

Ministerie van Economische Zaken,
Landbouw en Innovatie

Van mega naar beter

Rapportage van de maatschappelijke dialoog
over schaalgrootte en toekomst van de
veehouderij

Hans Alders
22 september 2011

INHOUD

Woord Vooraf		5
1 Inleiding		9
1.1	Aanleiding en opzet	9
1.2	Deze rapportage	9
2 Aanpak		11
2.1	Inleiding	11
2.2	De toekomstscenario's	11
2.3	Internetdialoog	11
2.4	Burgerpanels	12
2.5	Stakeholderdialoog	13
2.6	Overige contacten en gesprekken	13
3 De uitgangspositie: feiten en meningen		15
3.1	Feiten over pde veehouderij in Nederland	15
3.1.1	Kerngegevens over de veehouderij	15
3.1.2	Megastallen: waar hebben we het over?	15
3.2	Opvattingen over megastallen	17
3.2.1	Samenvatting van het rapport-Veldkamp	17
3.2.2	Rol van de uitkomsten in de verdere dialoog	20
3.2.3	Uitwerking toekomstbeelden	20
3.2.3.1	De concurrerende veehouderij	21
3.2.3.2	De toekomstbestendige veehouderij (ketengestuurd)	22
3.2.3.3	De toekomstbestendige veehouderij (overheidgestuurd)	23
3.2.3.4	De zorgzame veehouderij	24
3.2.4	De rol van de toekomstbeelden	25
3.2.5	De rol van informatie	25
3.3	Eerdere discussies en dialogen	25
3.3.1	Systeeminnovaties: integraal duurzame stallen	26
3.3.2	Dierenwelzijn en diergezondheid	26
3.3.3	Maatschappelijke inpassing	26
3.3.4	Energie, milieu en klimaat	27
3.3.5	Markt en ondernemerschap	27
3.3.6	Verantwoorde consumptie	27
3.3.7	Implicaties voor beleid	27
3.3.8	Een genuanceerd beeld	28

4 De dialoog 30

4.1	Internetdialoog	30
4.1.1	Aanpak	30
4.1.2	Uitkomsten	30
4.1.2.1	Deelname	30
4.1.2.2	De voornaamste bevindingen	31
4.1.2.3	De belangrijkste argumenten tegen megastallen	31
4.1.2.4	De belangrijkste argumenten voor megastallen	33
4.1.2.5	Neutrale argumenten over megastallen	33
4.1.2.6	Samenvatting	34
4.1.2.7	Tot slot	35
4.2	Burgerpanels	36
4.2.1	Aanpak (vraagstelling, programma)	36
4.2.2	Uitkomsten	37
4.2.2.1	Friesland-Overijssel	37
4.2.2.2	Gelderland-Utrecht	38
4.2.2.3	Gelderland/Noord-Brabant	38
4.2.2.4	Noord-Brabant en Limburg	39
4.2.2.5	Het stadspanel: minder en beter	39
4.2.2.6	Het jongerenpanel	40
4.2.3	De rol van de panels in de dialoog	40
4.3	Stakeholderdialoog	41
4.3.1	Aanpak (opzet, voorbereiding, deelnemende organisaties)	41
4.3.2	Polderen om de toekomst van de veehouderij	42
4.3.3	Drie probleemvelden	47
4.3.3.1	Welke rol voor de sector en welke voor de overheid?	48
4.3.3.2	Het verdienmodel	49
4.3.3.3	Integraliteit	49
4.3.4	Overige thema's	50
4.3.4.1	Schaalgrootte	50
4.3.4.2	De invloed van burgers	51
4.3.4.3	Volksgezondheid	52
4.3.4.4	Aantal dieren	53
4.3.4.5	Gemeenten en provincies	53
4.3.5	Waarnemingen	53

5 Overige bronnen 57

5.1	Aanvullende informatie over resultaat varkensbedrijven	57
5.2	Het 'Pleidooi duurzame veeteelt' van Roos Vonk	59
5.3	Aanvullende gesprekken	59
5.3.1	InnovatieNetwerk	59
5.3.2	Wakker Dier	59
5.3.3	Raad voor Dieraangelegenheden	60
5.3.4	Burgerinitiatieven	60
5.3.5	Coalitie Dierenwelzijn	61
5.3.6	Vereniging van Nederlandse Gemeenten	62
5.3.7	GGD Nederland	63
5.3.8	Nederlandse Mededingingsautoriteit	63
5.3.9	Commissie Van Doorn	64

6 Conclusies		67
6.1	De dialoog gezocht	67
6.2	Business as usual is geen optie	67
6.3	Remmende factoren	67
6.4	Een stip aan de horizon	68
6.5	An offer you can't refuse	68

Literatuur		70
-------------------	--	----

Bijlagen		71
-----------------	--	----

Bijlage 1;		71
Feiten over grootschalige veehouderij in Nederland, Wageningen UR, mei 2011		

Bijlage 2;		95
Rapportage online dialoog 'intensieve veehouderij', Politiek Online, 22 september 2011		

Bijlage 3;		171
------------	--	-----

Maatschappelijke dialoog megastallen. Kijk van het burgerpanel Friesland-Overijssel op de toekomst van de veehouderij in Nederland en op de discussie over de schaalgrootte.

Verslag burgerpanel Gelderland-Utrecht. De toekomst van de veehouderij en de megastallen.

De toekomst van de veehouderij in Nederland. Het advies van het stadspanel: minder en beter.

Dialoog over megastallen. Burgerpanel Noord-Brabant / Gelderland.

Dialoog megastallen. Rapportage burgerpanel Noord-Brabant en Limburg.

16, 18 en 28 juni. Jongerenpanel Megastallen.

Bijlage 4;		239
Overwegingen op basis van 'pleidooi duurzame veeteelt', Roos Vonk, 26 juni 2011		

Bijlage 5;		245
Brief van de Burgerinitiatieven en aanverwante actiegroepen, G.M.J. Cornelissen, 4 september 2011		

Bijlage 6;		251
Brief van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, 'Bijdrage VNG aan maatschappelijke dialoog megastallen', 2 augustus 2011		

Bijlage 7;		257
Brief van de GGD Nederland, 'Aanbevelingen GGD Nederland over megastallen en publieke gezondheid', 10 augustus 2011		

Vleesvarkens: gangbare stal

In deze stal worden varkens gehouden voor hun vlees

Het minimum oppervlakte per vleesvarken is 0,8 m²

Woord Vooraf

Aan Staatssecretaris Henk Bleker van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie,

Eind april heeft u mij gevraagd om de maatschappelijke dialoog over de schaalgrootte en toekomst van de veehouderij in Nederland vorm te geven en over de resultaten te rapporteren. U hebt daarbij aangegeven het gewenst te vinden dat een dergelijke dialoog plaats vindt, gelet op de vele discussies over dit onderwerp, en om de resultaten van de dialoog te kunnen betrekken bij het formuleren van het beleid voor de veehouderij.

Een publieksonderzoek, uitgevoerd door bureau Veldkamp, was beschikbaar bij de aanvang van de dialoog. De dialoog heeft bestaan uit:

- een internetdialoog;
- burgerpanels;
- stakeholderdialoog;
- en de dialoog bood ruimte om ook op andere wijze opvattingen kenbaar te maken.

In bijgaand verslag wordt duidelijk dat van de mogelijkheid tot dialoog op grote schaal gebruik is gemaakt. Ondanks dat de periode beperkt was hebben velen tijd vrij gemaakt om opvattingen kenbaar te maken. Uit die vele reacties blijkt dat er op tal van punten zorgen zijn over de ontwikkeling van de veehouderij. Zorgen over de vraag of de veehouderij nog wel in evenwicht is met het absorptievermogen van natuur en milieu. Zorgen over de vraag of dierenwelzijn wel gegarandeerd kan worden. Grote zorgen over de effecten op de volksgezondheid. Zorgen over de vraag of de ontwikkelingen nog wel in verhouding staan tot de fysieke en sociale ruimte die het platteland biedt. Zorgen ook over de vraag of de gezamenlijke eisen die aan de orde zijn de ondernemer nog wel in staat stellen om zijn bedrijf uit te oefenen.

In de dialoog is geconstateerd dat het voldoen aan wet- en regelgeving nog niet betekent dat er sprake is van maatschappelijke acceptatie. De maatschappelijke eisen die gesteld worden, op grond waarvan gesteld kan worden dat er sprake is van een *licence to operate*, gaan in ieder geval een stuk verder.

In alle vormen van de dialoog is aan de hand van toekomstbeelden de vraag aan de orde gesteld wat er zou moeten gebeuren. Op grond daarvan kan eenvoudig worden geconcludeerd dat *business as usual* geen begaanbare weg is voor de toekomst. Wie die conclusie legt naast het verdienmodel voor de sector realiseert zich al snel dat er sprake is van een *prisoners dilemma*.

De complexiteit van de vragen maakt duidelijk dat eenvoudige antwoorden niet voorhanden zijn. Vanuit verschillende invalshoeken worden eisen gesteld aan de ontwikkeling van de veehouderij en deze zijn niet altijd naast elkaar tot stand te brengen. Sterker nog: soms sluiten maatregelen op grond van die verschillende achtergronden elkaar eenvoudig uit. Dat snakt naar een integrale behandeling. Maar ook hier geldt: het is eenvoudiger gesteld, dan gedaan.

Zeker in de stakeholderdialoog is het besef gebleken dat het vijf voor twaalf is. Het is immers niet voor het eerst dat geconcludeerd wordt dat het 'anders moet'. Vastgesteld is dat waar in het verleden niet iedereen mee kon komen in de verandering – of er blijk van gaf dat te willen – juist aan degenen die de voortgang ophouden steeds tegemoet gekomen is. Wie het aantal bedrijven in overweging neemt dat een marginaal bestaan leidt of waar sprake is van hoge financieringslasten en geen opvolging, weet dat vergaande keuzen aan de orde zijn. Ik heb in de stakeholderdialoog kunnen vaststellen dat deze conclusie niet uit de weg wordt gegaan.

De deelnemers plaatsen in grote meerderheid de veehouderij in het landelijk gebied. Zij constateren dat die keuze betekent dat de veehouderij met haar burens in harmonie moet leven. De dialoog maakt duidelijk dat op verschillende plaatsen in het land de discussie hoog oploopt over de vraag of ontwikkelingen nog wel passend zijn: fysiek en sociaal. En ook dat de sociale cohesie daar in het geding is.

Het zijn waarnemingen bij de dialoog die in het gevraagde verslag niet buiten beschouwing kunnen blijven. Uw vraag aan mij was om de dialoog vorm te geven en erop toe te zien dat een ieder de kans kreeg om zijn opvattingen kenbaar te maken. Uw vraag was om daarover te rapporteren. U hebt mij niet gevraagd om een advies uit te brengen.

De stakeholderdialoog heeft inzichtelijk gemaakt dat er bij alle betrokkenen in de primaire sector, de keten, de maatschappelijke organisaties en de kennisinstellingen grote bereidheid bestaat om samen met de overheid de schouwers te zetten onder het formuleren van een visie op de toekomst van de veehouderij, dilemma's te bespreken en van een antwoord te voorzien, doelen te formuleren en te voorzien van een tijdspad. De complexiteit brengt met zich mee dat eenvoudige antwoorden ontbreken. Dat is niet voor het eerst. Toen het Milieubeleidsplan werd geformuleerd in 1989 werden doelen geformuleerd met een tijdshorizon van minstens tien jaar. Er werd een stip op de horizon gezet, zonder dat precies bekend was hoe we daar zouden komen. De tijd en het oplossingsvermogen van de verschillende sectoren werd gebruikt om tot een invulling te komen. Wie terug blikt kan vaststellen dat het succesvol is geweest. Ook op andere plaatsen is ervaring opgedaan waarbij stakeholders – die tot elkaar veroordeeld zijn - binnen door de politiek gestelde voorwaarden aan de slag zijn gegaan om tot oplossingen te komen en gezamenlijk vervolgens verantwoordelijkheid te dragen voor de uitvoering.

Bij de stakeholders is de overtuiging dat *business as usual* geen begaanbare weg is en is het gevoel van urgentie aanwezig. Ook is de overtuiging aanwezig dat men invulling kan geven aan een duurzame veehouderij en daarmee aan een toekomst voor de veehouderij in Nederland. Zij realiseren zich dat niet alleen te kunnen. Er is een uitdrukkelijke rol voor de overheid. Als er gepleit wordt voor het ondersteunen van de koplopers, het meenemen van de middengroep en het aanpakken van de achterblijvers dan gaat dat gepaard met de overtuiging dat de 'lat' omhoog moet.

Eerder is in de Toekomstvisie veehouderij uitdrukkelijk gekozen om de sector zelf en de betrokken stakeholders aan te spreken. In de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij heeft de samenwerking ook met de overheden vorm gekregen. Van belang is nu te bepalen of die weg vervolgd wordt en het dan meer te laten zijn dan een inspanningsverplichting.

Op de 'terugkomdag' van 24 augustus 2011 hebben de stakeholders gezegd dat met dit verslag niet volstaan kan worden. Dat een goed beeld geschetst wordt, maar geen antwoord wordt gegeven op de vraag 'en nu?'. Het is duidelijk geworden dat stakeholders klaar staan om een uitnodiging te ontvangen om tot een nadere invulling te komen. Een uitnodiging om binnen door de politiek gestelde kaders – de stip op de horizon – en een einddatum tot uitwerking te komen in doelen, maatregelen, te onderzoeken stappen en in een daarbij behorend tijdspad. Dit kan rekenen op een grote respons.

De uitdrukkelijk geformuleerde wens om snel zicht te hebben op de vraag 'wat nu' vraagt om een antwoord. Veel deelnemers aan de dialoog hebben duidelijk gemaakt zich ervan bewust te zijn dat er sprake is van een probleem, maar belangrijker is dat er ook de bereidheid bestaat om deel te zijn van de oplossing. Die bereidheid krijgt nog meer profiel nu gebleken is dat zij daarbij vergaande keuzes niet uit de weg gaan. De uitdrukking 'kies voor de blijvers en niet voor de wijkers' is hier veelzeggend.

Tot slot.

De dialoog was een intensief proces waaraan velen hun medewerking hebben gegeven. Dat is te waarderen. Van vele kanten is ondersteuning geboden. In het bijzonder verdient vermelding de wijze waarop verschillende medewerkers van Wageningen UR mij hebben ondersteund. Wageningse onderzoekers hebben er voorts voor gekozen om via een bundel essays – 'Over zorgvuldige veehouderij; veel instrumenten, één concert' - een bijdrage aan de dialoog te leveren. Er is soms twijfel geuit of de dialoog wel zin zou hebben: 'staat alles niet allang vast?' De dialoog heeft aan alle opvattingen ruimte geboden en deze hebben een plaats gekregen in dit verslag.

Niet onvermeld mag blijven dat ook een aantal medewerkers van het ministerie van EL&I een onmisbare bijdrage hebben geleverd aan het succesvol verlopen van de dialoog.

Er zijn soms twijfels geweest of wel alle opvattingen op een gelijke wijze tot hun recht zouden kunnen komen in de dialoog. Er is alles aan gedaan om plaats te reserveren voor alle betrokkenen en dat is ook in het verslag tot uitdrukking gebracht.

Het publieksonderzoek, de internetdialoog, de burgerpanels, de stakeholderdialoog en alle al dan niet spontane bijdragen geven inzicht in de maatschappelijke opvattingen, waarmee nu in het formuleren van het beleid en het vorm geven daarvan rekening kan worden gehouden.

Hans Alders,
Amsterdam, 22 september 2011.

Melkkoeien: ligboxenstal

Ligboxenstal met zandbak waar koeien vrij kunnen lopen en liggen.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding en opzet

De maatschappelijke dialoog waarvan in dit rapport verslag wordt gedaan is tot stand gekomen op initiatief van staatssecretaris Bleker van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie. In overleg met de Tweede Kamer in februari van dit jaar zei de staatssecretaris zo'n dialoog nodig te vinden. In de samenleving leeft de vraag, stelde hij kort daarop vast, of uitbreiding van het aantal grootschalige veehouderijen zo verder kan. Kern van de zaak is volgens de bewindsman dat de veehouderijsector een maatschappelijke legitimatie nodig heeft en nodig houdt om te kunnen produceren.

De regels in dit land kennen geen definitie van het begrip 'megastallen', stelt Bleker vast'. De Raad voor het Landelijk Gebied definieert megabedrijven als bedrijven groter dan 500 Nederlandse Grootte Eenheden (NGE); dat komt overeen met ongeveer: 320 melkkoeien, 12.500 vleesvarkens, 2.000 fokvarkens of 160.000 leghennen. Volgens het LEI waren er in de landbouwstelling eind 2009 97 bedrijven met een omvang die boven deze grenzen uit kwam: 36 melkveebedrijven, 39 varkensbedrijven en 22 pluimveebedrijven. Wageningen Universiteit hanteert in het rapport 'Megastallen in beeld' van 2007 een grens van 300 NGE voor stallen op één locatie, zo voegt hij hier later aan toe, waarbij volgens de onderzoekers een bouwblok-grootte van één tot anderhalve hectare optimaal wordt benut.

De staatssecretaris geeft echter aan dat hij niet bij voorbaat uitgaat van een definitie omdat daarmee geen recht gedaan wordt aan regionale verschillen en de nog te voeren dialoog. Juist die dialoog moet duidelijk maken wat burgers en boeren zien als een megalocatie. Van belang voor deze dialoog is verder een goede informatievoorziening en ook beeldcommunicatie (hoe zien stallen er uit). Er moet onder meer een representatief publieksonderzoek komen, en in de maanden mei en juni een voor iedereen toegankelijke internetdiscussie. In mei² presenteert de staatssecretaris de uitkomsten van het publieksonderzoek.

De resultaten daarvan worden betrokken bij de dialoog, kondigt hij aan. Deze zal bestaan uit een internetdialoog, een aantal burgerpanels en een dialoogprogramma voor vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven, overheden en wetenschap. De dialoog zal open staan voor initiatieven en uitnodigingen van anderen. Personen, groepen en organisaties zullen actief opgezocht worden om hun stem in de dialoog te laten horen.

1.2 Deze rapportage

In deze rapportage is het verslag van de maatschappelijke dialoog opgenomen. Daartoe volgt in de eerste plaats, in hoofdstuk 2, informatie over de opzet van de dialoog en de onderdelen daarvan. Vervolgens is er ruimte gemaakt om, in hoofdstuk 3, een beknopt beeld te schetsen van de informatie zoals die voorhanden was aan het begin van de dialoog. Daarna volgt een beschrijving van de 'opbrengst' van de verschillende onderdelen van de maatschappelijke dialoog in hoofdstuk 4. Het vijfde hoofdstuk biedt een overzicht van de informatie die uit andere bronnen beschikbaar kwam, en in het laatste, zesde hoofdstuk zijn de conclusies opgenomen.

¹ Tweede Kamer, vergaderjaar 2010 – 2011, 28973, nr. 44, Toekomst van de intensieve veehouderij, brief van de staatssecretaris van EL&I van 11 februari 2011

² Tweede Kamer, vergaderjaar 2010 – 2011, 28973, nr. 48, Toekomst van de intensieve veehouderij, brief van de staatssecretaris van EL&I van 11 mei 2011.

Leghennen: volièrestal

In dit staltype worden kippen gehouden voor productie van eieren.

Vrijwel alle nieuwe stallen voor scharrelsystemen worden op deze manier gebouwd.

2. Aanpak

2.1 Inleiding

De bedoeling van de maatschappelijke dialoog is om inzicht te krijgen in beelden en opvattingen over de Nederlandse veehouderij en in de vraag of er een maatschappelijke legitimatie is voor de veehouderij of wat daarvoor nodig is, vandaag en in de toekomst. Daarbij gaat het om de opvattingen van burgers, van boeren, van betrokkenen, van wetenschappers, kortom van de maatschappij. Dat is de reden waarom er verschillende methoden zijn gekozen. In de eerste plaats is er gekozen voor een representatief publieksonderzoek. Bij de aanvang van de dialoog waren de resultaten daarvan beschikbaar om te worden gebruikt in de verschillende vormen van dialoog. Daarbij is gekozen voor drie verschillende hoofdkanalen:

- dialoog op het internet;
- burgerpanels;
- stakeholderdialoog.

In de paragrafen 2.3. tot en met 2.6 worden ze nader beschreven. De dialoog heeft geprobeerd verschillende groepen te bereiken. De dialoog op internet heeft alle ruimte geboden, vooral aan hoogbetrokkenen. De burgerpanels hebben geïnteresseerde burgers de mogelijkheid geboden om kennis te maken met de vraagstelling en zich daarover een oordeel te vormen. In de stakeholderdialoog was het mogelijk om de al geruime tijd gevoerde discussie te overzien en van daar uit de vraag te beantwoorden 'hoe nu verder'. Anderen hebben de gelegenheid benut om opvattingen kenbaar te maken en soms zijn ze naar hun opvatting gevraagd. Samen met het publieksonderzoek is zo een breed palet ontstaan dat een goed beeld geeft van de maatschappelijke opvattingen over de veehouderij nu en in de toekomst.

2.2 De toekomstscenario's

Een belangrijke rol in de maatschappelijke dialoog, zoals die later tot stand zou komen, was weggelegd voor enkele resultaten uit het rapport-Veldkamp³, dat in mei ter beschikking kwam. Naast een groot aantal gegevens, bood dit rapport inzicht in opvattingen over de toekomst van de veehouderij in Nederland. In het onderzoek is een drietal toekomstscenario's voorgelegd:

- Scenario A: een concurrerende veehouderij – accent op de economische betekenis van de sector;
- Scenario B: de toekomstbestendige veehouderij – accent op duurzame ontwikkeling;
- Scenario C: de zorgzame veehouderij – accent op het welzijn en de gezondheid van mens en dier.

Er is voor gekozen om deze scenario's ook in de internetdialoog en de stakeholderdialoog in te brengen. In de betreffende hoofdstukken zal hierop nader worden teruggekomen. De inhoud van het rapport-Veldkamp komt verder aan de orde in paragraaf 3.2.

2.3 Internetdialoog

Op www.dialoogmegastallen.nl kon iedereen in de periode van 11 mei tot en met 30 juni 2011 zijn of haar mening geven, meepraten en vragen stellen. In een persconferentie op 11 mei was de start van de dialoog aangekondigd en door zoekmachinemarketing en zorg te dragen voor een goede ranking in de meest gebruikte zoekmachine op internet was er brede bekendheid aan gegeven. De internetdialoog is geordend rond de thema's ondernemen (economische positie en structuur), dier (diergezondheid en dierenwelzijn), mens (volksgezondheid), milieu (inclusief klimaat en energie) en landschap (ruimtelijke inrichting). De discussies werden elke week samengevat; op basis daarvan werden aanvullende vragen gesteld aan de deelnemers. De dialoogleider werd daarin bijgestaan door een klein team van redacteuren.

De internetdialoog vond plaats in drie fasen:

1. In de eerste fase is door middel van startbijdragen van hoogbetrokkenen een aftrap gegeven aan de discussie. Reacties op deze bijdragen, maar ook het doorvragen naar meningen hebben geleid tot een storm aan reacties;
2. In de tweede fase is deze grote hoeveelheid reacties samengebracht en getracht een aantal veel voorkomende argumenten en stellingen in kaart te brengen. Het verzoek aan de deelnemers was om verbanden te leggen tussen de gesignaleerde problemen aan de ene kant en de gekozen thema's (ondernemen, dier, mens, milieu en landschap) aan de andere kant.

³ 'Opvattingen over megastallen: een onderzoek naar het maatschappelijk draagvlak en de opvattingen hierover', Veldkamp, mei 2011.

3. In de laatste fase hebben we een blik op de toekomst willen werpen door de drie eerder genoemde scenario's, plus een vierde, in de discussie te betrekken.

In paragraaf 4.1 treft u de belangrijkste bevindingen aan.

2.4 Burgerpanels

Het ministerie van EL&I heeft voor deze dialoog in eerste instantie vijf regionale burgerpanels laten werven. Aan hen werd gevraagd om advies uit te brengen over schaalvergroting in het licht van de gewenste toekomst van de veehouderij in Nederland.

De panels zijn aselekt geworven uit de TNS NIPO Base, een omvangrijk internetpanel van TNS NIPO en Veldkamp. Toen bleek dat de gemiddelde leeftijd in de burgerpanels vrij hoog lag is aan de vijf burgerpanels ook nog een jongerenpanel toegevoegd.

De panels hebben op 15 juni in Utrecht informatie ontvangen: in de vorm van een carrousel zijn zij geïnformeerd over de standpunten van LTO, Milieudefensie, Dierenbescherming, Provincies en vertegenwoordigers van de burgerinitiatieven tegen megastallen uit diverse provincies. Drie dagen later zijn de leden van de panels op werkbezoek geweest op diverse plaatsen in het land. Daarnaast zijn tal van vragen van de deelnemers door het ministerie van EL&I beantwoord.

Eind juni hebben de verschillende panels ieder afzonderlijk een advies opgesteld, dat in een bijeenkomst op 12 juli is aangeboden aan de dialoogleiding. Paragraaf 4.2 geeft informatie over de resultaten van de burgerpanels.

Het bestaan van de burgerpanels heeft tot enige discussie geleid. De indruk is ontstaan dat ze als enige bron zouden dienen om de opvatting van 'de burgers' in beeld te brengen. Met name de vertegenwoordigers van de burgerinitiatieven hebben zich aan dit beeld gestoord. Jarenlang met het vraagstuk bezig zijn en nu ineens geen plaats hebben in een dialoog over de schaalgrootte en toekomst van de veehouderij, het zou ondenkbaar zijn.

In de eerste plaats kan worden vastgesteld dat de internetdialoog voor iedereen heeft open gestaan. Maar belangrijker is dat de burgerinitiatieven ook op een geheel andere wijze betrokken zijn geweest bij de dialoog. Al vroeg in het proces hebben zij contact gezocht met de dialoogleiding met het verzoek om hun informatie te mogen aanbieden. Dit is ook gebeurd toen op 6 juni in Den Haag een tweetal zeer gevulde kruiwagens met informatie werd aangeboden. In een aansluitend gesprek zijn de vertegenwoordigers van de burgerinitiatieven uitgenodigd om:

1. aanwezig te zijn bij de introductie van de panels en hen te voorzien van informatie;
2. deel te nemen aan de stakeholderdialoog.

Twee vertegenwoordigers van de burgerinitiatieven hebben hun standpunten toegelicht aan de burgerpanels op 15 juni, en één heeft deelgenomen aan de stakeholderdialoog. Daarnaast heeft er een gesprek plaatsgevonden op 5 juli in Utrecht waarin vertegenwoordigers van de burgerinitiatieven uit Noord-Brabant, Limburg, Gelderland en Overijssel, hun ervaringen nogmaals en in meer detail met de dialoogleiding deelden.

Uit dit alles blijkt dat de burgerinitiatieven zich niet, zoals hier en daar werd verondersteld, geheel hebben teruggetrokken uit de dialoog. Ze zijn van mening dat ze onvoldoende tijd hebben gehad om de burgerpanels te informeren en dat ze onvoldoende in staat zijn geweest tijdens de werkbezoeken van de panels hun verhaal te vertellen.

Vastgesteld moet worden dat de burgerinitiatieven in de startbijeenkomst voor de panels net zoveel tijd hebben gekregen als LTO, Dierenbescherming, Milieudefensie en de provincies. Bij vier van de zes werkbezoeken zijn ook vertegenwoordigers van burgerinitiatieven of lokale burgercomités in discussie gegaan met de panelleden. Op deze wijze hebben lokaal betrokken burgers alle kans gekregen hun verhaal te doen. Wel wordt hiermee zichtbaar dat er een aanmerkelijk verschil is tussen burgers die directe overlast ervaren en burgers die vanuit een geheel ander perspectief zich verdiepen in het onderwerp. Een beeld dat ook naar voren komt uit het rapport-Veldkamp en uit de internetdialoog. In het verslag zal hierop nader worden ingegaan.

De adviezen van de burgerpanels en het jongerenpanel zijn als bijlage 3 bij dit rapport gevoegd.

2.5 Stakeholderdialoog

In juni is een tweedaagse bijeenkomst georganiseerd waar vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven, overheden en wetenschap hun visies op schaalvergroting en de toekomst van de veehouderij in Nederland met elkaar hebben besproken. Aan deze stakeholderdialoog, op 28 en 29 juni in Doorn, werd deelgenomen door enkele tientallen vertegenwoordigers van de primaire sector, de keten, maatschappelijke organisaties, overheden en de wetenschap. Van deze dialoog is een journalistiek verslag opgenomen in hoofdstuk 4.

Op de bijeenkomst is stilgestaan bij de actuele situatie in de veehouderij en de toekomst daarvan in Nederland. Aandacht is geschonken aan de vraag of *business as usual* een verdedigbaar toekomstscenario is of niet. Is er sprake van onoverbrugbare verschillen tussen de stakeholders en zo ja, welke dan? Zo nee, op welke wijze zijn de tegenstellingen overbrugbaar? Ondanks de korte termijn - de deelnemers zijn na 11 mei benaderd - was er een zeer goede deelname. Een beter bewijs dat de discussie zeer leeft en dat er behoefte is aan een dialoog is er welhaast niet.

Eind augustus zijn de belangrijkste bevindingen van de dialoog bij de deelnemers van de stakeholderdialoog getoetst in een middagbijeenkomst in Utrecht. Zo kon nog een laatste check worden uitgevoerd op de inhoud van dit rapport dat in zijn definitieve vorm eind september wordt aangeboden aan de staatssecretaris van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie.

2.6 Overige contacten en gesprekken

Aanvullend op de drie hoofdonderdelen van de dialoog heeft een aantal aanvullende gesprekken plaats gevonden, waarvan in paragraaf 5.3 verslag wordt gedaan. In deze gespreksronde kwamen vertegenwoordigers aan bod van verschillende organisaties en gremia in de sfeer van bedrijfsleven, dieren- en burgeractiegroepen en overheden op verschillende niveaus.

Vleeskalveren: groepshuisvesting

Vleeskalveren worden in Nederland in groepen gehouden. Dit is verplicht. Apart houden van kalveren (ristkalveren) is verboden.

3 De uitgangspositie: feiten en meningen

3.1 Feiten over de veehouderij in Nederland

Uit het publieksonderzoek en delen van de dialoog blijkt dat er sterke behoefte is aan informatie over de feiten en dat soms van verkeerde beelden wordt uitgegaan. Beelden - die niet altijd overeen komen met de feiten of waarvoor de basis wel eens ontbreekt - blijken soms bepalend te zijn voor de bijdrage in de dialoog. Heel in het bijzonder geldt dat bijvoorbeeld voor de vragen rond volksgezondheid, waarbij sprake is van veel feitelijke onzekerheid. Alvorens nu in te gaan op de verschillende onderdelen van de dialoog lijkt het daarom verstandig om eerst een beeld te schetsen van de dierlijke sectoren in Nederland en van de plaats van megabedrijven en megalocaties daarin.

3.1.1 Kerngegevens over de veehouderij

In 2010 waren er 17.519 melkveebedrijven, zoals blijkt uit het LEI-rapport 'Actuele ontwikkeling van resultaten en inkomens in de land- en tuinbouw in 2010'⁴. Dit is een daling ten opzichte van 2009 met 1,7% of 296 bedrijven. Dat de teruggang relatief gering is, komt mogelijk mede door de situatie op de onroerend-goedmarkt; de verkoop van bedrijven stagneert. De schaalvergroting ging in de vijf voorafgaande jaren door: het gemiddelde aantal koeien per bedrijf nam in die periode toe van bijna 73 naar ruim 84.

Het aantal bedrijven met vleesvee liep sinds 2000 met ruim 34% terug. Ook hier trad een stijging op van het aantal dieren per bedrijf, zij het een lichte. Het gaat hier vaak om gemengde bedrijven; naast vleesrunderen worden dikwijls ook melkrunderen, varkens en/of pluimvee gehouden. Ook de schapenhouderij heeft vaak een gemengd karakter, en maakt dan maar een klein deel van het bedrijf uit.

In de vleeskalverhouderij is in 2010 het aantal dieren met bijna 4% toegenomen tot 928.000 ten opzichte van een jaar eerder. Groei was er vooral op gespecialiseerde bedrijven, waarvan het productieaandeel is gestabiliseerd op 90%. De schaalvergroting zet ook hier door. In 2010 had het gemiddelde bedrijf 582 vleeskalveren, terwijl dat vier jaar eerder nog 520 was. Bedrijven met witvleeskalveren zijn duidelijk groter. Die hadden in 2010 gemiddeld 672 kalveren per bedrijf, tegenover gemiddeld 403 per rosékalverenbedrijf. De dalende trend van het aantal bedrijven met varkens zet door. In 2010 waren er nog circa 7.000, dat is 7% minder dan het jaar ervoor. Net als voorgaande jaren was de krimp ook nu het sterkste op bedrijven die de varkenshouderij als neventak beoefenen. Het aantal gespecialiseerde varkensbedrijven nam bijna 5% af tot 4.500 in 2010. Zowel de bedrijven met fokvarkens als die met vleesvarkens en de gesloten varkensbedrijven daalden in aantal; fokvarkensbedrijven het minste. Het totaal aantal varkens is licht gestegen naar 12,3 miljoen. Van alle varkens werd in 2010 88% gehouden op de gespecialiseerde bedrijven. Doordat in de afgelopen jaren de varkensstapel is gegroeid en veel (kleine) bedrijven de productie hebben gestaakt, zijn de overgebleven bedrijven gemiddeld groter en gespecialiseerder geworden.

Het aantal bedrijven met pluimvee is in 2010 iets gedaald tot 2.570. Vooral bedrijven met pluimvee als neventak zijn gestopt, want er zijn bijna 2% meer gespecialiseerde bedrijven dan in 2009. De totale pluimveestapel is met 4% gestegen tot bijna 104 miljoen dieren. Bijna tweederde van de bedrijven waar deze dieren te vinden zijn, is gespecialiseerd. Samen houden zij bijna 90% van de totale pluimveestapel.

Het aantal bedrijven met leghennen is eveneens iets lager dan in 2009 en ook hier trad een toename van de gespecialiseerde bedrijven op, nu met 4%. In 2010 had dan ook 63% van deze bedrijven zich toegelegd op leghennen. Het totaal aantal hennen op de gespecialiseerde bedrijven nam met een procent toe tot bijna 30 miljoen dieren. Deze bedrijven houden 85% van alle leghennen in 2010.

Uit deze gegevens blijkt dat de tendens naar schaalvergroting en specialisatie doorzet.

3.1.2 Megastallen: waar hebben we het over?

In mei 2011 is een rapport verschenen van Livestock Research en Alterra (Wageningen UR), gemaakt in opdracht van het Ministerie van EL&I, dat op grond van een quick scan de actuele stand van zaken schetst rond grootschalige veehouderij in Nederland⁵.

Als eerste maakt Wageningen UR onderscheid tussen megabedrijven en megastallen. Bij een megabedrijf, van meer dan 500 NGE, gaat het om een groot aantal dieren per bedrijf. Deze kunnen op verschillende locaties gehuisvest zijn en het kan ook om meerdere diersoorten gaan. Op de afzonderlijke locaties kan de omvang gangbaar zijn. Een dergelijk bedrijf levert onder normale omstandigheden inkomen op

⁴ Actuele ontwikkeling van resultaten en inkomens in de land- en tuinbouw in 2010, LEI, Wageningen UR, december 2010.

⁵ Feiten over grootschalige veehouderij in Nederland, Martien Bokma (Livestock Research) en Jaap van Os (Alterra),

voor vier tot tien volwaardige arbeidskrachten en is daarmee duidelijk groter dan een gezinsbedrijf. Bij megastallen worden grote aantallen dieren (mee dan 300 NGE), al dan niet van één eigenaar, op één locatie gehuisvest. Uitgaande van stallen met één bouwlaag is het op een oppervlak van anderhalf tot twee hectare in theorie mogelijk om stallen te plaatsen die qua aantallen dieren, afhankelijk van de diersoort (tabel 1), corresponderen met een economische omvang van 300 NGE of meer. Voor de inschatting van de effecten op milieu, mens en dier en op de maatschappelijke acceptatie maakt het verschil of er sprake is van een megastal, op één specifieke locatie, of van een megabedrijf, waar de dieren op verschillende locaties gehuisvest kunnen zijn in stallen die niet noodzakelijkerwijs het predicaat 'mega' verdienen. Tabel 1 geeft een indicatie van het aantal dieren dat correspondeert met een economische omvang van 300 en 500 NGE.

Tabel 1 Aantallen dieren bij een economische omvang locatie (300 NGE) of bedrijf (500 NGE)

Diersoort	300 NGE	500 NGE
Koeien	250	425
Vleeskalveren	2500	4200
Fokvarkens	1200	2000
Vleesvarkens	7500	12000
Vleeskuikens	220000	367000
Leghennen	120000	200000

Bron: Wageningen UR

Tabel 1 wijkt bij de categorie 500 NGE voor melkkoeien en leghennen af van de in paragraaf 1.1 genoemde aantallen uit het rapport van de Raad voor het Landelijk Gebied. Bij melkkoeien noemt de RLG een aantal van 320, tegen Wageningen UR 425. Voor leghennen gaat het bij 500 NGE volgens de RLG om 160.000 en volgens Wageningen UR om 200.000 dieren. Belangrijkste verklaring voor deze verschillen is dat de RLG, in tegenstelling tot Wageningen UR, ook andere dieren en gewassen meegenomen heeft bij het bepalen van de 'mega'-omvang. Zo heeft de RLG bijvoorbeeld het jongvee meegeteld en de WUR alleen gerekend met melkkoeien. Daarnaast veranderen de NGE-normen in de loop der jaren. Het aantal NGE per dier neemt volgens Wageningen UR af. Omdat de in deze rapportage gebruikte gegevens van Wageningen UR recenter zijn dan die uit het RLG-rapport, komt eerstgenoemde in aantallen melkkoeien en leghennen hoger uit. Een veehouder heeft dus in de loop van de tijd steeds meer dieren nodig om onder standaard omstandigheden een zelfde inkomen te halen.

Bij de telling van het aantal megalocaties wordt van verschillende bestanden uitgegaan. Voor de daadwerkelijk aanwezige megabedrijven (groter dan 500 NGE op één of meer locaties) wordt uitgegaan van de Landbouwtellingen van het CBS; voor de daadwerkelijk aanwezige megalocaties (groter dan 300 NGE) van het identificatie en registratiesysteem voor dieren (I&R). Provincies gaan ook uit van hun bestanden met de milieuvergunningen. Een goed en actueel totaaloverzicht van alle daadwerkelijk aanwezige megastallen in Nederland is er op dit moment niet.

De toename van het aantal megabedrijven is in de varkens- en pluimveehouderij beperkt gebleven: van 78 bedrijven in 1999 naar 95 bedrijven in 2009 (CBS Landbouwtelling, Alterra, 2011). Hetzelfde geldt voor de graasdierhouderij (melkvee, schapen en geiten) waar het aantal in dezelfde periode opliep van 36 naar 53 bedrijven. In totaal waren er dus in 2009 148 megabedrijven. De hoofdvestigingen van deze bedrijven (graas- en hokdier) bevinden zich voornamelijk in Noord-Brabant (45), Limburg (31), Gelderland (18) en Friesland (17). Alle andere provincies hebben op basis van de meest recente onderzoeken minder dan tien megabedrijven.

Volgens Wageningen UR waren er in 2009 in Nederland 289 megastallen met meer dan 250 melkkoeien, 2500 vleeskalveren, 7500 vleesvarkens of 1200 fokvarkens. In vergelijking met 2005 is dit een stijging van bijna 57%. Er is een sterke stijging van het aantal megastallen met koeien. In Noord-Brabant, Limburg, Gelderland en Overijssel is er ook een toename in de intensieve veehouderij. Uit het voorgaande blijkt dat schaalvergroting in de veehouderij in de afgelopen jaren is doorgegaan, bij melkvee en fokvarkens. In deze telling is geen rekening gehouden met pluimvee, schapen, geiten, paarden en met locaties die door een combinatie van verschillende diersoorten of –groepen boven 300 NGE uitkomen.

In maart 2011 waren er in de provincie Noord-Brabant 673 megalocaties (groter dan 300 NGE) vergund⁶. De provincie Gelderland geeft aan dat er in die provincie ongeveer 100 gerealiseerde locaties groter zijn dan 300 NGE⁷. In de telling van de provincie Noord-Brabant wordt uitgegaan van de bestanden die de afgegeven milieuvergunningen bevatten. Vergunde locaties of vergunde uitbreidingen zijn niet altijd ook gerealiseerd.

3.2 Opvattingen over megastallen

Op 11 mei 2011 is het rapport 'Opvattingen over megastallen; een onderzoek naar het maatschappelijk draagvlak voor megastallen en de opvattingen hierover' gepubliceerd, het zogenaamde rapport-Veldkamp. In de begeleidende brief aan de Tweede Kamer⁸ deelt staatssecretaris Bleker mee dat de uitkomsten van dit publieksonderzoek een plaats moeten krijgen in de dialoog. De samenvatting van het rapport is daarom integraal in deze rapportage opgenomen. Het volledige rapport is te vinden op www.dialogomegastallen.nl en op www.tweedekamer.nl.

3.2.1. Samenvatting van het rapport-Veldkamp⁹

Onderzoeksdoelstelling

In Nederland vindt al enige tijd een politieke en maatschappelijke discussie over megastallen plaats. Op initiatief van het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) zal deze discussie in de komende periode verder worden geïntensiveerd. Als onderdeel hiervan heeft Veldkamp onderzoek uitgevoerd naar de opvattingen van de Nederlandse bevolking over megastallen. Dit onderzoek heeft als doel inzicht te verschaffen in de positie van de Nederlandse bevolking in de discussie over de toekomst van de veehouderij en de schaalvergroting die hierin plaatsvindt.

Opzet van het onderzoek

Het onderzoek is in twee fasen uitgevoerd:

- In een eerste kwalitatieve fase zijn groepsdiscussies gevoerd met veehouders (twee groepsdiscussies in Helmond en Zwolle) en met burgers (vier groepsdiscussies in Amsterdam, Helmond en Zwolle). Het belangrijkste doel van deze fase was te achterhalen welke argumenten een rol spelen in de discussie over megastallen.
- Daaropvolgend is een grootschalige online enquête uitgevoerd, waaraan n=1.090 Nederlanders van 18 jaar en ouder hebben deelgenomen. De steekproef is representatief uitgezet op achtergrondkenmerken. De gegevens zijn verzameld in de periode van 15 tot en met 20 april 2011.

Figuur 1 Opzet van het onderzoek

Gemengde gevoelens over de veehouderijsector

Veel Nederlanders hebben op een of andere manier een band met de agrarische sector: ze zijn opgegroeid in een agrarisch gebied, hebben vrienden of familie die in de sector werken, sommigen wonen er zelf of voelen zich om een andere reden verbonden met de agrarische sector. Circa vier op de tien Nederlanders zijn op een van deze manieren verbonden met de agrarische sector. Tegelijkertijd is de kennis van de veehouderijsector beperkt: meer dan de helft van de Nederlanders weet weinig over de sector en slechts 12% zegt redelijk tot goed op de hoogte te zijn.

⁶ Bestand VeehouderijBedrijven (BVB), Provincie Noord-Brabant, <http://bvb.brabant.nl>

⁷ Statennotitie 'Ontwikkeling van de schaal grootte in de Gelderse veehouderij', Provincie Gelderland, Arnhem, 23 augustus 2011

⁸ Tweede Kamer, vergaderjaar 2010 – 2011, 28973, nr. 48, Toekomst van de intensieve veehouderij, brief van de staatssecretaris van EL&I van 11 mei 2011.

⁹ 'Opvattingen over megastallen. Een onderzoek naar het maatschappelijke draagvlak voor megastallen en opvattingen hierover'. Veldkamp, mei 2011, Samenvatting pagina 1 - 4

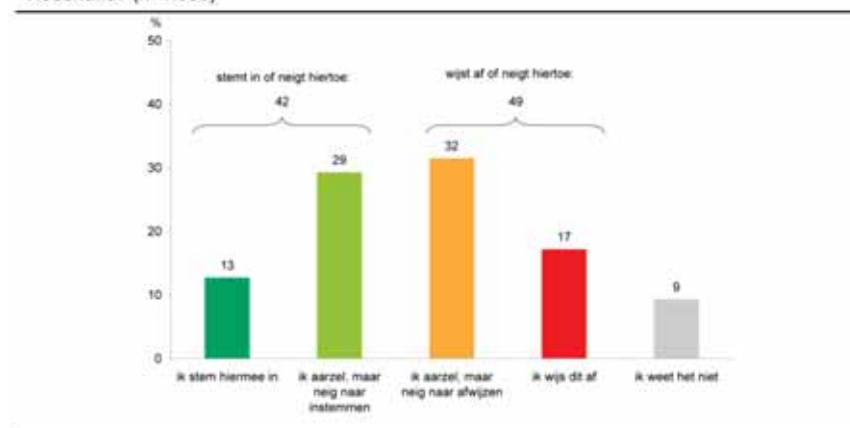
De veehouderijsector roept zowel positieve als negatieve gevoelens op. Positieve associaties hebben te maken met de zichtbaarheid van dieren in het landschap en de indruk dat er in de sector hard wordt gewerkt. Negatieve associaties zijn vaak terug te voeren op het industriële karakter dat de sector in de ogen van veel burgers heeft. Van melkveehouderijen heeft men het positiefste beeld: men ziet positieve effecten op het landschap, schat het niveau van dierenwelzijn hoog in, ziet weinig risico's voor de volksgezondheid en een groot belang voor de economie. Minder positief is men over de varkenshouderij en pluimveesector. Men maakt zich bij deze sectoren zorgen over het dierenwelzijn en de landschappelijke gevolgen, maar ziet ook dat deze sectoren veel economische waarde vertegenwoordigen. De veehouders voelen zich niet gewaardeerd door de Nederlandse samenleving. Ook de rol van de media vinden zij zeer dubieus: ze geven aan dat het bijna onmogelijk is om positief in het nieuws te komen. Vroeger was de veehouderij volgens hen onbesproken, nu moeten ze alles uitleggen. De omslag in de sector, waarbij minder vanuit de boer wordt gedacht en meer vanuit het dier, wordt volgens hen door de meeste burgers niet gezien.

Een brede discussie over schaalvergroting

Wat is volgens Nederlanders de oorzaak van schaalvergroting in de veehouderijsector? Een meerderheid (54%) denkt dat dit komt doordat bedrijven van de overheid aan meer regels moeten voldoen. Om de kosten daarvan terug te verdienen, is groei van de bedrijven nodig. Men denkt aanzienlijk minder vaak dat de schaalvergroting wordt veroorzaakt door prijsdruk vanuit consumenten of door internationale concurrentie.

Een van de gevolgen van schaalvergroting is het ontstaan van grotere stallen in de veehouderij. Een meerderheid van 59% vindt het (zeer) zinvol om een maatschappelijke discussie te voeren over het wel of niet toestaan van dit soort megastallen. Een kwart staat hier neutraal in en 12% vindt dit niet zinvol. Men wil deze discussie graag breder trekken dan alleen over de grootte van de stallen en noemt een scala aan onderwerpen die in de discussie aan bod zouden moeten komen. De gezondheid en het welzijn van dieren wordt het vaakst genoemd, maar men noemt ook de gevolgen van de veehouderij voor de volksgezondheid en het milieu, de locatie van de megastallen, de schaalvergroting op zichzelf en de vraag of we in Nederland wel een intensieve veehouderijsector willen hebben.

Als u alle voors en tegens tegen elkaar afweegt, wat vindt u dan van het toestaan van megastallen in Nederland? (n=1.090)

Figuur 2 Standpunt over toestaan megastallen in Nederland

Kritisch over megastallen, maar geen hakken in het zand

Waar staat men zelf in de discussie over megastallen? De groep die het toestaan van megastallen in Nederland afwijst of hertoe neigt, is significant groter dan de groep die hiermee instemt of daartoe neigt. Het verschil is echter klein en opvallend is dat slechts een beperkte groep een uitgesproken mening heeft.

Veel mensen aarzelen dus over hun standpunt over megastallen. Bijna tweederde (66%) geeft daarnaast aan dat ze in de toekomst nog van mening over dit onderwerp zouden kunnen veranderen.

Opvallend is dat dit relatief vaak mensen zijn die voor het toestaan van megastallen zijn of hiertoe neigen. De groep die megastallen afwijst, acht de kans klein dat ze nog van mening veranderen. Dit duidt erop dat het aantal tegenstanders van megastallen tijdens de discussie eerder zal toenemen dan zal afnemen.

Argumenten tegen megastallen bepalen de discussie

In de kwalitatieve fase van het onderzoek is een groot aantal argumenten voor en tegen megastallen geïnventariseerd. Vervolgens is gevraagd hoe belangrijk men deze argumenten vindt. Uit de antwoorden kunnen we de volgende conclusies trekken:

- De discussie wordt het sterkst bepaald door argumenten tegen megastallen. Dit zijn vooral argumenten op het gebied van dierenwelzijn en mogelijke risico's voor de volksgezondheid. Aan deze argumenten wordt veel belang gehecht en voor- en tegenstanders van megastallen verschillen daarbij sterk. Dit geldt ook voor de meer gevoelsmatige argumenten over het verloren gaan van de menselijke maat bij megastallen en over de vraag of megastallen in het Nederlandse weidelandschap passen.
- Veel argumenten vóór megastallen zijn feitelijk reacties op de tegenargumenten ('in megastallen is er dezelfde ruimte per dier als in kleine stallen'). Veel van deze argumenten worden wel belangrijk gevonden, maar voor- en tegenstanders verschillen hierin weinig en ze lijken minder bepalend voor de uiteindelijke mening.
- Voor- en tegenstanders van megastallen hechten een sterk verschillend belang aan economische argumenten. Dit geldt vooral voor het mogelijke verdwijnen van de sector naar het buitenland als megastallen verboden worden. Economische argumenten worden echter minder belangrijk gevonden dan argumenten ten aanzien van dierenwelzijn en volksgezondheid.
- Aan argumenten van landschappelijke aard wordt niet veel belang gehecht en ze worden ook niet heel verschillend door voor- en tegenstanders beoordeeld. Dit is te verklaren doordat de meeste respondenten niet in de nabijheid van een megastal wonen.

Stel dat megastallen worden toegestaan, aan welke voorwaarden moet dan worden voldaan? Het belangrijkste worden voorwaarden ten aanzien van de volksgezondheid en het dierenwelzijn gevonden, gevolgd door beperking van overlast en milieueisen. Voor- en tegenstanders verschillen van mening over het maximeren van het totaal aantal dieren in Nederland en over de mate waarin ze voorwaarden willen stellen ten aanzien van het landschap.

Er wordt door de veehouders gepleit voor een regelgeving, waar – in het geval bijvoorbeeld van de inrichting van het landschap – de veehouder contouren en randvoorwaarden meekrijgt, maar zelf kan bepalen hoe de invulling daarvan zal geschieden met inachtneming van de geschetste grenzen. 'Geef ons randvoorwaarden waarbinnen we moeten opereren en laat ons alsjeblieft onze gang gaan.'

Hoogopgeleide vrouwen zijn vaker tegen

Welke verschillen zijn er tussen groepen in de bevolking in de houding ten aanzien van megastallen? Voorstanders van megastallen zijn vaker man, eten vaker vlees en hebben vaker banden met de sector. Tegenstanders zijn vaker vrouw, eten minder vaak vlees en zijn vaker lid van een natuur- of dierenbeschermingsorganisatie. Vooral hoogopgeleide vrouwen van middelbare leeftijd zijn vaak tegen het toestaan van megastallen.

Meer (zelfingeschatte) kennis over de veehouderijsector leidt niet tot een andere, maar wel tot een meer uitgesproken opvatting. Opvallend is daarnaast dat mensen die in of nabij gebieden wonen waar al relatief veel megastallen zijn, geen wezenlijk andere mening hebben. Deze groep hecht aan een aantal argumenten in de discussie wel meer belang, vooral op het gebied van volksgezondheid, milieu, economie en landschap.

Een toekomstbestendige sector

Het voortbestaan van de veehouderijsector staat voor Nederlanders niet ter discussie: een meerderheid

vindt dat Nederland een exportland van vlees en zuivelproducten moet blijven. Tegelijkertijd vindt een meerderheid dat er beter moet worden omgegaan met dieren en vinden veel Nederlanders dat er strengere regels moeten komen om de volksgezondheid te waarborgen. In lijn hiermee is er een grote groep die vindt dat er op dit moment in de sector een te grote focus ligt op kwantiteit en er te weinig aandacht is voor kwaliteit.

Tot slot van de enquête zijn drie scenario's voorgelegd hoe de veehouderij zich in de toekomst zou kunnen ontwikkelen:

- de concurrerende veehouderij: met het accent op de economische betekenis van de sector
- de toekomstbestendige veehouderij: met het accent op duurzame ontwikkeling
- de zorgzame veehouderij: met het accent op welzijn van mens en dier

Nederlanders geven aan de toekomstbestendige veehouderij het aantrekkelijkste scenario te vinden (55% (heel) aantrekkelijk) en vinden de concurrerende veehouderij (33%) en zorgzame veehouderij (27%) aanmerkelijk minder aantrekkelijk. Men heeft daarmee een voorkeur voor een scenario waarin schaalvergroting wordt toegestaan, maar wordt gekoppeld aan strenge regels op het gebied van landschappelijke inpassing, milieu, volksgezondheid en dierenwelzijn. Men prefereert dit boven een scenario waarin de economische betekenis van de sector centraal staat, maar ook boven het scenario waarin de intensieve veehouderij in Nederland verdwijnt en plaats maakt voor een kleinschalige, biologische en gespecialiseerde sector. Nederlanders hebben liever een veehouderijsector waarin biologisch en niet-biologisch naast elkaar bestaan, dan dat een van deze type bedrijven uit Nederland verdwijnt.

3.2.2 Rol van de uitkomsten in de verdere dialoog

Zoals in de vorige paragraaf bleek, heeft het publieksonderzoek ook aandacht besteed aan toekomstscenario's. Daaruit kwam naar voren dat een meerderheid van de Nederlandse bevolking kiest voor het scenario van de toekomstbestendige veehouderij, met een accent op duurzame ontwikkeling.

Er is voor gekozen om deze toekomstscenario's ook voor te leggen in de internetdialoog en in de stakeholderdialoog. Overigens is 'scenario' in deze een groot woord. Het gaat meer om beelden dan om uitgewerkte draaiboeken. Daarom wordt in het vervolg gesproken over 'toekomstbeelden' in plaats van scenario's.

3.2.3 Uitwerking toekomstbeelden

De 'toekomstbeelden' zijn door de Wageningen UR iets verder ingevuld met het oog op gebruik in de internetdialoog en de tweedaagse werkconferentie met stakeholders. De drie toekomstbeelden van bureau Veldkamp zijn nog sterk geënt op de meest gangbare vormen van sturing binnen de veehouderij. Gezien ontwikkelingen zoals het Convenant Tussensegmenten¹⁰ en de Verklaring van Noordwijk¹¹ is ook een toekomstbeeld denkbaar, waarin een sterke markt- en ketensturing plaatsvindt. Dit beeld is als variant op de toekomstbestendige veehouderij ingebracht met de toevoeging 'ketengestuurd'. Het oorspronkelijke beeld krijgt de toevoeging 'overheidgestuurd'.

Het beeld wordt dan als volgt.

De concurrerende veehouderij gaat uit van vrij en innovatief ondernemerschap, gericht op de Europese markt. De veehouderij concentreert zich op voedselproductie voor de veelgenoemde driehoek in Europa (tussen Londen, Berlijn en Parijs) en voldoet daarvoor aan basiseisen van de Europese Unie. *In de toekomstbestendige veehouderij (ketengestuurd)* bepalen maatschappij en consument de randvoorwaarden voor de dierlijke productie en committeren zij zich aan de meerkosten daarvan. Er is ruimte voor verbeteringen van dierenwelzijn en milieu. *In de toekomstbestendige veehouderij (overheidgestuurd)* en de *zorgzame veehouderij* is het vooral de overheid die een sturende rol uitoefent, in de andere beelden is dit minder het geval. In de *toekomstbestendige (overheidgestuurde) veehouderij* staat voedselproductie nog voorop en leiden extra eisen op het gebied van dierenwelzijn en milieu tot een kostprijsverhoging, die zich veelal niet door een hogere opbrengstprijs laat terugverdienen. In de *zorgzame veehouderij* ontstaat naast voedselproductie ruimte voor dienstverlenende activiteiten en wordt de veehouderij kleinschalig en op de omgeving gericht. De voedselproductie vermindert sterk. In de volgende paragrafen worden de vier toekomstbeelden nader uitgewerkt.

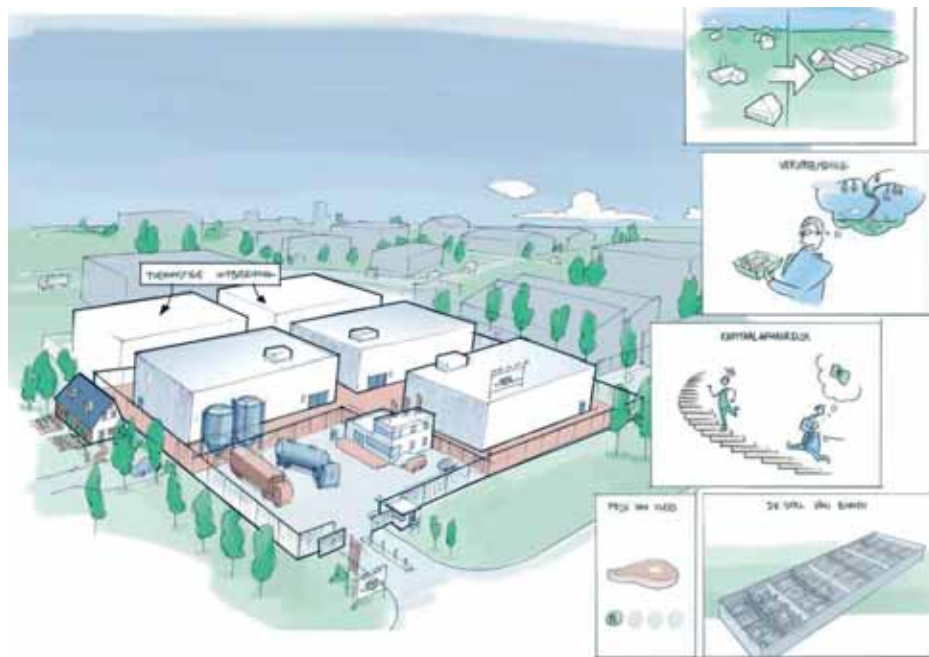
¹⁰ Convenant Marktontwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten (Tussensegmenten), 2009 – 2011, Den Haag, 19 mei 2009

¹¹ Verklaring van Noordwijk, afspraken over stoppen met castreren van biggen, Noordwijk, 29 november 2007

Hoewel de illustraties daarbij vooral uitgaan van herkenbare boerderijtypen zijn binnen elk van de toekomstbeelden (vergaande) innovaties mogelijk in ontwerp en uitvoering van het houderijsysteem.

3.2.3.1 De concurrerende veehouderij

De concurrerende veehouderij richt zich op de Europese markt. De bedrijven zijn modern, grootschalig en voldoen aan de basiseisen (EU) op het gebied van welzijn en milieu. Er is nauwelijks binding tussen veehouderij en burger. Het aantal bedrijven neemt af, de omvang per bedrijf neemt toe, de omvang van de sector blijft gelijk. Inzet van technologie biedt oplossingen voor eventuele knelpunten. In dit toekomstbeeld passen zeer grote bedrijven.

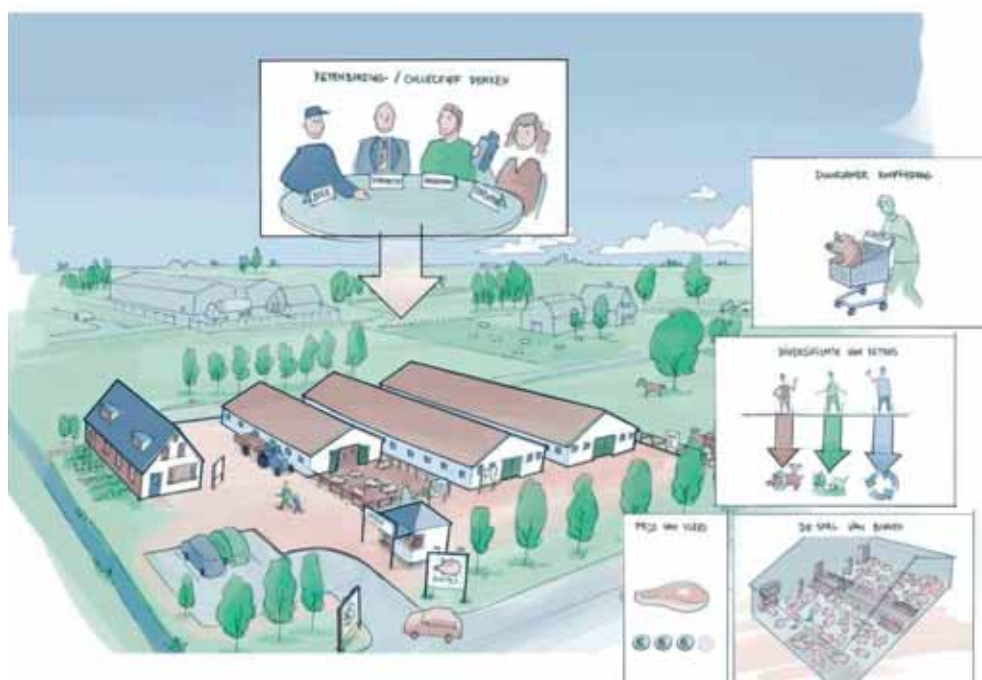

Figuur 3 Concurrerende veehouderij

Ondernemer:	· Produceert voor bulkmarkt Noordwest Europa · Blijvende groeier · Meer personeel in dienst · Kostprijs is leidend
Dier:	· Welzijn op EU-niveau · Niet zichtbaar
Milieu:	· Voldoet aan eisen · Efficiënte productie · Concentratie vervoersbewegingen · Schaalvoordeel om emissies te reduceren
Mens:	· Weinig binding boer - burger · Weinig transparantie · Risico's geconcentreerd
Landschap:	· Industriële uitstraling · Lokale concentratie gebouwen, overig meer open of niet-agrarisch landschap

3.2.3.2 De toekomstbestendige veehouderij (ketengestuurd)

De toekomstbestendige veehouderij (ketengestuurd) baseert zich op duurzaamheidswensen van de burger, die hij/zij als consument wil betalen of op andere wijze mogelijk wil maken. Het initiatief voor verduurzaming (een plus op de basiseisen) komt vanuit de keten. Met de samenwerking tussen partijen onderscheidt de sector zich binnen Europa. De afzet van producten gaat via grotere kanalen. Voor de Nederlandse supermarkt zijn de afgesproken kwaliteitseisen de standaard voor de producten in hun schappen. Schaalvergroting zal een middel zijn voor bedrijfscontinuïteit.

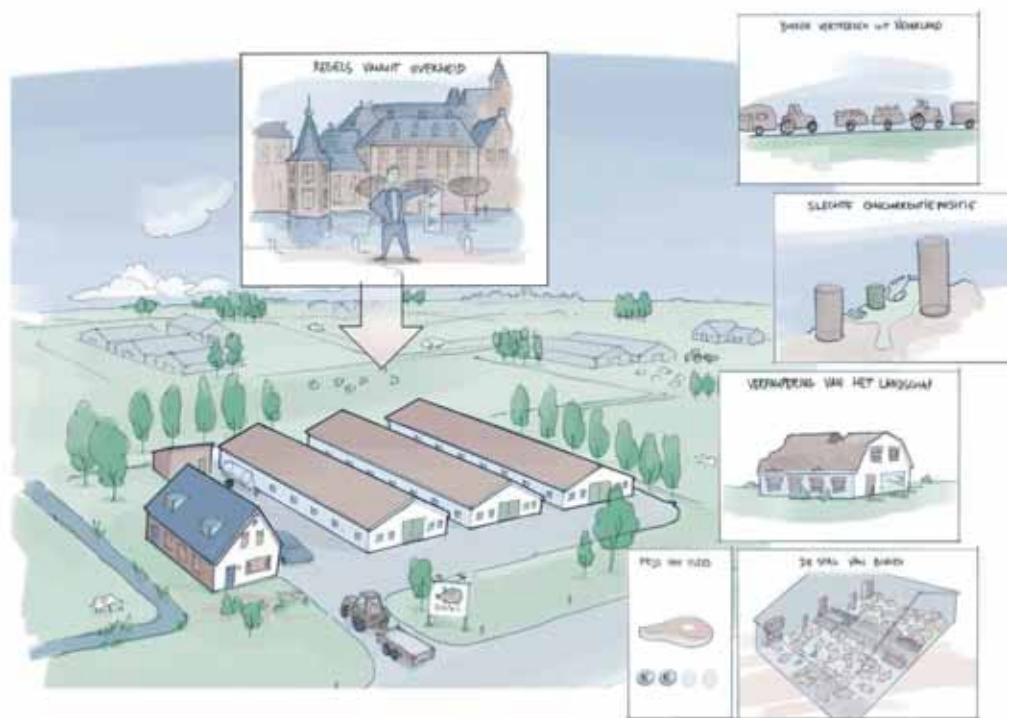
Figuur 4 De toekomstbestendige veehouderij (ketengestuurd)

Ondernemer:	· Geleidelijke groei met personeel · Diversiteit in productiewijze · Ketenbinding, met afhankelijkheid van ketenregisseur
Dier:	· Aandacht voor welzijn · Deels zichtbaar (bijv. koe in wei) · Minder dieren
Milieu:	· Beperkt positief effect
Mens:	· Binding met burger via vraagkant producten · Redelijke transparantie
Landschap:	· Gespreide ontwikkeling op bestaande locaties

3.2.3.3 De toekomstbestendige veehouderij (overheidgestuurd)

In de **toekomstbestendige veehouderij (overheidgestuurd)** stelt de overheid strakke grenzen op het gebied van welzijn en milieu (een plus op de basiseisen). Er is geen gelijk speelveld voor veehouders in Europa, waardoor de veehouderij krimpt. Doordat Nederlandse veehouders binnen de EU niet concurrerend kunnen zijn, verdwijnt de exportfunctie op termijn. De veehouderij is gestoeld op wettelijke eisen en er is geen sturende rol van de keten. Overblijvende bedrijven zullen grootschaliger zijn.

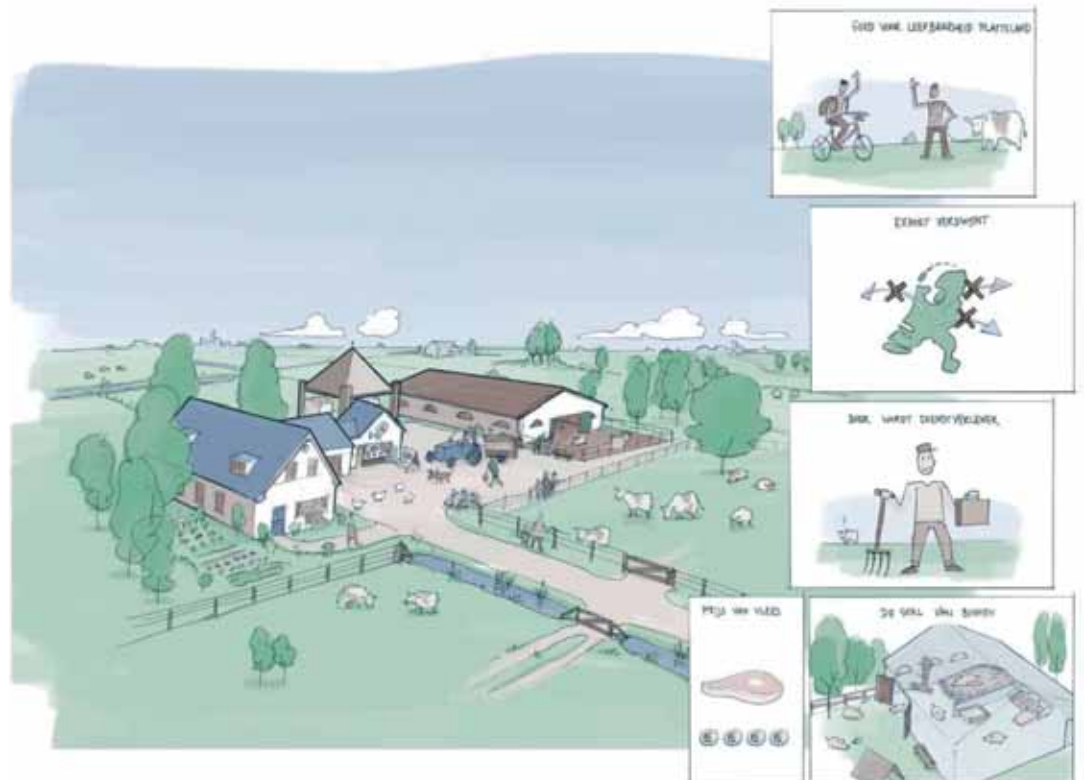

Figuur 5 De toekomstbestendige veehouderij (overheidgestuurd)

Ondernemer:	· Uitvoerder van beleid met personeel · Kostprijverlaging via schaalvergroting · Verlies concurrentieslag -> veel stoppers
Dier:	· Verbeterd welzijn · Minder dieren · Deels zichtbaar
Milieu:	· Voldoet aan extra eisen · Lagere milieubelasting
Mens:	· Maatschappelijk ingebed · Overheid aan roer · Enige mate van transparantie
Landschap:	· Impuls door overheids-eisen voor landschappelijke inpassing (bij nieuwbouw) · Verpaupering landschap doordat deel van boerderijen niet verder zal ontwikkelen

3.2.3.4 De zorgzame veehouderij

In de zorgzame veehouderij ontstaan naast de hoofdfunctie van voedselproductie dienstverlenende activiteiten. Door nieuwe inkomstenbronnen, regels en subsidies ontstaat een relatief kleinschalige, op de omgeving gerichte veehouderij die nichemarkten bedient. Verbreding vindt plaats op het gebied van landschap, zorg, educatie, recreatie, horeca en streekproducten. De omvang van de Nederlandse veehouderij neemt sterk af.

Figuur 6 De zorgzame veehouderij

Ondernemer:	· Maatschappelijk georiënteerd · Ruimte voor idealist & verbreder · Groot deel bouwt af
Dier:	· Veel aandacht voor welzijn · Veel minder dieren · Zichtbaar (dieren buiten)
Milieu:	· Regionale kringlopen, minder invoer grondstoffen · Lagere milieubelasting totaal, hoger per eenheid product
Mens:	· Sterkere band boer - burger · (Be)leefbaar platteland · Veel transparantie · Verminderde beheersing voedselveiligheid/zoönosen
Landschap:	· Nostalgische bedrijven · Diversiteit in verschijningsvorm · Landschappelijk ingepast

3.2.4 Hoe willen we in Nederland omgaan met de veehouderij?

Aan de toekomstbeelden was in eerste instantie een rol toegedacht in de discussie over megastallen. Deze discussie dient echter breder gezien te worden vanuit de vraag: hoe willen we in Nederland omgaan met de veehouderij? Ter ondersteuning van deze bredere discussie is er naar gestreefd om de contrasten van de verschillende toekomstbeelden zowel in woord als in beeld scherp en compact weer te geven. Van belang is dat we ons realiseren dat ontwikkelingen in de veehouderij niet anders gaan dan ontwikkelingen in de maatschappij, waar bijvoorbeeld schaalvergroting veelal een autonome ontwikkeling is.

De reacties op de toekomstbeelden verschillen naar gelang het type dialoog of de bron. In het bijzonder is er in dit opzicht verschil tussen het publieksonderzoek van bureau Veldkamp (paragraaf 3.2.1) en de internetdialoog, die in het volgende hoofdstuk aan de orde komt. Waar een meerderheid van de Nederlanders in het publieksonderzoek een voorkeur heeft voor de toekomstbestendige veehouderij, blijkt de voorkeur in de internetdialoog uit te gaan naar de zorgzame veehouderij, het beeld waarin de vlees- en zuivelproductie in Nederland krimpt en Nederland zijn positie als exportland verliest.

Aan de internetdialoog hebben vooral mensen deelgenomen met een uitgesproken opvatting. Uit het publieksonderzoek daarentegen blijkt dat ongeveer 70% van de ondervraagden nog geen uitgekristalliseerd standpunt heeft. Deze middengroep ontbreekt in de internetdialoog en dat is terug te vinden in de beoordeling van de toekomstbeelden. Het publieksonderzoek is representatief voor de Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder. De internetdialoog is dat niet.

De vier toekomstbeelden zijn ook voorgelegd aan de deelnemers van de tweedaagse werkconferentie: vertegenwoordigers van bedrijfsleven, overheden, wetenschap en maatschappelijke partijen. Niet om met hen tot conclusies ter zake te komen (waar gaan we gezamenlijk onze schouders onder zetten), maar meer om vast te kunnen stellen of *business as usual* het uitgangspunt kan zijn voor de toekomst of dat fundamentele verandering noodzakelijk is. Voor de start van de werkconferentie hebben verreweg de meeste deelnemers aangegeven te kiezen voor een toekomstbestendig beeld (al dan niet gestuurd door keten of overheid). Sommigen kozen voor het toekomstbeeld van de zorgzame veehouderij. Slechts een enkeling koos voor de concurrerende veehouderij. Deze keuzes komen nauwkeuriger in beeld in hoofdstuk 4.

3.2.5 De rol van informatie

Het publieksonderzoek heeft ook duidelijk gemaakt dat er veel behoefte is aan informatie en aan goede beelden van de veehouderij. Voor de internetdialoog is daaraan vorm gegeven door veel informatie op de site aan te bieden in de vorm van onderzoeksrapporten en van steeds wisselend fotomateriaal over de verschillende soorten bedrijven en staltypen. In de voorbereiding van de internetdialoog bleek er slechts beperkt fotomateriaal beschikbaar te zijn dat een goed beeld geeft van de meest gangbare typen stallen voor varkens, kippen, melkkoeien, kalveren en melkgeiten. Het ministerie van EL&I heeft daarop een fotograaf op pad gestuurd om deze foto's alsnog te maken. Het resultaat daarvan is geplaatst op de dialoogwebsite. De fotografie op die site heeft ook kritiek gekregen: de werkelijke situatie in vooral de intensieve veehouderij zou niet waarheidsgetrouw worden weergegeven. Voor de eerste twee weken van de internetdialoog was die kritiek terecht, omdat er immers te weinig goed beeldmateriaal beschikbaar was. Hieraan is tegemoet gekomen door de nieuw gemaakte fotoserie zo snel mogelijk te plaatsen. Daarnaast hebben alle deelnemers aan de internetdialoog ook, vanaf het begin, de mogelijkheid gehad zelf verwijzingen naar beeldmateriaal in hun bijdrage op te nemen. Diverse deelnemers hebben daarvan gebruik gemaakt.

3.3 Eerdere discussies en dialogen

In de dialoog, maar ook in veel publicaties, wordt verwezen naar eerdere discussies over het zelfde onderwerp. Daarbij wordt regelmatig de stelling betrokken dat met de resultaten daarvan niets is gedaan. Daarom lijkt het zinvol om hier de vraag te beantwoorden of er eerdere discussies hebben plaatsgevonden en wat daarmee is gebeurd.

De commissie Wijffels pleitte in 2001 in haar advies 'Toekomst voor de Veehouderij'¹² voor een 'herontwerp' van de veehouderij. In datzelfde jaar maakte het toenmalige kabinet zich in het Nationaal Milieubeleidsplan 4¹³ sterk voor een 'transitie' naar een duurzame landbouw. Sedert die tijd leidden verschillende discussies

¹² 'Toekomst voor de veehouderij; agenda voor een herontwerp van de sector. Commissie Wijffels, mei 2001

¹³ VROM 2001

over de toekomst van de veehouderij onder meer tot de Toekomstvisie op de veehouderij¹⁴ en de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij¹⁵, beide van het toenmalige ministerie van LNV. Het Planbureau voor de Leefomgeving heeft in 2010 een rapport¹⁶ uitgebracht over de ontwikkelingen in de veehouderij tussen 2000 en 2010.

In het concluderende hoofdstuk van zijn rapport schetst het Planbureau de volgende hoofdlijn: 'De Nederlandse veehouderij is de afgelopen tien jaar duurzamer geworden als het gaat om milieu en dierenwelzijn. Veel boeren stappen over op een duurzame bedrijfsvoering, mede onder invloed van overheidssubsidies, regelgeving en wensen van de consument. Maar het tempo waarin de veehouderij verduurzaamt is traag. Om te komen tot een meer duurzame veehouderij zijn dan ook meer inspanningen vereist van boeren, overheid, consumenten en andere betrokken partijen.'

Geconstateerd wordt dat de minister van LNV in de Toekomstvisie en de Uitvoeringsagenda nieuw beleid heeft aangekondigd. In de Toekomstvisie staan duurzame ambities, onderverdeeld naar zes speerpunten die echter vooralsnog slechts deels zijn vertaald in concrete beleidsdoelen en een bijbehorend tijdspad. In het hierna volgende worden de conclusies van het Planbureau nog eens langs gelopen om vast te stellen of het glas halfvol of half leeg is, dan wel dat de kritieken kloppen dat er niets is gebeurd.

3.3.1 *Systeeminnovaties: integraal duurzame stallen*

Er zijn de afgelopen jaren meer 'integraal duurzame' stallen gebouwd. Beleid lijkt dus de verwezenlijking van meer innovatieve veehouderijsystemen te kunnen stimuleren. De toename komt voor rekening van stallen van gangbare bedrijven die minder ammoniak uitstoten dan de wettelijke normen voorschrijven, en ten dele ook beter scoren op dierenwelzijn, diergezondheid en/of energiegebruik. Ook is er een toename van het aantal biologische bedrijven. De belangrijkste drijvende krachten zijn de welzijnregels die in 2010 (vleeskuikens), 2012 (legghennen) en 2013 (zeugen) van kracht worden en de milieuregelgeving. Echt innovatief zijn de stallen niet; het zijn veelal stapsgewijze verbeteringen van huidige staltypen.

3.3.2 *Dierenwelzijn en diergezondheid*

Dieren hebben betere leefomstandigheden gekregen als gevolg van aangescherpte regels en een toegenomen vraag naar diervriendelijke producten. Toch ondervinden veel varkens, kippen en vleeskalveren en een deel van de melkkoeien nog ernstig ongerief, onder meer omdat hun natuurlijk gedrag sterk wordt ingeperkt. Ook het aantal diertransporten over lange afstand is niet afgenomen.

De gezondheid van dieren is in de loop van de tijd waarschijnlijk verbeterd. Het risico van dierziekten door transporten tussen bedrijven is verminderd, omdat veehouderijbedrijven samenwerken met een beperkter aantal vaste relaties. Vaccinatie is mogelijk geworden bij uitbraken van besmettelijke ziekten; de besmettelijke dierziekte Aujeszky is uitgeroeid en BSE is sterk teruggedrongen. Een hoog gebruik van antibiotica heeft geleid tot de ontwikkeling van resistentie bij bacteriën die de gezondheid van dieren en mensen in gevaar brengen. De meeste kilogrammen antibiotica (60%) worden ingezet in de varkenshouderij; het meeste frequente gebruik is aan de orde bij vleeskuikens. Betere hygiëne, goed geventileerde stallen en het vermijden van stress kunnen het gebruik terugdringen.

3.3.3 *Maatschappelijke inpassing*

De overheid wil dat de burger kennis heeft van de veehouderij en zicht heeft op de voor productie gehouden dieren. Een eenduidige monitoring ontbreekt echter. Veehouders lijken steeds meer bereid om burgers te informeren en de dialoog aan te gaan met maatschappelijke organisaties. Toch is de dierlijke productie over het geheel genomen nog weinig zichtbaar. De melkveehouderij is dat wel, maar het aantal koeien dat buiten komt is gedaald.

Doordat veebedrijven steeds groter worden ontstaat maatschappelijke weerstand. Landschappelijke inpassing krijgt meer aandacht. Veehouders voelen daardoor meer de noodzaak om het bedrijf goed in te passen. Rond natuurgebieden blijkt de veehouderij te zijn afgenomen en er is sprake van een toename van bedrijven in landbouwontwikkelingsgebieden.

¹⁴ (LNV 2008b)

¹⁵ Uitvoeringsagenda duurzame veehouderij, mei 2009

¹⁶ Op weg naar een duurzame veehouderij. Ontwikkelingen tussen 2000 en 2010, Planbureau voor de Leefomgeving

3.3.4 Energie, milieu en klimaat

Er is brede overeenstemming over het streven naar optimale voer-mestkringlopen, maar de beelden over het schaalniveau lopen sterk uiteen. De overheid wil de reikwijdte beperken tot bedrijfs-, nationaal of Noordwest-Europees niveau. Hierover verschillen de meningen.

Certificering van duurzame diervoedergrondstoffen is nog in ontwikkeling. De zogenoemde *Round Tables* ontwikkelen duurzaamheidscriteria voor soja en andere bulkgrondstoffen.

De emissie van broeikasgassen uit de veehouderij is gedaald - en is nu enigszins lager dan in 2000 - onder invloed van mestregelgeving en melkquotering. Er zou weer een stijging kunnen optreden als het aantal dieren zou toenemen. De stikstof- en fosfaatemissies zijn gedaald door de afnemende hoeveelheid dierlijke mest en kunstmest. Dit is het gevolg van aangescherpte bemestingsnormen, regels voor ammoniak en beperking van dierenaantallen door melkquotering, varkensrechten en pluimveerechten.

Maatregelen om het dierenwelzijn te bevorderen kunnen negatieve milieueffecten hebben. De emissies van fijnstof zijn weer gestegen sinds 2004, doordat pluimveehouders overschakelden op de scharrelhouderij. Diervriendelijke houderijsystemen produceren vaak ook meer ammoniak en kennen een hoger voergebruik.

3.3.5 Markt en ondernemerschap

De concurrentiekracht en de inkomens in de veehouderij lijken de afgelopen tien jaar niet wezenlijk te zijn veranderd. De inkomens hangen sterk samen met de kostprijs van de productie. De kostprijs is concurrerend met die van andere Europese veehouders, maar hoog vergeleken met concurrenten buiten de EU. De Nederlandse overheid en veehouderij streven naar producten met een toegevoegde waarde, bestemd voor de welvarende Noord-West-Europese consumenten. In hoeverre deze strategie succesvol is, is nog niet duidelijk.

3.3.6 Verantwoorde consumptie

De verkoop van biologisch vlees en biologische zuivel en eieren is de afgelopen tien jaar gestaag toegenomen. Biologische producten zijn echter flink duurder dan de gangbare en dat weerhoudt veel consumenten ervan deze te kopen. Vanwege het prijsverschil is het zogenaamde tussensegment in opkomst. Het gaat hierbij om producten die niet biologisch zijn, maar wel een duidelijk meerwaarde hebben ten opzichte van gangbare producten, meestal uit oogpunt van dierenwelzijn.

Consumenten weten weinig over de duurzaamheid van dierlijke productie. Bijna de helft zegt weinig tot niets te weten van de milieuproblemen die samenhangen met de productie van vlees en ander voedsel. Bovendien voelen zij zich meestal niet persoonlijk verantwoordelijk voor milieu en dierenwelzijn. De consumptie van dierlijke eiwitten is de afgelopen tien jaar niet gedaald. De voetafdruk is hoog. Nederlanders eten gemiddeld 70 procent meer (dierlijke en plantaardige) eiwitten dan nodig is voor een gezonde voeding.

3.3.7 Implicaties voor beleid

De overheid heeft het afgelopen decennium minder nadruk gelegd op regels, en meer op de eigen verantwoordelijkheid van de veehouderijsector. Dat is begrijpelijk gezien de spanning tussen de internationale concurrentie en de maatschappelijke wensen op nationaal niveau. Op onderdelen is deze aanpak succesvol geweest, maar er is nog geen sprake van een 'herontwerp' van de sector zoals die de commissie Wijffels in 2001 voor ogen stond. De huidige veehouderij kent dan ook nog vele duurzaamheidsknelpunten. Het beleid van de overheid richt zich op het zetten van vele kleine stappen. Het is echter de vraag of deze leiden tot de 'duurzaamheidssprong' die door datzelfde beleid noodzakelijk wordt geacht (Toekomstvisie op de Veehouderij). Het benoemen van die noodzaak heeft het beleid niet echt veranderd. Het samenspel tussen ondernemers en de samenleving (voortrekkers, tussensegment) biedt zeker enig perspectief maar het is de vraag of dit alles zal leiden tot een volledig herontworpen, duurzame en geïnnoveerde sector. Het ontbreekt nog vaak aan duidelijke normen en een helder tijdspad voor verduurzaming van de veehouderij. Waar zulke heldere normen er wel waren, hebben ze gewerkt en we weten ook dat tussentijdse afzwakking leidt tot frustraties bij de voorlopers.

De overgang naar een duurzame veehouderij kan beter worden gestuurd als de overheid een concrete visie geeft op de dilemma's die spelen in de veehouderij. De overheid moet de dilemma's expliciet aan de orde stellen (bijvoorbeeld dierenwelzijn versus milieumaatregelen, productie voor de export en de kwaliteit van

de leefomgeving) en keuzes maken. De Toekomstvisie geeft wel de richting aan, maar gaat niet op die dilemma's in. Door concretere invulling van de toekomstvisie kan deze aan kracht winnen.

3.3.8 Een genuanceerd beeld

De rapportage van het Planbureau voor de Leefomgeving laat een genuanceerd beeld zien. Er is vooruitgang geboekt, zo wordt vastgesteld, maar er is ook nog veel te doen. Er zijn ambities geformuleerd, maar die zijn onvoldoende vertaald naar concrete doelen met tijdpad.

Het beeld van het Planbureau wijkt niet af van dat wat wordt geschetst in de derde voortgangsrapportage over de Nota Dierenwelzijn en de Nationale Agenda Diergezondheid, en in de tweede uitgave van de Staat van het Dier, beide over het jaar 2010.¹⁷

Deze lijn is op meer plaatsen aan te treffen. Bijvoorbeeld in de 'Kwalitatieve monitor systeeminnovaties duurzame landbouw'¹⁸ waarin op basis van interviews wordt geconcludeerd dat er vijf knelpunten zijn:

1. De beleidsdoelen voor integraal duurzame stallen in 2023 zijn niet duidelijk. Ontwikkelingen in wet- en regelgeving zijn bijvoorbeeld onzeker en daarmee ook de interpretatie van de bovenwettelijkheid.
2. Een visie op de toekomst van de veehouderij in Nederland ontbreekt. Ondernemers kunnen hierdoor niet goed bepalen welke risico ze lopen dat hun investering wordt ingehaald door veranderend overheidsbeleid.
3. Een integraal duurzame stal vergt een kapitaalintensieve investering. Innovaties zijn duur en hebben een geringe kans op mislukking. Bovendien worden innovaties afgeremd door de huidige economische crisis.
4. Duurzaamheidscriteria hangen onderling samen en kunnen strijdig zijn. Vooruitgang op het ene thema (bijvoorbeeld dierenwelzijn) kan gepaard gaan met achteruitgang op de andere thema's (bijvoorbeeld milieu).
5. De mogelijkheden om de hogere kostprijs door te berekenen aan afnemers zijn beperkt. Betrokkenheid van supermarkten is essentieel voor het slagen van integraal duurzame stallen. Door inkoopseisen te stellen kunnen producten uit duurzame stallen zich onderscheiden en zijn investeringen in de markt terug te verdienen.

In de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij van 19 mei 2009¹⁹ constateren de minister van LNV, LTO Nederland, COV, NZO, NEVEDI, Rabobank, Stichting Natuur en Milieu en de Dierenbescherming (het IPO heeft zich op 25 januari 2010 aangesloten) dat een duurzame productie en consumptie van voedingsmiddelen een gedeelde verantwoordelijkheid is van alle betrokken partijen: de keten van producent tot en met consument evenals de maatschappelijke organisaties en de overheden. Zij voelen de noodzaak van een in alle opzichten duurzame veehouderij in Nederland met een breed draagvlak in de samenleving: een veehouderij die, met behoud van concurrentiekracht, produceert met respect voor mens, dier, milieu en omgeving inclusief de effecten elders in de wereld.

De partijen kondigen concrete resultaten aan, in de komende vijftien jaar te behalen op de speerpunten uit de Toekomstvisie:

1. Systeeminnovaties: een samenhangend pakket van vernieuwingen;
2. Welzijn en gezondheid van dieren: de kwaliteit van leven van dieren;
3. Maatschappelijke inpassing: de aansluiting bij wensen en ideeën van de maatschappij;
4. Energie, milieu en klimaat: heeft betrekking op de effecten die de veehouderij hierop heeft;
5. Markt en ondernemerschap: heeft betrekking op het economisch perspectief van ondernemers;
6. Verantwoord consumeren: heeft betrekking op het gedrag van consumenten.

In de voortgangsrapportage van juni 2010²⁰ wordt een aantal algemene conclusies geformuleerd:

1. Op alle speerpunten is in meerdere of mindere mate beweging van *innovators* en *early adopters* te constateren. De uitdaging is om de beweging te versnellen.
2. Er is veel kennisontwikkeling en er zijn veel initiatieven en ideeën, maar de opgave is om het omzetten naar de praktijk meer te laten slagen.

¹⁷ Brief van 24 mei 2011 aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal Voortgangsrapportage NDW/NAD en Staat van het Dier 2

¹⁸ Kwalitatieve monitor systeeminnovaties duurzame landbouw (Borgstein et al. 2010)

¹⁹ Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij, 's-Gravenhage, 19 mei 2009

²⁰ Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij. Voortgangsrapportage samenwerkingsverband, juni 2010

3. Projecten worden gefinancierd, maar de opschaling naar de brede praktijk veel minder. De opgave voor de lange termijn is dat partijen met elkaar de nodige vormen van stimulering ontwikkelen om deze opschaling mogelijk te maken. Denk daarbij aan diverse financieringsvormen, gezamenlijke afspraken, uitwisseling van kennis en ervaring, inspiratie, communicatie en educatie.
4. Door het samenwerkingsverband is geconcludeerd dat het wenselijk en noodzakelijk is om onderscheid te maken tussen 'blijvers en wijkers' (bedrijven die doorgaan en bedrijven die op termijn zullen stoppen). Door de focus en energie te concentreren op de blijvers, en met name de voorlopers daaronder, is een grotere beweging vooruit te creëren.

Ook de minister van LNV vindt dat het PBL laat zien dat er al veel gebeurd is en dat er toch nog forse opgaven liggen, zo blijkt uit haar reactie²¹ op het rapport van het Planbureau en de voortgangsrapportage over de Uitvoeringsagenda. Zij vindt daarnaast dat de samenwerking in de Uitvoeringsagenda vertrouwen geeft dat de juiste koers is ingezet. Het beeld is, zoals reeds opgemerkt, genuanceerd. Op onderdelen is wel degelijk veel gebeurd de afgelopen jaren, en met resultaat. Anderzijds kan eenvoudig worden vastgesteld dat er nog erg veel moet gebeuren. Van een herontwerp van de veehouderij is geen sprake. Bovendien blijkt uit het vorenstaande dat er wel ambities zijn geformuleerd, maar dat die tot op heden in onvoldoende mate zijn vertaald in concrete doelen met tijdpad.

Een en ander laat onverlet dat de partijen die gezamenlijk de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij dragen na het opstellen van de voortgangsrapportage in juni 2010 aan de slag zijn gegaan met het formuleren van tussenstappen voor de periode tot 2015. Tussenstappen op weg naar de zes speerpunten en een aantal uitdagingen die voor 2023 benoemd zijn. Er is een routeplan opgesteld waarin de ambities en de acties gebundeld zijn, en dat is vastgesteld in het bestuurlijk overleg van de Uitvoeringsagenda op 27 januari 2011. In het routeplan worden de uitdagingen voor 2023 geformuleerd, de ambities tot 2015 en de acties die met voorrang worden opgepakt in 2011. Ook is aangegeven wie de trekker is van een bepaalde actie. De ambities die benoemd zijn worden opgevat als 'inspanningsverplichting'.

In de concept 2^e voortgangsrapportage Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij (juli 2011) wordt ingegaan op de opgestelde routeplannen en aangegeven wat er inmiddels in gang is gezet, worden op onderdelen de resultaten gemeld (bijvoorbeeld dat de doelstelling van 5% integraal duurzame stallen in 2011 is bereikt voor pluimvee en varkens) en worden de prioriteiten voor 2012 aangegeven.

De Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij laat zien dat er in gezamenlijkheid door een aantal partijen gewerkt wordt aan de ambitie voor de toekomst van de veehouderij: 'Samen werken aan een in alle opzichten toonaangevende duurzame veehouderij in 2023. Een veehouderij die met behoud van concurrentiekracht, produceert met respect voor mens, dier, milieu en omgeving inclusief de effecten van de Nederlandse veehouderij elders in de wereld'. In deze agenda kiest de overheid (rijk en provincies) voor samenwerking met een aantal stakeholders. De Uitvoeringsagenda heeft op zijn minst een poging ondernomen om het 'advies' van het PBL op te volgen. Het gaat in de agenda om inspanningsverplichtingen. Het is de vraag of daarmee in voldoende mate is voldaan aan het pleidooi om een duidelijke visie te ontwikkelen, dilemma's te benoemen en van een antwoord te voorzien, heldere doelen te formuleren en te koppelen aan een tijdpad. Die vraag is in de dialoog uitdrukkelijk aan de orde.

---

²¹ Brief van 29 juni 2010 aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal betreffende Voortgangsrapportage Toekomstvisie en Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij

4 De dialoog

4.1 De Internetdialoog

De internetdialoog bood iedereen die zich betrokken voelt bij het maatschappelijke gesprek over megastallen de gelegenheid om hier daadwerkelijk aan deel te nemen. In de rapportage van het organiserende bureau Politiek Online²² zijn de voornaamste bevindingen op een rij gezet. Deze rapportage is als bijlage 2 bij dit rapport gevoegd. Het gedeelte ervan (hoofdstuk 7) waarin de voornaamste bevindingen van de dialoog worden beschreven, volgt in de paragrafen 4.1.1 tot en met 4.1.2.6 hieronder.

4.1.1 Aanpak

Het online gedeelte van de maatschappelijke dialoog over megastallen heeft tot doel gehad om het gesprek aan te gaan over de verschillende perspectieven die rond de schaalvergroting in de, vooral intensieve, veehouderij mogelijk zijn. De dialoog is ingezet om deze verschillende standpunten bij elkaar te brengen en zo een overzicht te bieden van zoveel mogelijk opvattingen over de veehouderij in Nederland. Experts, hoogbetrokkenen, burgers, boeren en ministerie konden op deze manier elkaars contexten leren kennen. En –daar waar mogelijk- van elkaar leren, dat een ‘optimale 100% oplossing’ bij dit onderwerp niet bestaat.

De online dialoog is in drie fasen gevoerd:

1. Als eerste is door startbijdragen van hoogbetrokkenen een aftrap gegeven aan de discussie. Hierop is massaal gereageerd.
2. In de tweede fase zijn de meest voorkomende argumenten en stellingen geordend. Aan de deelnemers is vervolgens verzocht verbanden te leggen tussen de meest voorkomende argumenten en de aandachtsgebieden ondernemen, dier, mens, milieu en landschap.
3. In de laatste fase konden de deelnemers reageren op vier toekomstbeelden voor de veehouderij in Nederland.

4.1.2 Uitkomsten

In dit hoofdstuk zetten we de voornaamste bevindingen van het internetdeel van de dialoog op een rij. We geven weer welk ‘type’ deelnemers vooral aan de internetdialoog heeft deelgenomen, geven kort weer waar de voornaamste gezichtspunten van deze deelnemers uit bestaan en laten zien waar de deelnemers het in de regel wel over eens lijken te zijn, en waar de meningen en overtuigingen nog (ver) uit elkaar liggen.

4.1.2.1 Deelname aan het debat

Het is gelukt om een goede deelname te realiseren aan deze online dialoog over megastallen. Deze online dialoog is de meest succesvolle one issue dialoog die Politiek Online uitvoerde in de afgelopen jaren. Tussen 11 mei en 30 juni 2011 namen 1.671 personen deel. Samen plaatsen zij 3.715 bijdragen op www.dialoogmegastallen.nl. De site werd door 8.826 personen bezocht. Daarbij is het gelukt om veel uiteenlopende meningen en argumenten boven tafel te krijgen. Het gesprek tussen ‘voor- en tegenstanders’ is daarbij over het algemeen op een constructieve wijze verlopen.

In de internetdialoog hebben vooral hoogbetrokken deelnemers hun mening gegeven. Dat is in lijn met eerdere dialogen (zoals uitgevoerd door Politiek Online) als het om maatschappelijke issues gaat met een grote impact. In dergelijke dialogen is er - in de regel - minder ‘plaats’ voor genuanceerde, dan wel minder uitgesproken meningen, daar deze in een debat al snel ondersneeuwen. Dergelijke debatten nodigen meer uit tot ‘voor’ of ‘tegen’ argumentatie. Argumentatie van een middengroep die nog geen duidelijke mening gevormd heeft komt daardoor minder aan bod. Personen uit deze groep zijn ook minder geneigd tot deelname aangezien het debat juist over al uitgekristalliseerde standpunten gaat. Dat is ook in de internetdialoog ‘intensieve veehouderij’ het geval: uit de profielen, die door deelnemers zelf zijn ingevuld, blijkt dat er een sterke oververtegenwoordiging van voor- en tegenstanders heeft deelgenomen aan de dialoog. Of deelnemers voor, tegen of neutraal zijn is afgeleid uit de vraag: ‘Als u zou moeten kiezen, bent u dan vooral voor, neutraal of tegen megastallen?’ die iedereen bij zijn of haar profiel ingevuld heeft.

²² ‘Rapportage online dialoog intensieve veehouderij’, Politiek Online, augustus 2011

Deelname andere online dialogen 'overheden':

- Samenwerkennaanderenland.nl: reactie op het regeerakkoord kabinet Balkenende IV (2007): ongeveer 10.000 reacties gedurende 10 weken
- Landschapsdiscussie LNV (2008): ongeveer 2.000 reacties gedurende ongeveer 8 weken
- Hyvesdiscussie Marja van Bijsterveldt (2010): bijna 400 leden geworven die met elkaar ongeveer 800 reacties gaven (in 10 weken tijd)
- Stadsdebat Utrecht (2011): discussie vond plaats gedurende vier weken. Er zijn meer dan tweehonderd ideeën geplaatst en daarop is zo'n 500 keer gereageerd.

Deelname andere online dialogen 'algemeen':

- De aankondiging van de film Fitna 'breaking news' op Geenstijl levert 1087 reacties op http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2008/03/breaking_news_film_wilders_op.html
- Recensie van de Fitna-film op Geenstijl door Fleischbaum levert 678 reacties op http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2008/03/recensie_fitna.html
- Op nujj.nl is fitna doorgeplaatst: 2387 reacties

Figuur 7 Deelname aan eerdere online dialogen

Uit het recente onderzoek van Veldkamp blijkt dat 70% van de Nederlanders nog geen uitgesproken mening heeft over het toestaan van megastallen. Ongeveer een derde (32%) aarzelt maar neigt naar afwijzen, 29% aarzelt maar neigt naar instemmen en 9% weet het niet.

Deze constatering leidt ertoe dat we bij lezing van de bevindingen van de internetdialoog in het achterhoofd moeten houden, dat er vooral 'voor'en 'tegen'argumentatie is uitgewisseld.

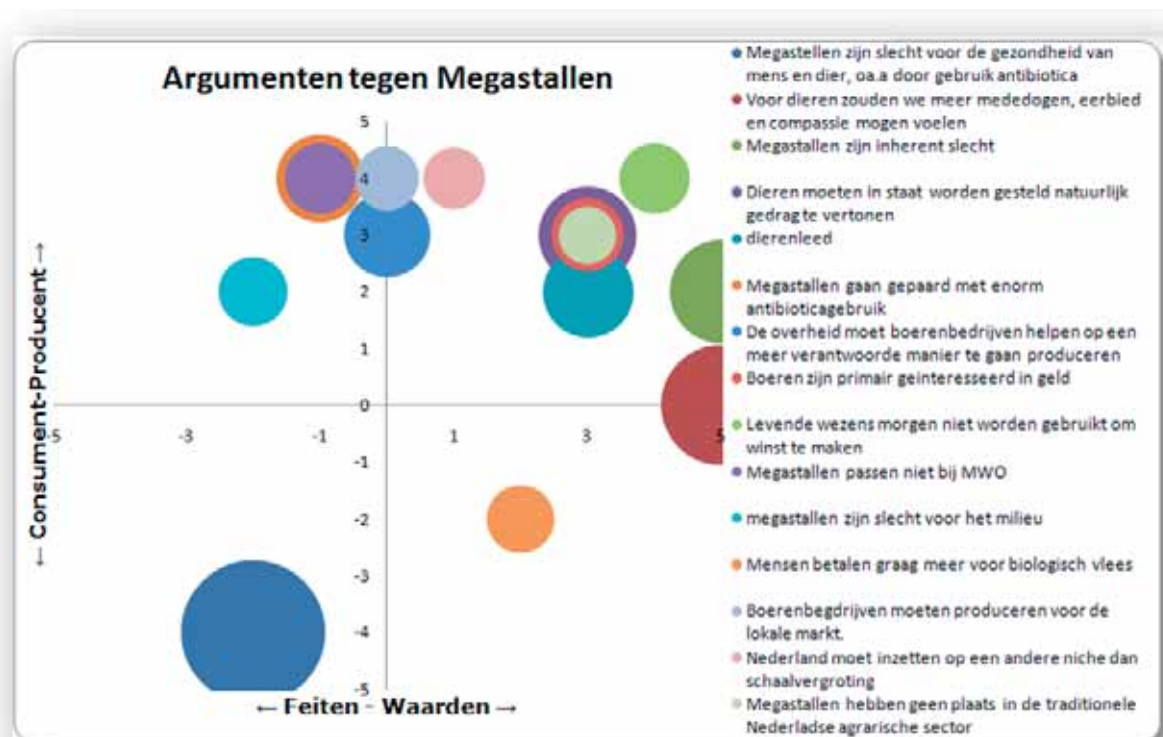
4.1.2.2 De voornaamste bevindingen

De online dialoog biedt een fraaie staalkaart van -vooral- de argumenten voor, en tegen megastallen. Als we deze argumenten sterk versimpelen, dan zijn twee beelden dominant in deze discussie. Voor een deel van de deelnemers staat onomstotelijk vast: willen 'we' voorop blijven lopen met de veeteelt in Nederland, dan is ook een behoorlijke schaalgrootte noodzakelijk. Schaalvergroting is volgens hen een 'natuurlijk' proces van alle tijden; een economische wetmatigheid. Anderen zien liever een meer kleinschalige veehouderij waar dieren hun natuurlijke gedrag kunnen vertonen, meer ruimte en afleiding hebben en naar buiten kunnen. Voor deze groep is de economische betekenis van de veehouderij over het algemeen van minder belang.

In de volgende drie paragrafen zetten we kort op een rij welke argumenten voor, tegen en neutraal het meest door deelnemers genoemd zijn.

4.1.2.3 De belangrijkste argumenten tegen megastallen

Als het om de meest genoemde argumenten tegen megastallen gaat, dan zien we in de gebruikte argumentatie wat meer dan bij de voorstanders een (sterke) morele overtuiging spreken. Nadruk in de gebruikte argumentatie ligt bij de tegenstanders vaker op waarden die te maken hebben met het welzijn en de gezondheid van dier en mens, en minder op de economische toekomst van de sector.

Figuur 8 Argumenten tegen Megastallen samengevoegd

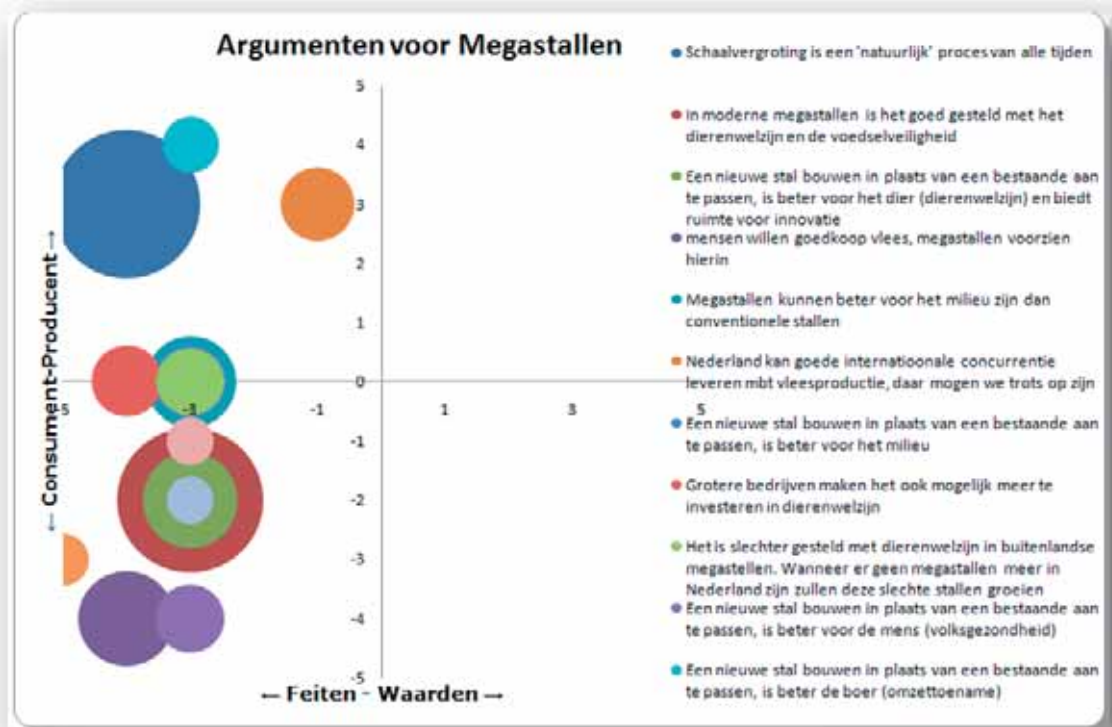
De bovenstaande grafiek is een schematische weergave van de meest genoemde tegenargumenten. Aan de hand van alle argumenten is een longlist van argumenten opgesteld. Hieruit zijn, in dit geval, 15 kernargumenten gedestilleerd waarin alle argumenten uit de longlist zijn ondergebracht. Hierna zijn de argumenten ingedeeld in twee 11-punts schalen (-5 tot 5): *consument-ondernemer* en *feiten-waarden*. In de consument-producent schaal zijn de argumenten ingedeeld aan de hand van de plaats waar ze de verantwoordelijkheid leggen voor de dilemma's binnen de sector. De feiten-waarden schaal is ingedeeld aan de hand van de grondslag van het gebruikte argument. Is het argument gedreven door feiten waarvan de respondent op de hoogte is, of door de waarden die deze erop nahoudt. Deze methodiek is ook toegepast bij de andere tabellengrafieken in dit rapport.

We geven enkele voorbeelden: 'boeren zijn primair geïnteresseerd in geld, niet of pas daarna in dierenwelzijn', en 'levende wezens mogen niet worden gebruikt om winst te maken.' En: 'megastallen zijn inherent slecht.' Ook het veelvuldige antibioticagebruik van de sector is bij de tegenstanders een punt van zorg: 'megastallen gaan gepaard met enorm antibioticagebruik.'

Als de toekomst van de veehouderij in Nederland geschetst wordt, wensen de tegenstanders van megastallen een voor de lokale markt producerende bedrijf: 'boerenbedrijven moeten produceren voor de lokale markt' en 'Nederland zal internationaal nooit goed kunnen concurreren door in te zetten op schaalvergroting.' Ook wordt er in een aantal gevallen naar de overheid gekeken: 'de overheid moet de sector helpen op een meer verantwoorde manier te produceren.' En in een aantal gevallen ook naar de consument: 'mensen betalen graag meer voor biologisch vlees'.

4.1.2.4 De belangrijkste argumenten voor megastallen

Als we naar de voornaamste argumenten van de voorstanders kijken, ontstaat een wat ander beeld. Een deel van de argumentatie van de tegenstanders is ook aanwezig, maar wordt nu in positieve zin geduid.

Figuur 9 Argumenten voor Megastallen samengevoegd

We geven enkele voorbeelden: 'schaalvergroting is een natuurlijk proces van alle tijden' en 'bij grotere bedrijven is meer medische kennis aanwezig over het vee. Dit dringt ziekten terug.'

Als het bijvoorbeeld over de economische positie van de veehouderij gaat, ziet Politiek Online -bijna- een spiegelbeeld van de argumentatie van de tegenstanders. Enkele voorbeelden: 'Nederland kan goede internationale concurrentie bieden [...] daar mogen we trots op zijn.'

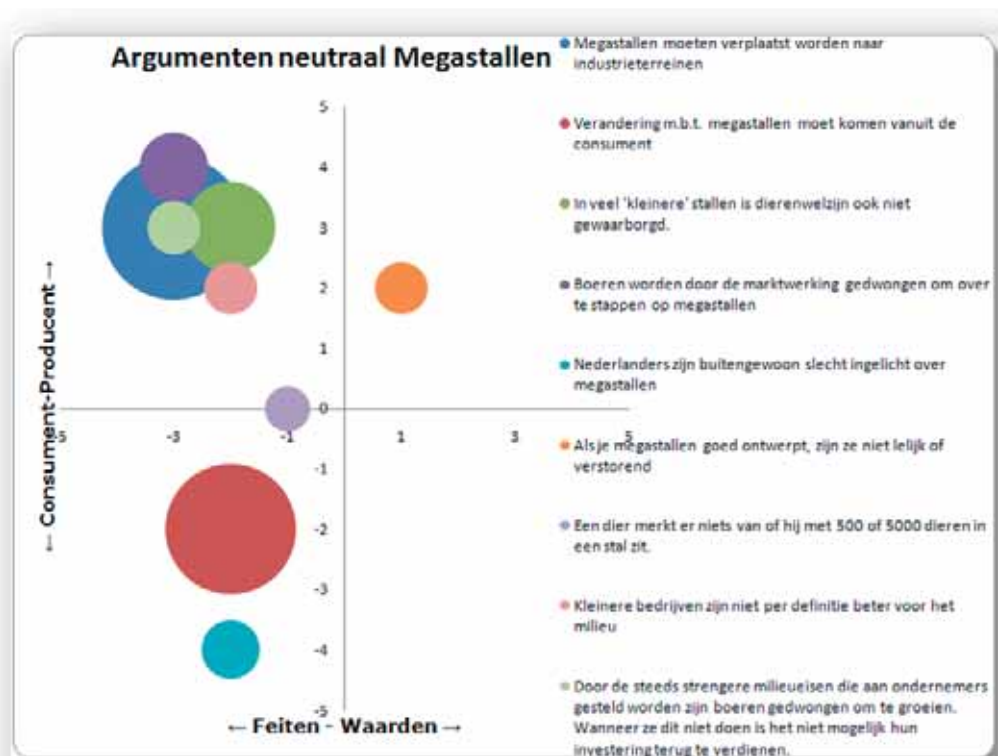
Daar waar het de rol van de consument betreft, is er ook sprake van een tegengesteld beeld: 'mensen willen goedkoop vlees' en 'als er meer vraag was naar biologisch vlees zouden boeren dat produceren.' Tot slot is ook het beeld over dierenwelzijn anders: 'in moderne stallen is het goed gesteld met dierenwelzijn en voedselveiligheid.'

4.1.2.5 Neutrale argumenten over megastallen

Tot slot hebben we ook de 'neutrale' argumentatie rond megastallen op een rij gezet. Dan blijkt dat er vooral over procesachtige facetten van de intensieve veehouderij gesproken wordt. En, zoals ook al eerder aangegeven, in aantallen argumentaties is dit onderdeel van de dialoog het minst talrijk.

Als het bijvoorbeeld over de plek van de intensieve veehouderij gaat, dan is opvallend dat de meer neutrale argumentaties pleiten voor een andere ruimtelijke inpassing van de grootschalige intensieve veehouderij: 'megastallen moeten worden verplaatst naar een industrieterrein.'

Ook als het over dierenwelzijn gaat, wordt er een 'neutraal' standpunt ingenomen: de argumentatie gaat niet over of er al dan niet sprake is van een goede leefomgeving voor dieren in een megastal, maar stelt eenvoudigweg vast dat het er niet toe doet: 'een dier merkt er niets van of hij met 500 of 5000 dieren in een stal zit.'

Figuur 10 Argumenten neutraal Megastallen samengevoegd

Ook de economische argumentatie komt voorbij, maar nu in een meer constaterende zin: 'boeren worden door de marktwerking gedwongen om over te gaan tot megastallen', terwijl ook de rol van de consument anders gedeut wordt. Die is in de ogen van de neutrale beschouwer de sleutel tot verbetering: 'veranderingen in de intensieve veehouderij moeten komen via de consument.'

4.1.2.6 Samenvatting

Dierenwelzijn, risico's voor de volksgezondheid en gevolgen voor het milieu zijn de onderwerpen die het meest bediscussieerd zijn in de online dialoog. Deelnemers aan de dialoog die verklaren tegen de intensieve veehouderij te zijn onderbouwen dit vooral met de, volgens hen, negatieve gevolgen die megastallen voor de verschillende maatschappelijke thema's hebben. De voorstanders (vooral ondernemers) geven nu juist aan dat de sector in de loop der jaren sterk verbeterd is, en ook nog sterk wil verbeteren. Schaalvergroting kan volgens hen juist oplossingen bieden voor problemen die er nu zijn op de genoemde onderwerpen. De voornaamste bevindingen:

- Het antibioticagebruik in de sector is een doorn in het oog van velen; ondanks pogingen om het gebruik terug te dringen is het nog schering en inslag. Ook ondernemers zelf geven aan te zoeken naar manieren waarop dit gebruik terug gedrongen kan worden.
- Milieuaspecten in de intensieve veehouderij wegen steeds zwaarder; ook dat is een beeld dat door voor- en tegenstanders gedeeld wordt. Verschil van inzicht ontstaat echter als er een oordeel over de huidige stand van zaken geveld wordt. Voor de voorstanders is er nu al sprake van een sterke verbetering (maar kan het altijd beter); voor de tegenstanders gaat het nog lang niet ver genoeg.
- Het huidige systeem is –met vooral produceren op prijs- uitgekleeft: er is niet of nauwelijks ruimte voor investeringen in het verbeteren van bijvoorbeeld dierenwelzijn of maatregelen voor het milieu. Ook dat beeld wordt door voor- en tegenstanders min of meer gedeeld. Voorstanders geven daarbij regelmatig aan dat schaalvergroting, en dus de stap naar megastallen, een van de weinige mogelijkheden is om voldoende te verdienen voor dergelijke investeringen. Tegenstanders vinden vaak dat deze schaalvergroting nog verder bijdraagt aan het verlagen van kostprijzen en onder druk zetten van winstmarges en een fout systeem dus juist versterkt.

- Een boer die succes heeft is tegenwoordig vooral een econoom die kostprijs per kg product dagelijks bijhoudt. Dat is een beeld dat zowel bij voor- als tegenstanders leeft. De beoordeling van de wenselijkheid van een dergelijke boer verschillen echter nogal: voor de een is dit een economische realiteit, die bijdraagt aan het succes van deze sector wereldwijd, voor de ander is het een doorn in het oog.
- Sommige boeren raken – zo geven ze aan- moegestreden; voor sommigen zit een oplossing in schaalvergroting, anderen kijken nu juist naar verhoging van de kwaliteit en weer anderen wensen een combinatie van beiden.

Over de rol van de overheid is er door voor- en tegenstanders eigenlijk niet bijzonder veel gesproken. Enerzijds heeft dat met de aard van het gevoerde debat te maken: daar is vooral gefocust op sector en consument. Anderzijds is het opvallend dat de overheid niet automatisch als diegene wordt gezien, die boven de partijen staand met wet- en regelgeving de oplossing voor handen heeft. We zetten de voor- naamste beelden op een rij:

- Wet- en regelgeving van verschillende overheden sluit lang niet altijd op elkaar aan, zo stellen veel deelnemers.
- Landelijk gebeurt er het een, provinciaal het andere: dat wordt als zeer verwarrend gezien.
- In relatie tot internationale wet- en regelgeving (Europa) wordt er wel een aantal opmerkingen gemaakt. Voor voorstanders geldt de redenering dat Nederland als sector in Europees verband voorop loopt als het om milieu en dierenwelzijn gaat; voor tegenstanders gaat dat nog lang niet ver genoeg (en wordt bijvoorbeeld verwezen naar de situatie in Zweden).

Als het over een toekomstbeeld van de sector gaat, wordt al snel helder dat een aantal beelden in ieder geval gedeeld worden, maar dat ‘het’ toekomstbeeld feitelijk niet of nauwelijks gemaakt kan worden. We zetten de redeneringen op een rij:

- Het toekomst- (en voor sommigen schrik)beeld van de almaar uitdijende varkensflat als economisch wonder- en redmiddel van de Nederlandse veehouderij wordt door vrijwel niemand gedragen. Als er gesproken wordt over intensieve veehouderij dan is het ook bij de ondernemers helder, dat dat alleen kan gebeuren als er rekening gehouden wordt met eisen voor milieu en dierenwelzijn. De mate waarin men vindt dat dit moet gebeuren, verschilt.
- Een groot aantal deelnemers is van mening dat de intensieve veehouderij in Nederland het altijd af zal leggen tegen nog goedkoper producerende bedrijven in verre buitenland. Voor een deel van de deelnemers is dat aanleiding om deze vorm van intensieve veehouderij niet meer in Nederland te willen hebben. Anderen stellen nu juist dat innovaties wel degelijk een toekomstbestendige intensieve veehouderij in Nederland mogelijk maken.

4.1.2.7 Tot slot

In hoofdstuk 2²³ is al gemeld dat de uitkomsten van de beoordeling van de toekomstbeelden in de internetdialoog sterk afwijken van de beoordeling in het publieksonderzoek. In het hoofdstuk bevindingen (7) van de rapportage wordt het profiel van de deelnemers aan de internetdialoog beschreven. Geconstateerd wordt dat vooral hoogbetrokkenen hebben deel genomen. Politiek Online stelt dat dit in lijn is met eerdere dialogen over vergelijkbare maatschappelijke issues. Het gaat vaak al snel om de argumenten ‘voor’ of ‘tegen’. Bij de registratie was er wel ruimte om als profiel ‘neutraal’ te kiezen, maar de ervaring leert dat de argumentatie van de ‘middengroep’ minder aan bod komt en dat de neiging tot deelname minder is omdat er sprake is van al uit gekristalliseerde standpunten. Gelet daarop concludeert Politiek Online dat in vergelijking met het publieksonderzoek in de internetdialoog de neutrale midden-groep niet of nauwelijks aan het debat heeft deelgenomen.

²³ Hier wordt hoofdstuk 2 van de ‘Rapportage online dialoog ‘intensieve veehouderij’ van Politiek Online bedoeld (zie bijlage 2)

In het publieksonderzoek is een duidelijke voorkeur uitgesproken voor een toekomstbestendige veehouderij en kon de zorgzame veehouderij op de minste waardering rekenen.

De internetdialoog laat een ander beeld zien:

1. Concurrerende veehouderij: uit de vele reacties blijkt dat er weinig draagvlak is voor dit toekomstbeeld. Dat ontbreken van draagvlak is voornamelijk terug te voeren tot (negatieve) opvattingen over de intensieve veehouderij in het algemeen;
2. Toekomstbestendige ketengestuurde veehouderij. Ook hier is het merendeel van de reacties afwijzend. Er is vooral twijfel over het realiteitsgehalte van een ketengestuurde aanpak.
3. Toekomstbestendige overheidsgestuurde veehouderij: dit beeld heeft de minste reacties opgeworpen, maar duidelijk is wel dat weinig mensen warm lopen voor dit beeld (de tegenstanders in de reacties zijn in de meerderheid).
4. Zorgzame veehouderij: hierover gaan de meeste reacties en er is sprake van een scherpe discussie. Voor dit beeld zijn de meeste voorstanders te vinden. Er is hier echter ook sprake van een scherpe scheiding tussen voor- en tegenstanders: voorstanders zien er een ideaal in, de tegenstanders zien dit als het failliet van de sector.

Helaas moet worden vastgesteld dat zeker in deze laatste fase van de dialoog – over de toekomstbeelden – er sprake is van het innemen van een standpunt (en overtuigingen) en niet zo zeer het aanvoeren van argumenten waarom het ene toekomstbeeld de voorkeur verdient boven het andere. Veel van de argumenten hebben te maken met een waardeoordeel over de (intensieve) veehouderij in zijn algemeenheid en tegen die achtergrond worden posities ingenomen. Wat daarvan ook zij, de internetdialoog concludeert tot een vergaande verandering van de veehouderij in Nederland.

4.2 Burgerpanels

In de andere onderdelen van de dialoog hebben hoogbetrokkenen een belangrijke rol. Daarom is er voor gekozen om in aanvulling daarop een groep niet direct betrokken 'gewone' burgers in het gesprek te betrekken. Aan het bureau Veldkamp is opdracht gegeven vijf burgerpanels te werven van elk zes tot acht personen. Aan deze panels is gevraagd om een advies uit te brengen over schaalvergroting in relatie tot de door het panel gewenste toekomst van de veehouderij in Nederland.^{24,25}

4.2.1 Aanpak

De panels zijn aselekt geworven uit de TNS NIPO Base, een omvangrijk internetpanel van TNS NIPO en Veldkamp. De panels zijn geworven in regio's, zoals weergegeven in tabel 2. Toen bleek dat de gemiddelde leeftijd in de burgerpanels vrij hoog lag, is een afzonderlijk jongerenpanel toegevoegd. Dit panel is geworven door het programma Jeugd van het ministerie van EL&I. De werving vond plaats via enkele jongeren netwerken en scholen.

Tabel 2 Samenstelling van de burgerpanels

Herkomst panelleden	Mannen	Vrouwen	Totaal	Leeftijd
Zuidoost Noord-Brabant - Noord Limburg	7		7	45-66
Noordoost Noord-Brabant - Zuidoost Gelderland	5	2	7	26-74
Utrecht - Gelderland (Gelderse Vallei)	3	4	7	22-65
Zuidoost Friesland - Noordwest Overijssel	6	2	8	19-67
De steden Amsterdam en Utrecht	5	2	7	22-68
Jongeren	4	7	11	18-21

Geen van de vijf regionale panels had deelnemers die aan de agrarische sector waren gerelateerd. Bij het jongerenpanel was dat anders. Vijf van de deelnemers aan dit panel volgen een aan de land- en tuinbouw gerelateerde opleiding.

²⁴ Tweede Kamer, vergaderjaar 2010 – 2011, 28973, nr. 48, Toekomst van de intensieve veehouderij, brief van de staatssecretaris van EL&I van 11 mei 2011.

²⁵ Tweede Kamer, vergaderjaar 2010 – 2011, 28973, nr. 50, Toekomst van de intensieve veehouderij, brief van de staatssecretaris van EL&I van 25 mei 2011.

Aan de panels is gevraagd antwoord te vinden op de volgende vragen:

- Hoe zou de veehouderij in Nederland er in de toekomst het best kunnen uitzien?
- Wat betekent dat voor (1) ondernemers in die sector en voor de Nederlandse economie, (2) het welzijn en de gezondheid van de dieren, (3) de gezondheid van mensen, (4) het milieu en (5) het landschap?
- Welk beleid van de overheid is daar bij nodig?

Alle panels hadden een onafhankelijke externe begeleider, ter ondersteuning tijdens hun programma en om de rapportage te verzorgen.

Het programma van de panels bestond uit drie onderdelen:

1. Kennismaking en informatiebijeenkomst;
2. Werkbezoeken;
3. Discussie en formuleren rapport.

Op 16 juni was er een kennismakings- en informatiebijeenkomst met een introductie op de bovenstaande opdracht. Daarna zijn vragen beantwoord over de dialoog, en vervolgens is er informatie gegeven aan de panelleden door LTO, Milieudefensie, Dierenbescherming, Burgerinitiatieven Megastallen Nee en IPO. Als vervolg op deze bijeenkomst hebben de panels een groot aantal vragen gesteld aan het ministerie van EL&I. Deze zijn beantwoord tussen de werkbezoeken en de bijeenkomst waarin de panels de inhoud van hun rapportage hebben bepaald.

Op zaterdag 18 juni legden vier panels werkbezoeken af in hun eigen regio. Het jongerenpanel ging op werkbezoek in de Gelderse Vallei, de stedelingen uit Utrecht en Amsterdam bezochten de omgeving van Oss en het aangrenzende deel van Gelderland. Op 28 juni vonden de discussies in de panels plaats, aan de hand waarvan de rapportages zijn geformuleerd die op 12 juli aan dialoogleider Alders werden aangeboden.

4.2.2 Uitkomsten

In het navolgende worden de rapportages van de panels samengevat. De integrale rapportages zijn als bijlage 3 opgenomen. Opvallend is dat de uitkomsten van de panels op veel punten verschillen maar op één voor deze dialoog belangrijk punt grote overeenkomst tonen. Behalve het stadspanel – waarvan we het belang natuurlijk niet mogen onderschatten – geven alle panels aan dat de omvang van een bedrijf als zodanig niet als een belangrijk discussiepunt wordt gezien. Veeleer moet het gaan over de omvang van de veestapel in Nederland of over dierenwelzijn, humane gezondheid, de span-of-control voor de ondernemer en het inpassen van bedrijf en stallen in de omgeving. Komen uit dergelijke overwegingen consequenties voort voor de bedrijfsomvang, dan wordt dat als een acceptabel gevolg gezien in elk van de panels. Behalve wellicht in het noordelijke gezelschap, dat zeer veel belang hecht aan een *level playing field* binnen Europa en dus ook voor zulke discussies de voorwaarde stelt van overeenstemming binnen dit werelddeel. Alleen het stadspanel is bereid tot het formuleren van normen voor de bedrijfsomvang zonder die te verbinden met genoemde achterliggende criteria.

4.2.2.1 Friesland/Overijssel

Dit panel, dat een fokvarkensbedrijf (Van Sambeek-Nielen in Lemsterland) en twee melkveebedrijven (Stokman in Koudum en De Lange in Steenwijkerland) bezocht, richt zich in zijn concluderend advies aan de staatssecretaris vooral op de melkveehouderij. De zorg voor een gelijk speelveld in Europa heeft voor dit panel hoge prioriteit en vormt een voorwaarde voor de meeste adviezen.

- Zet hoog in op duurzaamheid binnen Europa en de WTO, adviseert dit panel, en vermijd tegelijkertijd extra nationale eisen voor milieu en dierenwelzijn. Laat dat zoveel mogelijk aan de keten over, maar stimuleer dat proces wel nadrukkelijk. Als extra milieumaatregelen absoluut nodig zijn vanwege de bevolkingsdichtheid in Nederland, geef dan daarvoor als rijksoverheid de kaders.
- Beperk het gebruik van antibiotica en hormonen tot het uiterst noodzakelijke.
- Stel, ter voorkoming van concurrentievervalsing, op rijksniveau kaders vast voor de inpassing van nieuwe bedrijven en bedrijfsaanpassingen in het landschap. Zorg voor snelle vergunningsprocedures voor milieu en ruimtelijke ordening en geef daarvoor een kader aan provincies en gemeenten.
- Kies voor kortlopende doelsubsidies om transities mogelijk te maken en stimuleer daarmee innovatief ondernemerschap.

Het panel schetst een toekomstbeeld van 'innovatief ondernemen': in de toekomst blijft er een economisch gezonde melkveehouderij in Nederland, zowel gangbaar als biologisch. Alle bedrijven produceren binnen normen voor milieu en dierenwelzijn die in Europa (en op termijn ook mondiaal) zijn overeengekomen. De

EU draagt met handhaving van die afspraken bij aan een gelijk speelveld.

Duurzame veehouderijbedrijven in Nederland krijgen de ruimte om te ondernemen en om te groeien als dat economisch nodig is. De ondernemer kiest zijn product, zijn markt en schaalgrootte. Kleinschalige innovatieve bedrijven zijn net zo belangrijk voor onze economie en kwaliteit van leven als grootschalige innovatieve bedrijven. Verbreding hoort in die zin ook bij de toekomst.

Veehouderijbedrijven ondernemen maatschappelijk verantwoord en streekbetrokken en streven naar een meer kringloopgerichte productiewijze.

4.2.2.2 Gelderland/Utrecht

Dit panel, dat een varkenshouderij (VOF Henken-Berentschot in Renswoude) en een melkveebedrijf (J. van Heerikhuize in Lunteren) bezocht, heeft gefocust op die twee typen bedrijven en veel aandacht besteed aan het thema ondernemen. De vraag naar de toekomst van de veehouderij vond dit panel moeilijk te beantwoorden omdat de panelleden op onderdelen hier verschillend over dachten. Omdat het ging om de 'redenatie erachter' is er voor gekozen om grote delen van de toelichting van de panelleden in het verslag mee te nemen.

- Ondernemen is voor dit panel een belangrijk issue. Daarbij staat centraal dat de boer er wel van moet kunnen blijven leven: het beleid van de overheid moet uitvoerbaar en betaalbaar zijn.
- Mens en gezondheid is eveneens een belangrijke onderwerp. Hier staat beheersbaarheid van de risico's centraal.
- Ook aan dierenwelzijn hecht het panel grote waarde. Criterium daarbij is dat de dieren hun natuurlijke gedrag kunnen vertonen.
- Het panel was het erover eens dat het niet uitmaakt of een stal groot of klein is, als er maar diervriendelijk gewerkt wordt, met zorg en aandacht. Persoonlijke betrokkenheid is voor de panelleden een must: het moet geen industrie worden. Niettemin vond het panel een megastal voor melkkoeien beter te hanteren en aanvaardbaarder dan een voor varkens.

De belangrijkste taken voor de overheid liggen, aldus het panel, bij de verschillende thema's op het gebied van regelgeving en beleid, voorlichting (over zowel voeding als de branche), subsidies, en controles. Het panel is van mening dat er zoveel mogelijk centraal geregeld moet worden als het om megastallen gaat. Dit om de focus en de grote lijn te bewaken.

4.2.2.3 Gelderland/Noord-Brabant

Dit panel, dat een vleesvee- en varkensbedrijf (Jansen in Balgoy, Wijchen), een melkvee- (Spierings in Oss) en een varkensbedrijf (De Daltonhoeve in Zijtaart, Veghel) bezocht, heeft gefocust op de (varkens)vleesproductie. De huidige situatie in de intensieve vleesveehouderij vraagt volgens het panel om meer aandacht voor mens en dier.

Kort gezegd ziet het panel de volgende toekomst:

- Minder dieren in Nederland.
- Concurrenieren op kwaliteit in plaats van prijs.
- Strikte eisen op het gebied van mens, dier en milieu.
- Grote stallen mogen – op afstand van woonwijken.
- De sector reguleert zichzelf en werkt nauw samen met maatschappelijke partners.
- De overheid ziet scherp toe en grijpt in waar nodig.

Het panel vindt dat de omvang van de veestapel de grens van wat ons land aan kan heeft overschreden. Volgens het panel is het tijd dat we ons bij deze feiten neerleggen. 'Nederland is klein en we willen ook groen blijven en huizen bouwen. We hebben nu eenmaal te maken met de omstandigheden die ons land biedt.'

Minder dieren en meer kwaliteit betekent niet dat dit panel een pleidooi houdt voor kleinschalige bedrijfslocaties. Integendeel: grote stallen mogen best. Het panel verwacht dat grootschaligheid nodig zal zijn om in de pas te blijven met eisen en wensen op het gebied van gezondheid, dierenwelzijn, milieu en landschap. Stallen die nu als mega te boek staan, stuiten bij dit panel niet op principiële bezwaren, mits de ondernemer vakbekwaam is, het dierenwelzijn op orde is, de gezondheid van mensen niet in het geding is en milieu en landschap niet worden geschaad.

Voor dit panel geldt: grote stallen moeten kunnen, maar dat moet niet worden beschouwd als een vrijbrief tot het ongelimiteerd opschalen van bedrijfslocaties. Het panel heeft het idee dat er sprake moet zijn van een omslagpunt gezien vanuit het oogpunt van *span of control*.

Het panel gelooft meer in zelfregulering – een overheid die zonodig ingrijpt – waardoor er ook een zelfreinigend mechanisme in de branche optreedt: ‘Voor de overheid lopen we meestal niet zo hard, iedereen probeert toch ook zo min mogelijk belasting te betalen. Maar als collegae je op de vingers tikken, dat is een heel ander verhaal’.

4.2.2.4 Noord-Brabant/Limburg

Dit panel bezocht ter voorbereiding een (zeer groot) varkensbedrijf (Houbesteyngroep in Ysselsteyn) en een pluimveebedrijf (Familie van Zeeland in Gemert) en richtte zich in de discussie daarna ook op deze twee soorten bedrijven, die in de regio ook veelbesproken zijn. Tijdens de werkbezoeken is er ook van de zijde van de provincie Limburg en de gemeenten toelichting gegeven. Na afloop werd in het panel geconstateerd dat: “De lokale overheden ergens in het besluitvormingsproces de burgers ‘kwijt zijn geraakt’.”

Het tegengaan van schaalvergroting betekent waarschijnlijk een verhoging van de kostprijs. De vraag is of in het buitenland zaken als dierenwelzijn, volksgezondheid en milieu geborgd worden. Er kan dus een situatie ontstaan waarin de problemen worden geëxporteerd. Consumenten laten zich bij het maken van hun keuze vaak leiden door de prijs van het product. Aan de ander kant voelen ze zich als burger vaak (mede) verantwoordelijk voor zaken als dierenwelzijn en het milieu.

De consument onderschat in dat krachtenveld doorgaans zijn invloed. Er is geopperd om met voorlichting over de 4 toekomstige veehouderijtypen het gedrag van de consument en de houding van de burger beter op elkaar te laten aansluiten.

De extra eisen aan de veehouderij gecombineerd met het goedkoop produceren dwingt tot schaalvergroting. Daarmee ontstaat een cirkel die slechts doorbroken kan worden als de extra eisen vertaald worden naar een hogere prijs.

Dit panel heeft zich ook georiënteerd op de vier toekomstbeelden. Ruim de helft geeft de voorkeur aan de zorgzame veehouderij. Twee leden kiezen voor de concurrerende en twee leden voor de toekomstbestendige veehouderij (of keten of overheid gestuurd). Naar de mening van dit panel zijn de belangrijkste aspecten – in volgorde van belangrijkheid – van schaalvergroting:

- gezondheid van mensen
- welzijn en gezondheid van dieren
- ondernemers en de Nederlandse economie
- milieu
- inpassing in de ruimte

Voorop in de discussie over schaalvergroting staat de gezondheid van mensen. Dit aspect moet ten alle tijden geborgd zijn. In de discussie over de volksgezondheid pleiten de volgende argumenten voor schaalvergroting:

- er wordt doorgaans gebruik gemaakt van moderne stallen, hierdoor is de veehouder in staat om met de nieuwste technieken voedselveiligheid te borgen;
- hoe groter de bedrijven, hoe groter de kans dat ze gesloten zijn. Dat betekent minder transport van dieren, minder aanvoer van dieren en dus minder risico op insleep en het verspreiden van ziekten.

Milieu is een aspect dat bij de meeste panelleden slechts op de achtergrond meespeelt. Het aspect inpassing in de ruimte (ruimtelijke ordening) komt in de discussie over schaalvergroting nauwelijks naar voren.

De rijksoverheid is bij uitstek de partij die er voor moet zorgen dat de gezondheid van mensen gewaarborgd is. De overheid heeft hierin een sturende rol, deze moet worden afgedwongen door het stellen van regels en het uitvaardigen van wetten.

Het bewaken van de gezondheid van dieren is een taak, die primair bij de veehouder ligt, tenzij het om besmettelijke dierziekten gaat. De rijksoverheid moet bij welzijn in ieder geval een minimum niveau handhaven.

4.2.2.5 Het stadspanel: minder en beter

Volgens de deelnemers aan het stadspanel, dat zich oriënteerde op een vleesvee- en varkensbedrijf (Jansen in Balgoy, Wijchen), een melkveebedrijf (Spierings in Oss) en een varkenshouderij (De Daltonhoeve in Zijtaart, Veghel), moet de schaal van de bedrijfsvoering niet in de eerste plaats uitgangspunt zijn voor de discussie over de toekomst van de veehouderij. De veehouderij van de toekomst moet namelijk zorg dragen voor het dierenwelzijn en zal daarmee passen in de toekomstige vraag van de consument naar een betere kwaliteit van de producten. Dit panel verwacht niet dat het zo ver zal komen door schaalvergroting en

intensivering verder dan nu door te voeren. Gebeurt dat namelijk wel, dan dreigt het gevaar dat de *'span of control'* te groot wordt, met ongewenste effecten op het dierenwelzijn, volksgezondheid, milieu en landschap. Ook hangen de gevolgen van calamiteiten samen met de bedrijfsomvang: hoe groter de omvang van een bedrijf hoe groter de gevolgen. Het panel vindt daarom:

- beperk de omvang van de veehouderijbedrijven, produceer meer voor de binnenlandse of regionale markt en stel de veehouder in staat om te diversifiëren;
- bepaal en betaal daartoe een eerlijke prijs aan de veehouder;
- maak de sector meer duurzaam, houd de dieren in zo natuurlijk mogelijke omstandigheden en beperk het gebruik van antibiotica;
- beperk de macht van de groothandel.

De leden van het panel hebben zich ook gebogen over de toekomstbeelden. Ze neigen grotendeels naar de zorgzame veehouderij of naar de toekomstbestendige veehouderij.

De meeste deelnemers denken dat dit alleen te realiseren is als de overheid dit afdwingt. Die zal de kaders moeten aangeven voor de keten als geheel. Men realiseert zich dat dit effecten heeft op de import en export van vlees.

4.2.2.6 Het jongerenpanel

Dit panel, dat zich oriënteerde op een varkenshouderij (VOF Henken-Berntschot in Renswoude) en op een melkveebedrijf (J. van Heerikhuize in Lunteren), ziet in de toekomst plaats voor zorgbedrijven en voor productiebedrijven. Dichterbij de bebouwing zal de zorgzame veehouderij zich moeten ontwikkelen. Het gaat niet om de omvang, maar het welzijn van de dieren moet voorop staan.

- Stallen moeten in het landschap inpasbaar zijn, zonder negatieve gevolgen voor de natuur en de gezondheid. Maar de veehouderij moet niet worden weggestopt. Boeren die innovatief in de nichemarkt ondernemen moeten de ruimte krijgen, volgens dit panel.
- Ondernemers moeten diervriendelijk werken; technische innovatie moet het dier, de mensen en de omgeving ten goede komen. Hogere eisen aan milieu en dierenwelzijn kunnen de producten ook mooier maken waardoor ze beter te vermarkten zijn. Hier hoort ook minder antibiotica bij.
- Megastallen waarbij wordt geïnvesteerd in het welzijn van het dier maken gezonde groei van het bedrijf mogelijk. De overheid moet in de megastallen innovatie steunen en ruimte geven voor mestverwerking: biologische verwerking zonder subsidie. Door extra eisen te stellen aan grotere stallen kan het welzijn verbeteren. Buiten komen is belangrijk: dieren moeten dieren zijn. Omwonenden moeten minimale last hebben van megastallen. Gezondheid van mensen kan door middel van technieken verbeterd worden.
- Vergunningen moeten er voor zorgen dat het milieu beschermd wordt. Er dienen duidelijk kaders te worden gesteld en binnen die kaders moeten ontwikkelingen mogelijk zijn. Er dient een eerlijke balans te zijn tussen de verkoopprijs van de boer en de consumentenprijs.

4.2.3 De rol van de panels in de dialoog

De inzet van panels in een proces als deze dialoog is zeker niet alledaags, ook niet voor de deelnemers, individuele burgers die zich opgeven en in een groep terecht komen met voor hen onbekenden. Natuurlijk moet er een vorm van geïnteresseerdheid zijn om mee te doen. Vervolgens blijkt ook dat er veel van je gevraagd wordt. Het onderwerp is bekend uit de media, maar verdere betrokkenheid is er in de meeste gevallen niet. Je moet je openstellen voor veel informatie en bereid zijn om je erin te verdiepen. Vervolgens word je gevraagd om een advies te geven in een directe interactie met de andere leden van de groep. De leden van de panels hebben hun deelname allemaal als zeer positief ervaren en gezegd kan worden dat ze hun werk met veel enthousiasme en inzet hebben gedaan.

De verslagen maken duidelijk dat de informatievoorziening als te kort is ervaren. Ook blijkt eruit dat de werkbezoeken veel inzicht hebben geboden, maar alleen of vooral in de bedrijfstak waar ze voor staan. De verslagen bieden dan ook niet alleen inzicht in de opvattingen, maar ook in het proces en wat daarvan kan worden geleerd. Ze maken ook duidelijk hoezeer de informatie, de werkbezoeken en de onderlinge discussies van invloed zijn geweest op de standpuntbepaling. In veel gevallen zijn de aanvankelijke opvattingen daardoor veranderd.

De discussie die los kwam doordat de burgerinitiatieven tegen megastallen de indruk kregen dat deze panels zouden worden gezien als 'de stem van de burgers', is de deelnemers aan de panels niet ontgaan. Het beeld is daarbij ontstaan dat 'onwetenden' het podium krijgen terwijl de burgerinitiatieven, die vaak reeds jaren bij de discussie betrokken zijn en die veel hebben geïnvesteerd in het opdoen van kennis, buiten spel

zouden staan. Dit misverstand valt zeer te betreuren. De keuze voor de panels voegt een dimensie toe aan de discussie. Het blijkt dat burgers die zich hiervoor aanmelden zeer wel bereid zijn om informatie te ontvangen, te verzamelen, een beeld te vormen en op basis daarvan hun mening kenbaar te maken. De rapportages geven daarvan blijk. Deze opvattingen kunnen door de opzet van de dialoog afgezet worden tegen de opvattingen van andere deelnemers aan de dialoog, waaronder die van de burgerinitiatieven.

4.3 Stakeholderdialoog

Het laatste onderdeel van de dialoog bestaat uit een tweedaagse bijeenkomst waarin vertegenwoordigers van het bedrijfsleven (primair en keten), maatschappelijke organisaties, overheden en wetenschap met elkaar het gesprek aangingen over de schaalgrootte en de toekomst van de veehouderij in Nederland: de zogenaamde stakeholderdialoog.

4.3.1 Aanpak

Deelnemers aan de stakeholderdialoog waren de volgende instanties en personen:

Primaire sector:

Nederlandse Melkveehouders Vakbond (Hans Geurts), LTO varkenshouderij (Annechien ten Have), ZLTO (Hans Huijbers), LLTB (Noud Jansen), LTO Noord (Frits Mandersloot), NVP (Gert Jan Oplaat), LTO melkveehouderij (Siem Jan Schenk), Productschap Pluimvee en Eieren (Jan Wolleswinkel), Nederlandse Vakbond Varkenshouders (Wyno Zwanenburg).

Keten:

Nevedi (Henk Flipsen), COV (Jos Goebbels), VION N.V. (Paul Jansen), CBL (Marc Jansen), Rabobank (Wim Thus), NZO (Kees Wantenaar en Petra Tielemans).

Maatschappelijke organisaties:

Stichting Natuur & Milieu (Sijas Akkerman), Milieudefensie (Klaas Breunissen), Burgerinitiatieven tegen megastallen uit diverse provincies (Truus Cornelissen), Dierenbescherming (Frank Dales en Marijke de Jong), Brabantse Milieufederatie (Nol Verdaasdonk), Gelderse Milieufederatie (Volkert Vintgens), Roos Vonk groep (Monique Bestman en Paul Struik)²⁶.

Overheden:

IPO (Yves de Boer en Annelies Schoenmakers), VNG (Aart de Kruijf en Arjan Bossenbroek), GGD Hart van Brabant (Jos van de Sande), Rijksadviseur voor het Landschap (Ytje Feddes)

Wetenschap en kennis:

LEI (Ge Backus), WUR (procesondersteuning innovatieprojecten) (Bram Bos), WUR Live Stock Research (Onno van Eijk), RIVM (Yvonne van Duynhoven en Arjen van de Giessen), DLO (Karel de Greef), Alterra (Tia Hermans), CLM (Frits van der Schans)

In totaal veertig deelnemers spraken samen met de dialoogleiding (Hans Alders en Renée van Dijk), verslaglegging (Martijn de Groot), vertegenwoordigers/waarnemers van het ministerie van EL&I (Victor Steultjens, Frits Vink, Margreet Hofstede, Monique Hootsmans, Jan Klink) op 28 en 29 juni vijf dagdelen met elkaar over de huidige situatie en de toekomst van de veehouderij in Nederland. Het proces is gevolgd door vertegenwoordigers van Communicatiewetenschap van Wageningen Universiteit (Margit van Wessel en Koen van Swam). In totaal waren 48 personen aanwezig in het conferentiecentrum Kaap Doorn in Doorn. In korte tijd bleek het mogelijk om de betrokken organisaties en personen duidelijk te maken dat de agenda hiervoor vrij gemaakt zou moeten worden. Na de lancering van de dialoog op 11 mei zijn de organisaties benaderd en is het gelukt om deze grote groep bijeen te krijgen. Het onderstreept de urgentie van de discussie en de grote betrokkenheid van vele organisaties daarbij.

²⁶ Wakker Dier is ook uitgenodigd, maar zij hebben kenbaar gemaakt dat deelname aan deze dialoog niet past in de prioriteiten van de organisatie (een kleine organisatie die actiegericht werkt). Zij hebben de voorkeur gegeven aan een gesprek (zie hoofdstuk 5).

Ter voorbereiding ontvingen de deelnemers een notitie met informatie over de scope van de dialoog, de bedoeling, de toekomstbeelden, de opzet van de tweedaagse en de uitgenodigde personen. Tevoren is ook aan alle deelnemers gevraagd zich uit te spreken over de toekomstbeelden: waar herkent u zich het meest in, ontbreekt er iets, waar gaan de gedachten naar uit als geen van de beelden voldoet?

In het eerste deel van de bijeenkomst is stilgestaan bij de stand in de discussie over de veehouderij in Nederland: hoe wordt de actuele situatie beoordeeld, wat is er eerder besproken en geconcludeerd en wat is daarmee gebeurd? Wat is er op dit moment gaande? Dit alles niet alleen in algemene zin maar ook gericht op het ondernemen, het dier, de mens, het milieu en het landschap.

Vervolgens zijn er drie thema's geïdentificeerd om nader aandacht aan te besteden:

1. Wat is de rol van de sector en welke rol moet de overheid op zich nemen?
2. Hoe kunnen de kosten verdiend worden (verdienmodel)?
3. Hoe te komen tot integraliteit op de maatschappelijke thema's ondernemen, diergezondheid, dierenwelzijn, volksgezondheid, milieu en landschap?

Ze zijn in afzonderlijke groepen besproken, en de rapportages van deze drie groepen op de tweede dag vervolgens plenair. Daarbij is aandacht besteed aan de vraag welke verschillen er zijn tussen de deelnemers en zo ja of die dan al dan niet te overbruggen zijn.

Gekozen is om een journalistiek verslag van de tweedaagse op te stellen. Dat verslag is integraal opgenomen in de volgende paragraaf. Daarbij wordt als eerste aandacht besteed aan de hoofdconclusie. Vervolgens passeren de drie thema's de revue, en tot slot wordt een aantal aspecten uit de discussie nader belicht. Enerzijds omdat ze opvallen, anderzijds omdat er zaken naar voren gekomen zijn die in het vervolg nadere aandacht hebben gevraagd.

4.3.2 Polderen om de toekomst van de veehouderij; verslag van de tweedaagse bijeenkomst in Doorn op 28 en 29 juni 2011²⁷

Twee lange zomerdagen in juni discussieerden enkele tientallen stakeholders over de toekomst van de Nederlandse veehouderijsector. Megastallen waren de aanleiding, duurzaamheid was het thema. Onder leiding van procesmeester Hans Alders ontvouwde zich een kaleidoskoop aan visies en gezichtspunten, met als opdracht om orde te scheppen: waar liggen de overeenkomsten, waar de verschillen? En waar kunnen straks zaken worden gedaan?

'Het glas is half leeg of half vol, maar het is in elk geval nog lang niet helemaal vol'. Discussieleider Hans Alders gebruikte zijn eigen versie van de bekende beeldspraak op de discussiebijeenkomst in de Utrechtse bossen om de stand van de 'duurzaamheidssprong' in de Nederlandse veehouderij te illustreren. Maar die beeldspraak zou ook gepast hebben bij het antwoord op de vraag die hij aan het begin van de tweedaagse had gesteld: 'Zijn er principiële verschillen onder de deelnemers, of praten we over zaken waartussen je bruggen kunt bouwen?'

Vijfenvertig smaakmakers uit de publieke discussie rond de duurzaamheid van de Nederlandse veehouderij waren uitgenodigd. Twee dagen lang sloot het gezelschap zich op in de vergaderzalen van conferentieoord Kaap Doorn. Niet om het eens te worden. Dat zou een brug te ver zijn. Maar wel om de vraag van procesmanager Alders te beantwoorden en natuurlijk vooral om te zien hoe groot de overeenkomsten en verschillen tussen de diverse partijen zijn, en waarom die verschillen er zijn.

Er lag een stapeltje documenten op tafel. Virtueel, zou je kunnen zeggen, want er werd niet mee gezwaaid. Slechts de gespreksleider en een enkele discussiant citeerden er af en toe uit, maar ze vormden samen wel de basis waarop de discussie zich ontspon. Allereerst de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij, die nog onder de vorige minister van LNV was geschreven in samenspraak met het agrarisch bedrijfsleven, de Dierenbescherming en Natuur en Milieu. Dan het rapport 'Op weg naar een duurzame veehouderij; ontwikkelingen tussen 2000 en 2010', vorig jaar gepubliceerd door het Planbureau voor de Leefomgeving. En, niet onbelangrijk: een kersvers rapport van bureau Veldkamp over een onderzoek naar het draagvlak voor megastallen onder de Nederlandse bevolking, gemaakt in opdracht van het project-Alders.

²⁷ Auteur: Martijn de Groot, 8 juli 2011, Polderen om de toekomst van de veehouderij

Vriendschappelijk klimaat

‘Zoals het nu is, kan het niet verder’ had de voormalige bewindsman als centrale stelling naar voren gebracht, met in zijn ene hand de rapporten en in de andere de reacties op een tevoren gehouden verkennend vragenronde onder de deelnemers. ‘Daarover is overeenstemming tussen alle partijen,’ zette hij nog eens extra aan en inderdaad, gedurende de hele bijeenkomst was er niemand die hem op dit punt tegensprak. Dat was opmerkelijk voor een zo uiteenlopend gezelschap, en het gaf meteen goed aan waarom het glas half vol is. Dierenbeschermers, veehouders, vertegenwoordigers van het agrocomplex, burgerinitiatieven en diverse overheden, wetenschappers, milieuactivisten, natuurbeschermers: geen van hen betrok de stelling dat het eigenlijk nog zo slecht niet is gesteld met de duurzaamheid in de Nederlandse veehouderij. Verschillen waren er natuurlijk in het oordeel over wat er al bereikt is, en over het tempo waarin het verder moet. Maar dat er nog een flinke weg te gaan is, daarover waren alle discussianten het roerend eens en niet alleen dat: ze deelden die gelijkgezindheid in een beschaafd en bijna vriendschappelijk polderklimaat waarin met regelmaat de noodzaak werd onderstreept om elkaar, of elkaars hand, in het vervolproces vooral ‘vast te houden’. Ruimtelijke kwaliteit, milieu, de menselijke footprint, volksgezondheid en dierenwelzijn, zoals het rijtje op de tweede vergaderdag door een van de discussiegroepen werd samengevat - het zijn evenzovele fronten waaraan vooruitgang bevochten moet worden. En waar het kan gezamenlijk.

Loopplankjes uitgelegd

Niet alleen die gedeelde goede wil maar ook concrete overeenstemming op punten stemde optimistisch. Zo bestond er brede waardering voor het ‘BeterLeven’-initiatief van de Dierenbescherming om met sterretjes de kwaliteit van het voorafgaande dierenbestaan aan te geven in de slagerijafdelingen van supermarkten. Er was geen merkbare weerstand tegen de gedachte om intensieve veehouderijbedrijven bij nieuwvestiging aan een maximaal grondoppervlak te binden. En er was begrip voor de landschappelijke overwegingen uit de hoek van de provinciale en gemeentelijke politiek maar ook door anderen naar voren gebracht. Een deelnemer constateerde dat ‘de ambitie van de reconstructie gewoon niet is gelukt. Er zijn heel veel stallen gebouwd waar je ze niet wil hebben.’ Nee, aldus deze deelnemer, we moeten veehouderij niet in bedrijventerreinen hebben maar op het platteland. ‘Maar dan moet het wel landschap zijn!’ En op punten waar wél een helder verschil van standpunt viel waar te nemen werd meer dan eens door een van de partijen een ‘loopplankje uitgelegd’, zoals een milieuvetegenwoordiger het noemde. Initiatiefnemer van dat specifieke plankje was een bestuurder uit de primaire sector, die over de schaduw van het taboe op volumebeleid was heengestapt door aan te geven dat ‘we afgaan op de krimp in de vleesvarkens en een gelijkblijvende zeugenhouderij’. Aan de andere kant kwamen er ook uit de hoek van natuur- en milieuvetegenwoordigers regelmatig duidelijke signalen van begrip voor de positie van de ondernemers in de veehouderij, van wie de veranderingen toch voor een belangrijk deel moeten komen. Zoals deze: ‘Ik onderstreep de kreet van de boeren. Zij maken voor dierenwelzijn extra kosten en die moeten vergoed worden!’

Echte verschillen

Die overeenstemming en de bereidheid om elkaar de hand te reiken gaven een goed gevoel, en baanden de weg voor spreekstalmeester Alders om ook aan het eind van de tweedaagse te concluderen: ‘Ik heb geen fundamentele verschillen in analyse en mening gezien’. Daarin werd hij slechts tegengesproken door een milieubestuurder, die herinnerde aan de kloof tussen voor- en tegenstanders van beperking van de bedrijfsomvang in nge’s. Alders’ conclusie was misschien ook wel een beetje wensdenken, maar dan onder woorden gebracht uit naam van het hele rijk geschakeerde poldergezelschap. Want naast een gedeeld gevoel voor de gewenste richting en de wil om door samenwerking en compromissen resultaten te bereiken, vielen er op de bijeenkomst toch ook wel echte verschillen te zien - zó echt dat wie zich daarop concentreert gemakkelijk kan zeggen dat het glas half leeg is.

Zo vormde het tempo van de veranderingen - tot nu toe en in de toekomst - een scherpe scheidslijn tussen de aanwezigen volgens een tamelijk voorspelbaar patroon: vertegenwoordigers van de veehouderij en de daaraan verbonden industrie wezen op de verworvenheden tot nu toe, zij het zeker niet in zelfgenoegzaamheid, en milieu- en natuurorganisaties drongen aan op meer haast: ‘Deze discussie speelt nu al veertig jaar. Ik ben voor dialoog maar zo langzamerhand betekent dat toch wel dat je tijd verloren hebt. Ik wil niet nog eens veertig jaar door om een proces in de verre toekomst te bereiken. In onze

provincie bestaat bij de burgerij grote weerstand tegen wéér een stal, wéér meer beesten. De mensen zeggen: nou is het afgelopen!’

Problemen getackeld

En ook andere milieuvertegenwoordigers konden hun ongeduld soms niet voor zich houden: ‘Dat herken ik. We moeten nu de koplopers gaan belonen, de rest stimuleren en afscheid nemen van de achterblijvers. Optreden tegen degenen die niet mee kunnen komen’. Een enkele discussiant meende zelfs dat de belangenorganisaties min of meer bewust remmen door ‘de achterblijvers te helpen en overgangperiodes te verlengen’ en een van de veehouderijbestuurders moest deze persoon wel een beetje gelijk geven: ‘Voor belangenbehartigers is het heel lastig om groepen leden te laten vallen. Daar heb je een rechte rug voor nodig. Wat moeten we doen als er mensen toch weer niet op tijd aan de eisen voldoen? Er kan heel gauw tegen mij worden gezegd: ja, jij past niet goed op ons.’

Een andere veehoudersvertegenwoordiger wees de andere kant op: ‘Er is wel degelijk veel gebeurd in de afgelopen decennia’, en de dagvoorzitter viel hem bij: ‘In veertig jaar heeft de veehouderij het ammoniakprobleem getackeld en het stankprobleem ook, zij het op lokale schaal bepaald niet altijd.’ De veehouder weer: ‘Dat is pas de laatste jaren duidelijk geworden. Maar je kan niet tegen die ondernemer zeggen: je hebt niks gepresteerd!’ En een collegabestuurder zag een andere keerzijde: ‘Doordat het niet zo snel ging hebben we tenminste nog veel familiebedrijven over, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Verenigde Staten.’

Milieugebruiksruimte

Moeten we steeds maar wachten tot iedereen mee kan komen, was dus de terugkerende vraag van ongeduldige zijde. Het stellen van die vraag weerspiegelt ook nog een andere kloof tussen het denken van verschillende partijen. Die tussen de maakbaarheidsdenkers en de marktdenkers. Een zeker geloof in de maakbaarheid van de veehouderij werd natuurlijk gedeeld door alle aanwezigen - anders zou het immers geen zin hebben gehad om erbij te zijn. Toch waren het overwegend de wetenschappers en de natuur- en milieuvertegenwoordigers achter wier naam geturfd mocht worden bij het gebruik van het woord ‘ontwerp’. Dat woord was overigens het eerst gebruikt door Hans Alders toen hij beschreef hoe Herman Wijffels aan het begin van deze eeuw had gepleit voor een ‘herontwerp’ van de veehouderij. Een herontwerp dat, aldus nog steeds Alders, niet tot stand is gekomen. Een deelnemer uit de wetenschappelijke hoek constateerde dat het grote publiek twijfels heeft over zaken als dierenwelzijn, diergezondheid en footprint. ‘Wantrouwen dus. Daarom zou je eigenlijk een systeem moeten ontwerpen waarbij de afhankelijkheid van de markt veel minder eenzijdig is. Je zou de ideeën van de consument moeten vertalen in een duurzame sector.’ Ook een discussiant uit de milieuwereeld sprak over het ‘herzien van het ontwerp, om de fouten eruit te halen’. En in de discussie over milieugebruiksruimte - een concept dat door veel aanwezigen in een of andere vorm werd ondersteund - stond natuurlijk de maakbaarheidsgedachte centraal. Dergelijke ruimte moet immers wel door de gemeenschap worden bepaald. Een van de milieuactivisten verdedigde een heel gedetailleerde aanpak: ‘Je moet vaststellen wat de milieugebruiksruimte is van de landbouw, op een aantal thema’s. Dat is moeilijk. Bij stikstof gebeurt het reeds, al moet daar nog veel gebeuren. Je zou per bedrijf moeten registreren op milieuthema’s en dan belonen met meer dieren, binnen de milieugebruiksruimte natuurlijk want er kunnen niet meer dan zoveel dieren zijn.’ Ook bij het verdelen van de ruimte zou hij de markt liever overslaan: ‘Milieugebruiksruimte moet eerlijk worden verdeeld. Niet op economische gronden, maar samen, als maatschappij: welke regio, welke rechten?’

Elastiekmodel

Aan de andere kant waren het de veehouders en de vertegenwoordigers van de agribusiness die iedere keer aandacht vroegen voor de realiteit van het ondernemerschap en van diezelfde markt. Als een ‘fact of life’, zoals een vertegenwoordiger van de agribusiness het noemde. Een boerenbestuurder wees, ook al in het Engels als om het internationale karakter van dit probleem te onderstrepen, op de inspanningen die al zijn gedaan om de dissatisfiers stuk voor stuk aan te pakken: ‘Integraal aanpakken, ja, maar als jij ondernemer bent is dat schier onmogelijk. Je belandt van de ene regel in de andere. Alles is dichtgeregeld. Dan kom je in een spagaat. Je moet je product kwijt en die keten is gericht op massa is kassa.’ En, toch een beetje wanhopig: ‘Bekijk het eens vanuit die ondernemer: hoe moet die dat nou gaan doen?’ Een andere discussiant uit

de sfeer van de toeleverende agribusiness viel deze spreker bij: 'Ga nou die ondernemer eens de ruimte geven. Zo'n milieumeetlat bijvoorbeeld, je wilt niet weten wat dat aan tijd en energie neemt om dat allemaal in te vullen. Ik draai het om: zet die ondernemer op de bok en laat hem het nu eens uitvoeren.' Maar dat konden de milieubestuurders natuurlijk niet laten passeren. 'Tachtig procent van mijn achterban zal dat niks vinden. Jullie *license to produce* staat op het spel. Natuurlijk moet het niet heel ingewikkeld worden, maar stel je nou niet voor dat het heel simpel kan!'

Het was in een soortgelijke discussie dat een boerenbestuurder eerder de zaal in de volle lengterichting had overgestoken om met een viltstift in de hand op een flap-over zijn elastiekmiddel uit de doeken te doen. Hij tekende een driehoek met 'ruimtelijke ordening en milieu' bij de ene punt, 'welzijn en gezondheid' bij de andere en 'markt en economie' bij de derde. En een dikke punt in het midden: de veehouder. 'De boer wordt als het ware door elastiek naar die andere twee punten getrokken, maar zelf móét hij wel proberen om zoveel mogelijk in de buurt van de markt- en economiehoek te blijven.' Hij was het ook geweest die eerder zijn hakken in het zand had gezet tegen alle veranderingsdrift met de uitroep: 'Er is er maar één die kan zeggen dat het anders moet, en dat is de markt!'

Verdienmodel

Hoe begrijpelijk ook, zijn hartenkreet leek geen nauwkeurige weergave van de werkelijkheid en zeker niet van de werkelijkheid in deze vergaderzaal waar velen bereid waren te zeggen dat het anders moet en anders kan. De vraag die zich echter telkenmale in volle omvang opdrong was wel hoe de extra kosten van een duurzamer veehouderij - een diervriendelijker, een milieuvriendelijker, een minder intensieve en meer in het landschap geïntegreerde veehouderij - betaald moeten worden. Want dat die extra kosten er zijn, daarover bestond geen meningsverschil. Een bestuurder uit de melkveehouderij was maar een van de velen die de kwestie van de portemonnee onder de aandacht brachten toen hij erop wees dat bij het voldoen aan maatschappelijke wensen zoals 'koeien in de wei' of 'stoppen met antibiotica' een bepaalde melkprijs hoort. En een collega: 'Als je de boer maar betaalt gaat hij het gewoon doen, zie de weidegang bij coöperatie CONO'. Niet alle discussianten toonden begrip voor die logica. Een aanwezige natuur- en milieumanager had er bijvoorbeeld weinig geduld mee: 'Jullie moeten niet steeds als eis stellen dat je er geld mee kan verdienen. Ik wil best een campagne helpen voeren voor 'eigen vlees eerst', maar zeur nou niet steeds dat er betaald moet worden.' En ook een strijdmakker liep niet over van begrip: 'We praten steeds over: kan het wel uit en hoeveel extra zou het de producent kosten? Dat is niet goed. Dat doen we al tientallen jaren en dat heeft ons gebracht waar we nu zitten. Probeer nou eens te zeggen: welke randvoorwaarden, hoe ziet het eruit, en hoe gaan we dat dan doen.' De meeste aanwezigen konden echter wel instemmen met Hans Alders' samenvatting dat er twee pakketten zijn: één waaraan de sector gewoon moet voldoen, liefst op Europees niveau om een *level playing field* te behouden, en één dat betaald moet worden uit de markt. Veel woorden werden besteed aan de vraag hoe dat laatste gerealiseerd zou kunnen worden. Aan producentenkant mengde vertrouwen zich met scepsis. Er is een beperkte ruimte in de markt voor premium-producten, citeerde een van de vertegenwoordigers van deze groep een onderzoeksrapport terzake. 'Zo'n vijftien procent'. Een manager in de verwerkende industrie, die een gespreksgroepje had geleid dat zich speciaal over dit onderwerp had gebogen, zag kleine kansen: 'We moeten doorgaan met het creëren van marktconcepten die de consument meer waard vindt. Maar die moet het dan ook wel echt als meerwaarde accepteren.'

Stokje pakken en vooruit

Echte oplossingen voor de vraag hoe verduurzaming van de veehouderij vanuit de markt kan worden gefinancierd had zijn groep niet gevonden, moest hij rapporteren. 'Eigenlijk zien we in dit opzicht niet zo veel perspectief. Het aanbod is vaak groter dan de vraag, dus hebben we lage prijzen. Dat is een *fact of life*. Van de huidige quotering willen de Europese overheden af, dus wat er nu nog aan prijsbescherming is wordt minder.' Als een probleem wordt bovendien (vooral) aan producentenkant gezien dat de vraag naar producten met een duurzame plus in andere Europese landen minder groot is dan bij ons. Dat hindert de afzet als het om premium-producten gaat, maar het remt ook de mogelijkheid om in Nederland 'de bodem' op te hogen van de eisen die op het gebied van welzijn en milieu worden gesteld. Zo vaak als er werd gepleit voor regels om de algemeen geldende minimumeisen op het gebied van ruimte, welzijn en milieu te verhogen, zo vaak werd daartegenin gebracht dat de NMa zich tegen vrijwillige, en de Europese markt zich tegen verplichte regels zou verzetten. En zoals in een dergelijk gezelschap te verwachten is,

zou daarop ook weerwerk komen, zoals uit de hoek van de dierenbeschermers: 'Dit is niet alleen in Nederland aan de gang maar ook in bijvoorbeeld New York. Als we als Nederland nu het stokje pakken en vooruit gaan, dan ben ik ervan overtuigd dat later andere landen jaloers op ons zullen zijn.'

Slavernij met gouden randje

In dit kader werd het BeterLeven-sterretjessysteem van de Dierenbescherming meer dan eens als lichtend voorbeeld aangehaald. Voor de eerste ster van de drie die in dit systeem te behalen zijn is heel weinig nodig, had een dierenbeschermmer eerder uitgelegd. 'De boer hoeft alleen maar minder varkens in de stal te houden, niet te castreren en wat afleidingsdingen op te hangen. De eerste stap moet heel laagdrempelig zijn qua kosten en risico's. Daarmee haal je ze binnen. Daarna kan je proberen ze verder te krijgen.' De kosten zijn niet hoog, en de opbrengsten duidelijk zichtbaar. Maar moeten we dan niet iedereen aan die eerste ster zien te krijgen, vroeg een discussiant zich hardop af, en de tegenstand kwam uit onverwachte hoek. 'Nee, want dan verdring je juist degenen die het echt goed proberen te doen,' wierp een wetenschappelijk georiënteerd dierenactivist tegen. Dat is dus ook nog een overweging. En ook een andere onderzoeker was er 'niet gerust op', want laagdrempeligheid mag dan goed zijn om de veehouders mee te trekken - voor de dieren is de vooruitgang maar beperkt: 'De maatschappij is kritisch en daar moeten we naar luisteren. Ik ben bang dat men zal zeggen: ja, dat is gewoon slavernij met een gouden randje'. Een veehouder maakte wel duidelijk dat met de eerste ster van het BeterLeven-systeem 'de ondergrens wel is bereikt' op het gebied van markt-extra's. C1000 en Dirk werden gewaarschuwd dat ze deze bestuurder 'overal tegen zouden komen' als ze zouden proberen 'nog onder die ene ster van de Dierenbescherming te duiken'.

Medewerking van ketenpartijen

Als de markt perspectief biedt voor duurzame oplossingen, dan zal daaraan zeker de medewerking te pas moeten komen van ketenpartijen zowel voor als na de veehouder, zo werd door verschillende deelnemers benadrukt. De prijsvorming kan beter worden beïnvloed als producenten samenwerken in de afzet en wellicht kunnen er ook afspraken worden gemaakt met de retail, bracht bijvoorbeeld een varkenshouderijbestuurder naar voren. 'Binnen het kader van een integratie kan ook beter worden gewerkt aan een verdere verduurzaming,' dacht hij hardop verder. 'En als er ook wordt gecommuniceerd vanuit de integratie is dat goed voor de *license to produce*.' Waar marktleider Albert Heijn dikwijls met respect werd genoemd om zijn welwillende houding tegenover vlees-met-een-extra, kreeg een vertegenwoordiger van de levensmiddelenbranche het nog lastig toen hem van verschillende kanten werd gevraagd welke rol hij voor zijn organisatie zag in het bevorderen van keurmerken en duurzaamheidseisen. Deze tafelgenoot, die verzekerde het streven naar verduurzaming van de veehouderij ten volle te steunen, wilde op dat punt geen te grote broek aantrekken. 'Het is toch de boerderij waar het allemaal moet gebeuren,' verklaarde hij en wees daarnaast, zoals verschillende discussianten voor hem hadden gedaan, op de tegenstand die van de Mededingingsautoriteit te verwachten zou zijn.

Uitkijken met maatvoering

Er is natuurlijk ook nog een andere weg waarlangs maatregelen op het gebied van duurzaamheid kunnen worden gefinancierd, zo meenden sommige aanwezigen die daarmee de weg naar een boeiende gedachte-wisseling openden. Schaalvergroting kan immers voor de financiële ruimte en de innovatieve kracht zorgen om duurzame oplossingen te kunnen realiseren. Aan het begin van de tweedaagse had een boerenbestuurder al gezegd dat het juist de voorlopers zijn waar 'veel is gebeurd' op het terrein van verduurzaming - zij het dan vaak op deelonderwerpen. Kort daarop had een collegabestuurder erop gewezen dat degenen die doorgaan in de sector de grotere schaal nodig hebben om aan alle eisen te kunnen voldoen. En weer een andere vertegenwoordiger van de veehouderij had gewezen op de alom geprezen Rondeelstal voor leghennen, die met een perceelsoppervlakte van twee hectare en dertig duizend kippen bepaald niet tot de kleine bedrijven gerekend mag worden. 'Met die maatvoering moet je uitkijken,' had hij gezegd. 'Landschappelijke inpassing is veel belangrijker dan omvang.' Zelfs een aanwezige activist tegen megastallen leek meer belang te hechten aan de sociale, maatschappelijke en landschappelijke inpassing dan aan de absolute omvang van bedrijven: 'Het beleid moet gericht zijn op de vraag: waar kunnen dingen wel en waar kunnen ze niet?' Later kwam degene die de rol van de voorlopers had geroemd nog terug met de retorische vraag, wat te denken van 'bedrijven die misschien wel groot zijn maar goed bezig op het gebied van dierenwelzijn?'. En een bestuurder uit de agribusiness had er nog een schepje bovenop gedaan:

‘Wat is er eigenlijk tegen hele grote bedrijven als die voldoen aan alle regels en misschien nog bovenwettelijk ook? Dat is uit oogpunt van gezondheid, bijvoorbeeld Q-koorts, misschien juist wel aantrekkelijk.’

Natuurlijk kregen ze de wind van voren van verschillende andere deelnemers waaronder, opvallend, niet alleen maar dieren- en milieubeschermers maar juist ook vertegenwoordigers van de landbouw, die wezen op het plattelandskarakter van de veehouderij en op het feit dat we zuinig zouden moeten zijn op de *way-of-life* die het boerenbestaan nu eenmaal is. Tussen dierenbeschermers bleek ook ruimte voor accentverschillen. Een van hen meende dat ‘megabedrijven helemaal niet diervriendelijk zijn en bovendien krijg je daar in plaats van boeren allemaal Poolse uitzendkrachten.’ Maar een ander refereerde aan de Rondeelstal: ‘Groot is niet altijd fout. Transparant is belangrijk!’

Integraal benaderen

Boeiend aan de megadiscussie was vooral het feit dat hier de aandacht extra werd getrokken naar het integrale karakter van duurzaamheid en naar het niet helemaal vanzelfsprekende karakter daarvan. Een integrale benadering - het was een van de thema's waarover grote eenstemmigheid bestond hoewel sommige deelnemers duidelijk lieten merken zich meer voor sommige dan voor andere aspecten van duurzaamheid te interesseren. Toch huwt het ene aspect van het geheel niet zo makkelijk met het andere. Dierenwelzijn bijvoorbeeld met gezondheid. Een sectorbestuurder: ‘Tienduizend kippen die buiten lopen veroorzaken meer risico dan vijftigduizend die binnen blijven.’ Of dierenwelzijn en milieu: open stallen laten ammoniak vrij lopen; dichte houden dat binnen. Het is een slechte zaak om milieu tegenover welzijn te zetten, betoogde een milieuactivist. ‘Dat moeten we niet doen’. Maar gespreksleider Hans Alders was onverbiddelijk. Het Planbureau voor de Leefomgeving had het zelfs gehad over ‘onverenigbare zaken,’ zei hij. ‘Integraal benaderen betekent dingen met elkaar in verband brengen, maar dat betekent op zijn beurt soms keuzes maken.’ En ook een andere milieuvetegenwoordiger, die leiding had gegeven aan een discussiegroepje over de samenhang tussen de verschillende aspecten van duurzaamheid, schetste in zijn verslag verschillen in verenigbaarheid. Het schema dat hij presenteerde bevatte zes factoren voor duurzaamheid: omgeving en milieu, footprint en grondstoffen, gezondheid, ruimtelijke kwaliteit, dierenwelzijn en ondernemen. Behalve met dierenwelzijn leek laatstgenoemde factor weliswaar niet strijdig te zijn met alle andere, maar daarmee wel op gespannen voet te staan.

Verschillen overbrugbaar

Stof om over na te denken. Moeten we duurzaamheid nastreven als een ondeelbaar geheel of mogen we ook tevreden zijn als we op onderdelen vooruitgang boeken, dat lijkt een belangrijke vraag voor de toekomst. Een beslissende factor zal in elk geval zijn of er een manier wordt gevonden om die vooruitgang te financieren. ‘We kunnen vaststellen,’ aldus procesmeester Hans Alders, ‘dat we pas echt in de discussie komen als we constateren dat boven de minimale overheidsnorm het meerdere vermarkt moet worden. De marges zijn zo klein, dat als we er niet in slagen om uit te vinden hoe dat moet, het uitzicht op vooruitgang wijkt.’

Half vol of half leeg? Het glas moet vol, dat is waar het om gaat. En omdat eigenlijk iedereen het daar wel over eens is, durft Alders de tweedaagse wel met vertrouwen af te sluiten. ‘Is er nu sprake van onoverbrugbare verschillen?’ vraagt hij nog eens. ‘Nu, na twee dagen, heb ik niet het idee dat ik tegenstellingen heb gezien die niet te overbruggen zijn.’

4.3.3 Drie probleemvelden

Er zijn tijdens de tweedaagse werkconferentie met maatschappelijke partijen drie probleemvelden geïdentificeerd en in afzonderlijke groepen besproken:

1. Wat moet de sector doen en welke rol dient de overheid te nemen bij de verduurzaming van de veehouderij? Hoe is daarbij gezamenlijk tot een effectief proces te komen?
2. Op dit moment zijn investeringen in verduurzaming nauwelijks in de markt terug te verdienen. Zijn er verbeteringen mogelijk in het huidige verdienmodel zodat er nieuwe perspectieven komen?
3. Sommige maatschappelijke doelen, die worden geacht bij te dragen aan verduurzaming, zijn goed te combineren of versterken elkaar; andere zitten elkaar in de weg. Zonder integrale afweging en aansluitende keuzes wordt het lastig om structurele verbeteringen te bereiken.

In het vervolg worden de hoofdelementen uit de discussie over deze drie dilemma's vermeld.

4.3.3.1 Welke rol voor de sector en welke voor de overheid?

De overheid zal de basiseisen moeten formuleren, daarover is iedereen het eens. De keten zal zich echter van zijn kant moeten realiseren dat als je aan die eisen voldoet, je nog niet automatisch beschikt over een maatschappelijke *licence to operate*. Daarvoor is meer nodig en de vraag is of de keten daartoe wel goed genoeg georganiseerd is. Zijn het niet veel meer de afzonderlijke onderdelen die georganiseerd zijn, maar juist niet de keten als geheel? Soms zijn er aanzienlijke aantallen ondernemers, die zich niet zonder meer door de organisaties gerepresenteerd weten of willen weten. Dat brengt mee dat de keten en sectoren daarbinnen maar een beperkt vermogen hebben om ondernemers tot gewenste verbeteringen aan te zetten.

De effectiviteit van ketenpartijen om verder te verduurzamen staat of valt ook met de handhaving: het beperken van de ruimte voor *free riders*. Hier ligt een rol voor zowel de overheid als de ketenpartijen. Volgens veel deelnemers aan de dialoog ontbreekt bij de betrokken overheden de cultuur en de capaciteit om te handhaven. Van hun kant moeten de ketenorganisaties zelfreinigend vermogen laten zien door tegen *free riders* op te treden. Niet langer begrip opbrengen voor de vakgenoten die de beschikbare tijd voor verandering hebben laten verlopen zonder de afgesproken maatregelen te treffen. Voor de aanvullende welzijnsmaatregelen voor varkens die in 2013 van kracht worden vrezende diverse deelnemers bijvoorbeeld ook dat voor uitstel en langere overgangstermijnen gelobbyd gaat worden. Het iedere keer weer kiezen voor degenen die hun werk niet hebben gedaan, de *free riders* dus, leidt tot uitstel van het nagestreefde resultaat en brengt de geloofwaardigheid bij de koplopers en de maatschappij in het geding. De keuze zou moeten zijn om de voorlopers de ruimte te bieden, de middengroep te leiden door een 'lat' te leggen en de *free riders* aan te pakken, zo werd in de tweedaagse geconcludeerd. Wanneer geconstateerd wordt dat er een 'gat' zit tussen de wettelijke basiseisen (nationaal en Europees) en de maatschappelijke eisen, dan zal de 'lat' omhoog moeten. Dat is expliciet een rol voor de overheid, die er ook op zal moeten toezien dat deze basiseisen in acht worden genomen.

De overheid kan daarbij stimuleren en faciliteren, maar de sector zelf zal ook uitdrukkelijker positie moeten kiezen. Hier gaat het om de keuze voor de 'blijvers' en niet voor de 'wijkers'. Nu reeds is duidelijk, zo werd in de discussie gesteld, dat een deel van de sector niet in staat zal zijn om aan de toekomstige eisen te voldoen - bijvoorbeeld door het ontbreken van een opvolger of van voldoende financieringsmogelijkheden. Dat zal onvermijdelijk leiden tot sanering. Voorkomen moet worden dat de 'wijkers' straks weer ruimte krijgen.

Deze afzonderlijke en gezamenlijke rollen van overheid en keten zouden worden gefaciliteerd als partijen een visie op de toekomst van de veehouderij zouden hebben die vertaald is in doelen en tijdspaden. Dan kunnen ze ook naar de samenleving zichtbaar maken welke veranderingen er zullen optreden en welk doel bereikt zal worden. Bij de deelnemers aan de stakeholderdialoog leeft overeenstemming dat het anders moet, niemand voelt zich comfortabel bij de huidige situatie en dat vraagt om het schetsen van een duidelijk toekomstbeeld en het aangeven van de weg om dat te bereiken. Ook het PBL geeft aan op welke onderdelen de toekomstvisie op een duurzame veehouderij onvoldoende is geoperationaliseerd.

Feitelijk is de vraag, hoe de keten zo te organiseren dat de maatschappelijke wensen een plek krijgen in de sturing ervan en dat de ontwikkeling in de gewenste richting niet kan worden geremd of tegengehouden door vrijblijvendheid en *freeriding*. Zo, dat bijvoorbeeld certificering nadrukkelijk wordt toegepast en niet door ketenpartners kan worden uitgehold. Het feit dat er nu tussen 180 en 200 certificeringssystemen zijn stelt de geloofwaardigheid ervan op de proef. Het moet simpeler, en het moet geschikt zijn voor de gehele keten. Als er gekozen wordt voor een bepaalde aanpak – die gedragen wordt door een substantieel deel van de sector of de keten – dan moet ook de vraag zijn of een dergelijke aanpak in aanmerking komt voor een algemeen-verbindendverklaring.

We zullen systemen moeten toepassen die door de consument gedreven zijn - bijvoorbeeld het Beter Leven Keurmerk - en die ook van waarde zijn voor alle deelnemers aan de keten. De consument kan op die manier ook zelf toetsen of de maatschappelijke waarden in acht genomen zijn.

Daaraan wordt, vooral door vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven, toegevoegd dat de Nederlandse veehouderij in een internationale markt opereert. Zeventig tot tachtig procent van de producten uit de intensieve veehouderij gaat de grens over. 'We produceren hier, en verkopen elders.' Dit produceren voor de wereldmarkt levert met de wensen die de Nederlandse burger heeft een spagaat op waarvoor zowel de sector als de overheid een oplossing moeten zoeken in het streven naar hogere standaarden. Relevante vraag is dus ook of en hoe Nederlandse wensen op buitenlandse markten terug te verdienen zijn.

4.3.3.2 Het verdienmodel

Prijsvorming wordt sterk beïnvloed door het spel van vraag en aanbod op Europees niveau. Hier is geen rol voor de Nederlandse overheid. De primaire producenten zijn prijnsnemers en de kostprijs is dus hun enige werktuig om een inkomen te verdienen. In zo'n kostprijsgedreven sector is de verdien capaciteit beperkt en dat heeft gevolgen voor het doorvoeren van noodzakelijke maatregelen. Het verdienmodel biedt maar beperkt ruimte en daardoor blijven noodzakelijke veranderingen achterwege of blijft het tempo te laag. In de keten is vakmanschap één, maar niet de enige voorwaarde voor succes. Er ligt nog potentieel om de faalkosten in de ketens verder te verlagen. Bijvoorbeeld door tot meer structurele samenwerking in die ketens te komen. Dan verdwijnen kostennadelen die zogenaamde integraties niet of in veel mindere mate hebben. In dit verband stelde een van de deelnemers aan de dialoog de vraag of varkenshouders niet een te hoge prijs betalen voor hun ondernemersvrijheid.

De verdien capaciteit kan ook verbeteren door meer opbrengsten te genereren. Alle deelnemers vinden het verstandig verder te werken aan marktconcepten die extra waarde creëren in de ogen van de consument: de lat zichtbaar hoger leggen. Deze strategie biedt perspectief voor de Nederlandse markt: diverse supermarktketens, de Dierenbescherming en VION hebben inmiddels afspraken over een betere kwaliteit varkensvlees gemaakt. Voor de belangrijke Duitse markt worden de perspectieven echter door de deelnemers aan de dialoog verschillend beoordeeld. Deze markt is erg lastig, geven vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven aan. De verplichte vermelding van het land van herkomst op de verpakking zal deze strategie voor het chauvinistische Duitsland volgens hen nog moeilijker maken. Vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties zien de kansen rooskleuriger in. Als in die markt tien procent van de consumenten kritisch is biedt dit veel kansen voor duurzame Nederlandse concepten, zeggen zij.

Het beeld doemt nu op van een overheid die het gelijke speelveld garandeert, waarvoor de eisen volgens de voorgaande paragraaf omhoog worden bijgesteld, terwijl eisen die boven dat gelijke speelveld uit gaan voor de producent worden goedge maakt door hogere opbrengsten uit de markt. Daarbij moet door certificering worden geborgd dat er daadwerkelijk meerwaarde wordt geleverd. Er is in Nederland maar ook – zij het beperkt – in de rest van Europa ruimte voor het hoogste kwaliteitssegment van vlees. Voorloper zijn kan helpen om die ruimte nog te vergroten.

Er wordt wel een samenspel gevraagd tussen de betrokken partijen. Hoe hoog wordt de 'lat' gelegd die het gelijke speelveld vormt? Welke maatschappelijke eisen kunnen door de keten, al of niet door algemeen-verbindendverklaring, aan dat speelveld worden toegevoegd binnen de eisen van WTO en NMa en welke niet? Er zal ook voortdurend gekeken moeten worden naar nieuwe mogelijkheden om aan de maatschappelijke eisen te voldoen en daarmee nieuwe verdien capaciteit te scheppen. Welke bijdrage kan de sector leveren aan de *biobased economy*, waardoor bijvoorbeeld mest van pure kostenpost kan worden omgezet in een groene bron van opbrengsten? Kan fosfaat op winstgevende basis worden teruggewonnen?

4.3.3.3 Integraliteit

Op verschillende momenten in de discussie komt het thema integraliteit boven drijven: de al of niet eenduidige samenhang tussen de diverse aspecten van duurzaamheid. Veel van die aspecten - maatschappelijke criteria zoals dierenwelzijn, milieuvriendelijkheid, humane gezondheid - worden afzonderlijk in de discussie gebracht en aan de vraag wat de eventuele impact is op andere eisen die gesteld worden, wordt dan vaak weinig of geen aandacht besteed. Eerder al is duidelijk geworden dat sommige welzijnsnormen en milieunormen elkaar kunnen bijten. Dan zijn keuzes vaak onontkoombaar. Boeren worden vaak naar de stand van de discussie beoordeeld. Toen de aanvraag van de stal aan de orde was speelde bijvoorbeeld milieu in de politieke discussie en nu de stal opgeleverd is dierenwelzijn. Een van de deelnemers heeft dit beschreven als het elastiekmodel: vandaag dit, morgen dat.

Voor de veehouderij zijn meer thema's van belang die zowel ieder afzonderlijk als gezamenlijk bepalend zijn voor de mate waarin een bedrijf als duurzaam kan worden beoordeeld, maar die lang niet altijd dezelfde kant uit werken. In de discussie werden de volgende thema's onderscheiden:

- omgeving en milieu
- footprint en grondstoffen
- volksgezondheid
- ruimtelijke kwaliteit
- diergezondheid en dierenwelzijn
- ondernemen

Als het gaat om de maatschappelijke eisen die aan de veehouderij gesteld worden dan zijn deze alle van toepassing en moeten zij een plaats krijgen in de *licence to operate*. Daarom moet gesproken worden over een integrale gebruiksruimte.

Als het gaat om de toekomstvisie voor de veehouderij ligt hier de grote uitdaging. Als ondernemer bouw je een beperkt aantal keren in je ondernemerschap een nieuwe stal of pas je systemen aan. Op dat moment worden zeer wezenlijke beslissingen genomen waarvoor het bepalen van de integrale gebruiksruimte essentieel is. Er moet op dat moment gedacht worden vanuit een integrale kijk op de thema's en de optimalisatie daarvan, en niet vanuit de ideale situatie per thema. De deelnemers aan de dialoog beschouwen dit als een zeer wezenlijk onderwerp en toonden grote bereidheid om het gezamenlijk verder uit te werken.

4.3.4 Overige thema's

4.3.4.1 Schaalgrootte en inpassing

De stakeholderdialoog heeft zich vooral gericht op de huidige positie en de toekomst van de veehouderij. Er is op zichzelf weinig of geen discussie geweest over de vraag of 300 of 500 NGE zinnige grenzen zijn om een duurzame veehouderij te bevorderen of ongewenste ontwikkelingen tegen te gaan. Wel is er stevig gesproken over de vraag waar wel of niet ruimte geboden zou moeten worden voor verdere ontwikkeling van de intensieve veehouderij, en over de verhouding tussen ondernemers, overheden en bewoners in de betrokken gebieden.

In het nawoord van het 'Logboek'²⁸ trekt de Rijksadviseur voor het Landschap over het zoneringsprincipe uit de Reconstructiewet de conclusie dat de voorgenomen concentratie van intensieve veehouderij in de LandbouwOntwikkelingsGebieden (LOG's) niet op gang is gekomen. Er zijn LOG's waar zich nieuwe bedrijven hebben gevestigd en waar bestaande bedrijven zijn uitgebreid, maar uit de veldwaarnemingen, kaartvergelijkingen en luchtfotostudies blijkt dat eenzelfde ontwikkeling ook in de omliggende verwevingsgebieden heeft plaats gevonden. Er is een verstening van het landelijk gebied gaande, aldus het Logboek. Nieuwe stallen worden bijgebouwd, nieuwe bedrijven vestigen zich en nieuwe woningen worden bijgebouwd als compensatie voor het slopen van de stallen van beëindigde bedrijven (in het kader van de Ruimte-voor-ruimte regeling). Door de verspreide ligging van de intensieve bedrijven rijdt over het hele netwerk van smalle plattelandswegen ook steeds meer en zwaarder verkeer. De stallen van de nieuwe bedrijven die in de LOG's zijn gebouwd wijken maar zelden af van het gebruikelijke laagwaardige beeld. Het doel om een meer dier- en milieuvriendelijk imago van de sector zichtbaar te maken in de vormgeving van de bedrijven is daarmee nog niet gehaald.

Duidelijk is dat de overgrote meerderheid van de aanwezigen bij de stakeholderdialoog de veehouderij plaatst in het landschap. De verbondenheid tussen de landbouw en het landelijk gebied wordt als een groot goed gezien, en veehouderij op industrieterreinen als niet wenselijk. Erkend wordt dat de relatie met de volksgezondheid die de laatste jaren evident onder de aandacht is gekomen, en de schaalvergroting die met de reconstructie gepaard ging, hebben geleid tot veel discussie en soms ook tot grote spanning met de overige bewoners van het landelijk gebied. De keuze voor het landelijk gebied is dan ook alleen maar vol te houden als ook rekening wordt gehouden met de menselijke, sociale en ruimtelijke maat van het landelijke gebied. In de bijdrage van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) aan de dialoog²⁹ wordt hierover opgemerkt: 'Gemeenten vinden het belangrijk dat de schaal van veehouderijen en ontwikkelingsmogelijkheden voor agrarische activiteiten aansluit bij de omgeving en de aard van het landschap' en 'Voor de leefbaarheid van dorpen en buurtschappen is het belangrijk dat het schaalniveau van bedrijven past bij het schaalniveau van de omgeving en dat er draagvlak is bij de lokale gemeenschap'.

In de discussie is gebleken dat groepen bewoners van het platteland tegenover elkaar komen te staan, waardoor de sociale cohesie op het platteland danig in het gedrang is gekomen. Dat is niet alleen de ervaring van de overige bewoners, maar ook van de agrarische ondernemers die vast moeten stellen dat hun positie in het sociale verkeer in het geding komt. Ook in de bijdrage van de VNG aan de dialoog wordt dit aspect aan de orde gesteld. Uit de gesprekken met de burgerinitiatieven blijkt dat de discussie vaak gaat over de vraag of de aangewezen LOG's wel passend zijn, maar in het bijzonder ook over de - ook door de

²⁸ Logboek, juni 2010, opgesteld door LOLA landscape architects en de Dienst Landelijk Gebied in opdracht van de Rijksadviseur voor het Landschap.

²⁹ Bijdrage VNG aan Maatschappelijke dialoog megastallen, d.d. 2 augustus 2011.

Rijksadviseur gemelde - waarneming dat er vaak sprake is van dezelfde soort ontwikkelingen in de LOG's en de verwevingsgebieden. Zeker in laatstgenoemd type gebieden is vaak discussie over de beoordeling of het gebied zowel fysiek als sociaal daarvoor wel de ruimte biedt.

Voor de inplaatsing van bedrijven waarvan de ondernemers van buiten het betrokken gebied komen leidt tot grote spanningen. Op tal van plaatsen is het beleid gericht op het voorkomen daarvan. In de VNG-bijdrage wordt het gevolg daarvan aldus beschreven: Veel gemeenten (en provincies) stellen al vergaande beperkingen aan grootschalige intensieve veehouderij. Vaak sluiten zij nieuwvestiging van intensieve veehouderij uit vanwege de zorg over de ruimtelijke kwaliteit van gebieden of de maatschappelijke onrust over grootschalige intensieve veehouderij. Daarnaast zijn er gemeenten die het agrarische karakter van het buitengebied willen behouden en daarom landbouwbedrijven de ruimte willen geven om zich te kunnen ontwikkelen. Zij stellen daarbij voorwaarden aan landschappelijke inpasbaarheid, milieu en dierenwelzijn. Dit speelt vooral bij gemeenten met veel grootschalige melkveehouderij. Tot slot zijn er gemeenten die pleiten voor een kwalitatieve benadering, met evenwicht tussen ruimtevraag van veehouderij en de omgeving. Daarbij wordt per geval gekeken naar landschapstype, landschappelijke inpassing, bouwhoogte, toepassing beste beschikbare technieken en de afstand tot woningen en andere bedrijven'.

In de praktijk blijkt dat de meeste gemeenten en provincies zich (meer en meer) richten op de bedrijven in de eigen gemeente en dat voor nieuwkomers meestal geen plaats is. Daarbij moet worden vastgesteld dat de discussie zich bijna geheel richt op de varkens- en kippenhouderij en veel minder op de - vaak grondgebonden - melkveehouderij. Volgens sommigen bestaat wel het risico dat ook daaraan beperkingen worden gesteld omdat nu eenmaal alles in een standaardmaat wordt gegoten en er geen of onvoldoende ruimte zou zijn voor maatwerk.

Inpassing van de veehouderij in het landelijk gebied vraagt veel aandacht. Het kan gaan om de bestaande ruimtelijke en sociale infrastructuur, of om op de omgeving afgestemde eisen aan de gebouwen, maar ook om het respecteren van die omgeving door te investeren in het landschap. De ondernemingsactiviteiten moeten in de schaal van de omgeving passen. De bredere doelen van de reconstructiewet moeten dan ook voor ogen worden gehouden.

In de discussie valt op dat vaak wordt gesproken over gezins- of familiebedrijven tegenover grote bedrijven die gevat zijn in een andere juridische structuur. Veelal wordt het pleidooi gebaseerd op de gedachte dat het gezinsbedrijf past bij de Nederlandse structuur en bij de verbondenheid met het platteland. De VNG wijst erop dat agrarische familiebedrijven van oudsher zorgen voor werkgelegenheid, voor draagvlak voor sociale voorzieningen en voor maatschappelijke activiteiten in dorpskernen en buurtschappen: 'Voor de leefbaarheid van dorpen en buurtschappen is het belangrijk dat het schaalniveau van bedrijven past bij het schaalniveau van de omgeving en dat er draagvlak is bij de lokale gemeenschap. In sommige regio's hebben grootschalige bedrijven minder binding met de lokale gemeenschap. Gemeenten merken daar dat door afname van het aantal bedrijven en de schaalvergroting in de veehouderij het draagvlak voor voorzieningen (zoals winkels en buurthuizen) in dorpskernen afneemt en de sociale cohesie in buurtschappen onder druk komt te staan'. Dit element komt op verschillende plaatsen in de discussie terug. Ook vertegenwoordigers van de primaire sector erkennen dit. Een goede relatie met de omgeving is onderdeel van de *licence to produce*. Nu moet worden vastgesteld dat het 'gezinsbedrijf' zeker geen statisch begrip is. Door de (technologische) ontwikkelingen wordt de bedrijfsmaat steeds groter. Toch blijkt uit de discussie dat pleidooien hiervoor mede worden ingegeven door de verwachting dat zo grenzen worden gesteld aan de omvang.

4.3.4.2 De invloed van burgers

Op veel plaatsen heeft de vestiging of uitbreiding van grote bedrijven tot intensieve discussies geleid en zijn burgerinitiatieven ontstaan. Uit tal van rapportages blijkt dat de burger niet altijd tot zijn recht kwam in de discussies en de besluitvorming over de reconstructie. Zo constateert een evaluatierapport over het reconstructiebeleid in Noord-Brabant³⁰ dat er weliswaar is gewerkt met breed samengestelde reconstructiecommissies om tegemoet te komen aan de uiteenlopende belangen in het gebied, maar: 'De aandacht ging daarbij vooral uit naar het zoeken van een balans tussen *planet en profit*, het *people*-aspect kreeg aanvankelijk slechts beperkt aandacht en volksgezondheid werd pas later een issue. (...) En in het onderhandelingsframe boden de zittende partijen onvoldoende ruimte aan nieuwe (kritische) geluiden (bijvoorbeeld van bewoners in het buitengebied).'

³⁰ Eindrapport 'leren van een reconstructie – Reflectie op de rol van Provinciale Staten van Noord-Brabant bij het reconstructiebeleid' van Royal Haskoning, 23 december 2010.

In een soortgelijk evaluatierapport voor Overijssel³¹ wordt opgemerkt dat het draagvlak bij de burgers in het planvormingsproces geen grote rol heeft gespeeld. Het complexe en abstracte beleid uit het reconstructieplan werd pas in de uitvoeringsfase voor veel burgers en bedrijven concreet. 'Vertegenwoordigers van de maatschappelijke oppositie geven aan dat zij weliswaar zijn geïnformeerd over het reconstructieplan, maar dat was op een relatief hoog abstractieniveau. Bij de uitwerking van LOG-visies door de gemeenten werden zij betrokken, maar ze voelden zich onvoldoende serieus genomen. Ook hebben ze de indruk dat ze niet de beschikking kregen over alle informatie, waardoor het wantrouwen naar de overheid is toegenomen.' De vraag wordt regelmatig gesteld of de ruimtelijk gedreven discussie voldoende mogelijkheden biedt om de maatschappelijke eisen die gesteld worden aan de veehouderij op een juiste wijze te vertalen.

4.3.4.3 Volksgezondheid

Op het gebied van ruimtelijke ordening en milieu bestaat de meeste ervaring en zijn er ook de duidelijkste normen. Bij dierenwelzijn is dat alles in ontwikkeling. Maar als het gaat om volksgezondheid blijken er in alle vormen van de dialoog veel onzekerheid en grote zorgen te bestaan. Het antibioticagebruik heeft al geruime tijd de belangstelling en op dat punt is er door de overheid een duidelijk doel gesteld. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en de staatssecretaris van EL&I hebben recent nog uitgesproken dat onverkort wordt vastgehouden aan het doel dat in 2011 het antibioticagebruik moet zijn verminderd met 20% en in 2013 met 50% ten opzichte van 2009. De staatssecretaris spreekt³² van 'vergaande maatregelen' als de sector zich niet aan deze reductie houdt: 'De vermindering van antibioticaresistentie is een van de urgentste diergezondheid- en volksgezondheidsopgaven van deze tijd. Dit vraagt om maatregelen die ingrijpen in de bestaande structuren en gewoontes.' GGD Nederland vindt dat vanuit het belang van de volksgezondheid een snellere reductie geboden is en dat antibioticagebruik uitsluitend curatief plaats dient te vinden.

Het onderzoeksrapport 'Mogelijke effecten van intensieve veehouderij op omwonenden'³³ laat een veel breder palet zien. Het maakt duidelijk dat er nog veel onbekend is en dat daarom nauwkeurige uitspraken over een eventuele directe relatie tussen nabijheid van veehouderij en effecten op de gezondheid van omwonenden nog niet mogelijk zijn. Voor zover echter verbanden tussen gezondheidseffecten en veehouderij worden gevonden, hebben deze betrekking op de afstand tussen veehouderij en bewoning en op het aantal bedrijven binnen een zekere straal rond bewoonde gebieden. Uit de resultaten van het onderzoek kan echter niet simpelweg worden geconcludeerd om welke afstand het gaat en bij welke concentraties gezondheidseffecten optreden.³⁴ Over pluimveebedrijven is al eerder vastgesteld, aldus het rapport, dat in sommige gebieden aanvullende maatregelen nodig zijn om te voldoen aan de (Europese) normen voor fijnstof. Deze maatregelen worden genomen in het kader van het Nationaal Samenwerkingsprogramma Luchtkwaliteit (NSL). Het Besluit Ammoniakemissie Huisvesting Veehouderij zal worden uitgebreid met emissie-eisen voor fijnstof uit stallen. Opzet van deze wijziging is dat bedrijven met een substantiële emissie van fijnstof worden verplicht om door toepassing van de best beschikbare technieken emissiereductie tot stand te brengen.

Gemeenten en ook provincies voeren actief beleid, zeker op de terreinen ruimtelijke ordening en milieu. Op het gebied van de volksgezondheid hebben zij sterk behoefte aan beleidshandreikingen. Veel deelnemers aan de dialoog vinden het volksgezondheidsaspect heel belangrijk, en de onzekerheid op dit punt beïnvloedt sterk de opstelling die wordt gekozen ten opzichte van de ontwikkeling van de (intensieve) veehouderij. De ontbrekende kennis en de daaruit voortvloeiende onzekerheid worden door een deel van de deelnemers aan de dialoog gezien als argument om het voorzorgprincipe toe te passen. De GGD Nederland heeft als vervolg op de stakeholderdialoog haar opvattingen neergelegd in een brief van 10 augustus 2011³⁵. De publieke gezondheid dient een cruciale rol te spelen in de dialoog, schrijft ze, en pleit er dan net als de VNG voor om te komen tot voldoende afstand tussen de veehouderij en woonbebouwing.

³¹ Eindrapport 'Een kwalitatieve evaluatie van het reconstructiebeleid in Overijssel' van Royal Haskoning, 29 maart 2011

³² Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, vermindering antibioticagebruik van 26 mei 2011, referentie 209072

³³ 'Mogelijke effecten van intensieve-veehouderij op de gezondheid van omwonenden'; IRAS Universiteit Utrecht, NIVEL, RIVM, 7 juni 2011

³⁴ Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, aanbieding onderzoeksrapport IRAS, NIVEL en RIVM, 21 juni 2011, kenmerk PG/CI-3.069.690

³⁵ Brief GGD Nederland: aanbevelingen GGD Nederland over megastallen en publieke gezondheid, 10 augustus 2011.

De VNG wijst er op dat volksgezondheid op dit moment geen juridisch houdbare weigeringsgrond voor vergunningverlening is. In haar brief van 21 juni 2011³⁶, neemt de minister van VWS de aanbeveling over om een beoordelingskader op te stellen en kondigt zij aan dat de Gezondheidsraad dat gaat doen. Zij spreekt de verwachting uit met het advies van de Gezondheidsraad te kunnen voldoen aan de wens van VNG en IPO. In de dialoog zijn stemmen te horen om in afwachting daarvan een moratorium in te stellen of een voorzorgsmaatregel te hanteren in de vorm van een afstandsnorm.

4.3.4.4 Aantal dieren

Volgens de Toekomstvisie op de veehouderij (2008) is zelfvoorziening per land geen oplossing. 'Dat is niet de manier waarop je de groeiende urbane bevolking van een verantwoord gezond voedselpakket voorziet'. Vastgesteld kan worden dat in de internetdialoog wel degelijk pleidooien hiervoor te vinden zijn. Het aantal dieren is uit oogpunt van ruimte en milieu veel te groot voor Nederland en daarom zou deze keuze gemaakt moeten worden.

In de stakeholderdialoog is deze opvatting niet geventileerd. Wel is door een aantal deelnemers de vraag aan de orde gesteld of het (ecologische) draagvlak wel ruimte biedt voor het aantal dieren dat we in Nederland houden. Ook is de vraag gesteld of het niet 'genoeg' is. Een aantal ontwikkelingen zoals het vervallen van de melkquota en dierrechten zou het aan de ene kant mogelijk maken om verder te groeien, maar aan de andere kant wordt daarbij de vraag gesteld of andere eisen, zoals op het gebied van mestregulering, een verdere ontwikkeling niet juist in de weg zullen staan. Maatschappelijke organisaties houden een sterk pleidooi voor het hanteren van een bovengrens voor de dierlijke sectoren als totaal – genoeg is genoeg – zonder daarmee de ontwikkeling van de afzonderlijke sectoren op slot te willen doen, iets waarvoor vertegenwoordigers van de primaire sector met name huiverig zijn.

4.3.4.5 Gemeenten en provincies

Gemeenten en provincies realiseren zich dat zij een belangrijke rol in de discussie vervullen. Hun betrokkenheid bij het reconstructiebeleid maakt dat duidelijk. In het ruimtelijke beleid valt duidelijk de tendens van de terugtrekkende rijksoverheid waar te nemen en dat ligt ook voor de hand als het gaat om de inrichting van de ruimte en de beoordeling van de inpasbaarheid. Er is immers niet zoiets als het landschap of het platteland. Altijd gaat het om een specifieke situatie en dat vraagt om maatwerk. Bovendien zijn er zoveel belangen in het geding dat die slechts in een concrete situatie beoordeeld kunnen worden. Algemene normering is dan van belang - welke eisen worden vanuit oogpunt van ruimte, milieu, dierenwelzijn en volksgezondheid gesteld - maar de toepassing daarvan vraagt beoordeling in de specifieke omgeving zowel ruimtelijk als sociaal. Zo gezien is de werkverdeling te begrijpen. In de dialoog hebben provincies en gemeenten kenbaar gemaakt te hechten aan de taakverdeling en geen redenen te zien om deze te herzien. Wel is er behoefte om op een aantal terreinen te kunnen beschikken over duidelijke normstelling.

Provincies en gemeenten moeten voornamelijk werken met het ruimtelijke instrumentarium. De vraag is of normstelling op andere terreinen altijd in ruimtelijke voorwaarden kan worden vertaald.

Van de kant van de burgerinitiatieven wordt veel kritiek geuit op de wijze waarop provincie en in het bijzonder gemeenten zich van hun taak kwijten. Eerder is al gemeld dat burgers zich vaak uitgesloten voelen van de discussies en vinden dat er ontwikkelingen gaande zijn die het draagvlak van het landelijk gebied verre te boven gaan. Ook hier moet worden vastgesteld dat deze spanningen met name optreden in de reconstructiegebieden rond varkens- en pluimveebedrijven, en veel minder als het gaat om de melkveehouderij. Uit de aangehaalde evaluaties blijkt ook dat er oog is voor dit feit. Ook in het gesprek met de VNG (paragraaf 5.3.6) is hieraan expliciet aandacht besteed. Enerzijds wordt er op gewezen dat de reacties van 'burgers' op veel plaatsen tot aanpassingen hebben geleid in het beleid - geen nieuwvestiging, richten op de 'eigen' bedrijven, het stellen van grenzen etc. - en anderzijds dat er veel gedaan zou worden aan het verbeteren van de relatie met bijvoorbeeld de burgerinitiatieven.

Er kan geen misverstand over bestaan dat dit een belangrijk aandachtspunt moet zijn.

4.3.5 Waarnemingen

De stakeholderdialoog heeft duidelijk gemaakt dat er een gezamenlijke erkenning is dat we op een kruispunt staan in de discussie over de (intensieve) veehouderij. In de dialoog is niet gebleken dat er

³⁶ Tweede Kamer, vergaderjaar 2010-2011, 28973, nr. 67, Toekomst van de intensieve veehouderij, aanbieding IRAS-rapport door de minister van VWS, 21 juni 2011

verschil van opvatting is tussen de diverse betrokkenen over de noodzaak om een toekomstbeeld te schetsen van de veehouderij. Dat doelen gesteld moeten worden en vertaald moeten worden in een tijdschema. Opmerkelijk is daarbij dat *business as usual* wordt gezien als een onbegaanbare weg. Er is het besef dat het zich houden aan de bestaande regels geen garantie inhoudt voor een maatschappelijke *licence to operate*.

Op de expliciet gestelde vraag of de deelnemers aan de stakeholderdialoog onoverbrugbare verschillen zien is ontkennend geantwoord. Dat betekent niet dat er geen verschillen zijn. Moeten er grenzen worden gesteld aan de bedrijfsomvang in NGE's? Hoeveel tijd en hoeveel kansen hebben we nog om tot een oplossing te komen? Maar ondanks die verschillen op onderdelen, is er een gezamenlijke bereidheid om een ultieme poging te wagen. De problemen en de omvang ervan worden erkend en er is geen misverstand over de complexe samenhang die daarbij aan de orde is. Gesprekken zijn verschoven van 'wat is het echte probleem? naar hoe werken we aan de oplossing?' Stakeholders bieden hun deskundigheid en invloed aan om tot een hernieuwde invulling van het beleid te komen. Dit aanbod is van belang omdat ook uit de beleidsstukken (zie bijvoorbeeld de toekomstvisie 'Duurzame veehouderij in 2023') blijkt dat er de voorkeur aan wordt gegeven om met de stakeholders te komen tot invulling van beleid.

Ook is er een groot besef van urgentie gebleken, zeker in de varkenshouderij. Een urgentie die mede wordt ingegeven door de op handen zijnde welzijns- en milieu-eisen (2012 leghennen en 2013 varkens) en de matige financiële situatie in vooral de varkenssector. Men realiseert zich dat de 'spanningen' op het platteland daarbij van belang zijn. Er is erkenning dat er kwalitatieve en kwantitatieve eisen mogen worden gesteld aan schaalvergroting in het landelijk gebied, met de expliciete keuze voor een toekomstbestendige veehouderij als uitdrukking daarvan. Er is het besef dat ingezet moet worden op markten met een hogere kwaliteit en dat dit moet gebeuren in samenhang met de omgeving. Het besef is aanwezig dat de maat van het bedrijf gedragen moet worden door het landschap en de omgeving en dat derhalve niet generiek gezegd kan worden wat wel en wat niet kan. Maatwerk op gebiedsniveau is dan het uitgangspunt.

Het thema van de 'blijvers' en de 'wijkers' is algemeen onderkend, vooral waar zich dat vertaalt in *free riders* gedrag. Beleid moet ruimte bieden aan de voorlopers, richtlijnen geven aan de middengroep en hard optreden tegen *free riders*: er kan en mag geen tegemoetkomend beleid zijn voor degenen die zich niet (kunnen) houden aan de regels en afspraken. Daar waar de sector pleit voor een eigen rol, maken maatschappelijke organisaties duidelijk dat dit alleen maar kan als die sector dan ook laat zien te beschikken over zelfreinigend vermogen.

De discussie over het verdienmodel heeft duidelijk gemaakt dat in de huidige situatie een belemmering ligt voor het doorvoeren van noodzakelijke vernieuwingen. Het inzetten op kwaliteit om daardoor hogere opbrengsten te realiseren die de hogere kosten moeten goedmaken, is hier essentieel. Opvallend is dat wel veel gesproken wordt over het verdienmodel, maar op zichzelf de rol van investeerders en financiers in de discussie verder buiten beschouwing is gebleven.

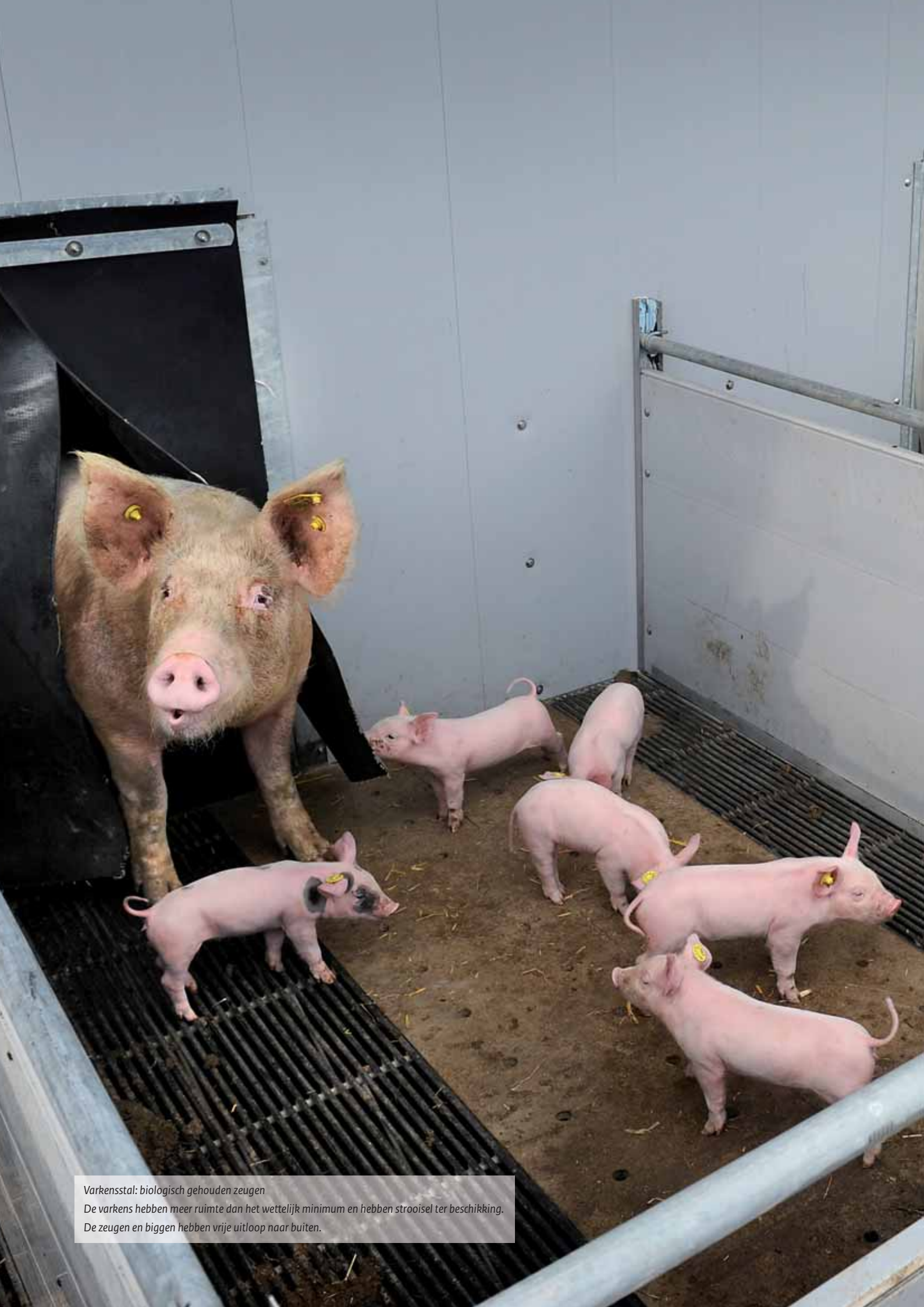
In de dialoog hebben vertegenwoordigers van de primaire sector vergaand hun hand uitgestoken in de richting van de maatschappelijke organisaties. Zij hebben zich kwetsbaar opgesteld en in het bijzonder in de discussie over 'blijvers' en 'wijkers' hun nek uitgestoken. Dat is te waarderen. Het pleidooi voor het omhoog halen van de minimeisen is daarvan een voorbeeld. Overigens kiezen niet alle partijen in de keten een dergelijke proactieve opstelling. Vaak wordt daarbij verwezen naar de afhankelijkheid van de consumentenmarkt.

De maatschappelijke organisaties hebben duidelijk gemaakt dat wat hen betreft het vijf voor twaalf is, dat er nu keuzes moeten worden gemaakt voor een toekomstbestendige veehouderij en dat die keuzes vertaald moet worden in concrete doelen en tijdspaden.

Het optreden als één keten, waarbij afspraken ook vanzelfsprekend doorwerken naar alle onderdelen van de keten, wordt bemoeilijkt door het feit dat die keten bestaat uit geheel verschillende georganiseerde onderdelen die ieder voor zich weer veel deelnemers hebben -daar is in dit verslag al eerder op gewezen. In de afbakening van de rollen van de sector en de overheid is dit een aandachtspunt van belang. Regelgeving is vaak geboden vanuit een oogpunt van effectiviteit en *level playing field*, maar aan de andere kant is voortdurende innovatie nodig en dat vraagt om veel ruimte voor de voortrekkers.

Varkensstal: biologisch gehouden zeugen
De varkens hebben meer ruimte dan het wettelijk minimum en hebben strooisel ter beschikking.
De zeugen en biggen hebben vrije uitloop naar buiten.

5 Overige bronnen

Naast de internetdialoog, de stakeholdersconferentie en de burgerpanels zijn ook diverse andere partijen opgezocht of is gereageerd op verzoeken om een gesprek aan te gaan. In deze paragraaf vindt u het verslag van dit gedeelte van de dialoog.

Met de Raad voor Dieraangelegenheden, het InnovatieNetwerk, de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) en de Commissie Van Doorn is actief contact gezocht om hun meest actuele inzichten in de dialoog te kunnen betrekken.

Het gesprek met de NMa kwam tot stand naar aanleiding van zorgen over de mogelijkheden om bovenwettelijke sectorafspraken te maken voor de verdere verduurzaming van veehouderijketens. Die zorgen kwamen prominent op tafel tijdens de tweedaagse stakeholdersconferentie. Daar is ook geconstateerd dat de marktsituatie van de afgelopen jaren in de varkenssector dusdanig slecht is dat er grote twijfels zijn over de mogelijkheden om hier de maatschappelijk gewenste voortgang te boeken. Dit was aanleiding om de heer Backus van het LEI te vragen de landbouweconomische feiten over deze sector voor dit rapport op een rij te zetten.

Roos Vonk heeft aan de vooravond van de tweedaagse werkconferentie overwegingen op basis van het pleidooi duurzaam veeteelt toegezonden. Met enkele partijen die ook in de conferentie in Doorn vertegenwoordigd waren, is aanvullend nog een apart gesprek gevoerd. Dit geldt voor de VNG en GGD Nederland, die voorafgaand aan dit gesprek ieder een brief met hun inbreng voor de dialoog stuurden. Ook met de Coalitie van Dierenwelzijnsorganisaties en vertegenwoordigers van burgerinitiatieven uit Limburg, Noord-Brabant, Gelderland en Overijssel is nog aanvullend gesproken. De stichting Wakker Dier was uitgenodigd voor de stakeholderdialoog maar koos ervoor om hieraan niet deel te nemen. Daarom is ook met hen een afzonderlijk gesprek gevoerd.

5.1 Bedrijfsgroottestructuur en economisch resultaat varkensbedrijven³⁷

In de stakeholderdialoog is door velen geconstateerd dat de economische situatie in de varkenshouderij slecht te noemen is. Aanvullend heeft daarom op 12 juli een gesprek plaats gevonden met Gé Backus (LEI) en Gerrit Meester (Emeritus hoogleraar landbouweconomie). In deze paragraaf vindt u de, door de heer Backus op een rij gezette resultaten van de varkenshouderij in Nederland.

In tabel 3 zijn de resultaten van varkensbedrijven in Nederland in 2009 weergegeven. Hierbij zijn de gegevens van de LEI Boekhoudbedrijven gebruikt. De bedrijven zijn daarbij ingedeeld in vijf groepen. Elke groep vertegenwoordigt 20% van de bedrijven. Als indelingscriterium is de rentabiliteit gebruikt. Rentabiliteit is hier gedefinieerd als opbrengst per 100 euro (berekende) kosten. Per groep is de bedrijfsomvang weergegeven door het gemiddeld aantal fokzeugen en vleesvarkens. De financiële positie is weergegeven door het vreemd vermogen en het aandeel eigen vermogen in het totaal vermogen. Het eigen vermogen hangt overigens sterk af van de waardering op één bepaald moment (wat zijn productierechten waard?) en van de locatie. Ook is voor elk van de vijf groepen het aandeel in respectievelijk de totale fokzeugen- en vleesvarkenstapel weergegeven.

De resultaten laten zien dat er grote verschillen in rentabiliteit zijn tussen de bedrijven. De bedrijven met de laagste rentabiliteit (categorie 1 en 2) kunnen zeker niet doorgroeien naar een bedrijfsomvang van twee of meer arbeidskrachten. Als iemand met een eenmansbedrijf de kost kan verdienen is dit overigens ook prima! Veelal werkt men zelf – dan wel de partner - nog elders in loondienst en is er geen sprake van acute betalingsproblemen. Deze gezinsbedrijven staan er anno 2009 niet goed voor, maar hebben ook geen acute betalingsproblemen. Daarna hebben ze wel een periode met slechte prijzen gekend, waardoor de vermogenspositie nu ongunstiger is. Men kan nog aflossen door vooral privé de broekriem aan te trekken. Maar men kan niet meer afschrijven om te reserveren voor toekomstige investeringen in duurzame maatregelen. De verplichte investeringen van 2013 zijn veelal alleen met efficiëntie en schaalgrootte te bekostigen, omdat milieumaatregelen niet door de markt betaald worden. Dus moeten deze bedrijven stoppen. Ze zijn echter onverkoopbaar en de vraag is of ze schuldenvrij kunnen stoppen.

³⁷ Auteur Gé Backus, Landbouw-Economisch Instituut

Tabel 3 Resultaten varkensbedrijven Nederland 2009

Resultaten bedrijven 2009 (indeling op basis van rentabiliteit, 1=laagste)							
	Rentabiliteit	Aantal fokzeugen	Aantal vleesvarkens	Vreemd vermogen (1000 euro)	% eigen vermogen	% fokzeugenstapel	% vleesvarkenstapel
1	67	53	565	387	57	5	10
2	77	112	1.301	726	63	10	23
3	84	144	1.348	872	47	13	24
4	91	284	1.860	1.225	48	26	33
5	103	548	594	1.662	45	45	10

Ook de bedrijven in categorie 3 kunnen het bedrijf nauwelijks meer ontwikkelen. Ze zijn daarvoor te klein en kunnen onvoldoende betalingscapaciteit genereren. Het merendeel van de bedrijven in categorie 4 kan de bedrijfsopzet continueren, en een deel van deze bedrijven kan doorgroeien. De bedrijven in categorie 5 kunnen veelal de combinatie groei, overname en investeren in duurzame maatregelen realiseren. Kortom vooral de kleine en middelgrote gezinsbedrijven komen in de knel.

Opvallend is dat de bedrijven in categorie 5 overwegend zeugenbedrijven zijn, terwijl eenderde van de vleesvarkenstapel wordt gehouden op bedrijven met een relatief geringe rentabiliteit (categorie 1 en 2). De zeugenhouderij wordt gekenmerkt door een sterke dynamiek, terwijl de vleesvarkenshouderij relatief gezien in standstil staat. De biggenmarkt is een kwaliteitsmarkt, terwijl de markt voor slachtvarkens een *commodity* karakter heeft.

Wat betreft de potentiële stoppers wordt de primaire varkenshouderij gekenmerkt door een relatief grote 'staart' bedrijven die niet in staat zijn te moderniseren en te ontwikkelen. Toekomstperspectief is voor deze voornamelijk gezinsbedrijven afwezig. Gelijktijdig zijn dit bedrijven die niet zomaar een, twee, drie omvallen. Onder meer door inkomen buiten het bedrijf en besparen op hun privé-uitgaven zijn deze ondernemers tot nu toe in staat geweest om onder het bestaansminimum enige tijd door te gaan. Juist veel van deze bedrijven moeten echter nog verplicht investeren in ammoniak en groepshuisvesting voor 2013. Dat kunnen ze dus niet. Hiermee komen deze bedrijven in de fuik.

Eenduidige bedragen voor een eventuele stoppersregeling zijn niet te noemen en waarschijnlijk ook niet reëel gezien de huidige financiële situatie van de overheidsfinanciën. Veel hangt af van de mogelijkheden om de huidige locatie waarde te geven. Maar veel gemeentes hebben geregeld dat er niet (veel) meer woningen in het buitengebied mogen komen. Soms past er niet meer dan één compensatiekavel en komt men niet uit de kosten. Bovendien is het vaak een lange weg.

Geld genereren door middel van waarde voor herbestemming (ruimte voor ruimte of anderszins) is momenteel lastig omdat de onroerend goed markt onder druk staat. Overigens kan men ook denken aan de waarde van de locatie voor collega-varkenshouders die door willen ontwikkelen. Een andere weg betreft fiscale vermogensregelingen voor stoppers. Duurzaamheidsdoelstellingen zouden een kapstok kunnen zijn voor een fiscale regeling.

In de Agri-Monitor van april 2010 wordt gesteld dat het aantal bedrijfsopvolgers in de land- en tuinbouw daalt in een vrij hoog tempo. Dit is vooral het geval in de akkerbouw en graasdierhouderij. In de intensieve veehouderij is dat minder, maar nog altijd heeft 2/3 van de 50+ geen opvolger. In de melkveehouderij zijn relatief veel opvolgers. Alleen in de melkveehouderij lag in 2008 de opvolging nog hoger dan 50%.

In de beschrijving van de actuele ontwikkeling door het LEI in 2010³⁸ wordt vastgesteld dat de varkenshouders in 2010 gemiddeld een zeer laag inkomen hebben, evenals in de voorgaande twee jaar. De opbrengsten van biggen en vleesvarkens bleven in 2010 laag, terwijl de voorprijzen stegen. Het geschetste beeld in de dialoog wordt dus ook zichtbaar in de cijfers.

³⁸ Actuele ontwikkeling van resultaten en inkomens in de land- en tuinbouw in 2010, Lei, Wageningen UR

5.2 Het 'Pleidooi duurzame veeteelt' van Roos Vonk

Roos Vonk behoorde tot de genodigden voor de stakeholderdialoog, maar agendaproblemen stonden haar persoonlijke deelname in de weg. Wel waren er op haar voordracht twee ondertekenaars van het 'Pleidooi duurzame veeteelt' aanwezig. Roos Vonk heeft aan de vooravond van de tweedaagse werkconferentie een aantal overwegingen opgesteld³⁹. Zij geeft aan dat het Pleidooi gericht is op een vergaande hervorming van de veesector en een einde bepleit aan de intensieve veehouderij. Volgens sommigen komt de meer fundamentele vraag of er überhaupt wel ruimte en draagvlak is voor deze vorm van industriële (intensieve) veehouderij, onvoldoende aan de orde. Vonk wijst er op dat de voor de dialoog gekozen thema's - ondernemen, dier, mens, milieu, landschap - het lastig maken om een plaats te geven aan de in het Pleidooi gehanteerde thema's: duurzaamheid, klimaatverandering, derde wereld, kruissubsidiëring, kosten/verdienmodel, volksgezondheid, kennis bij de consument, overproductie, ethisch reveil. Het primaire doel van het Pleidooi is: minder dieren in Nederland als geheel en uitsluitend duurzame veehouderij. Dat wil zeggen een grondgebonden veehouderij, met een maximum aantal dieren dat in overeenstemming is met het draagvlak van de grond en waarbij op zijn minst geïntegreerde landbouw wordt toegepast.

Tot slot plaatst zij enige kanttekeningen bij de opzet van de dialoog en in het bijzonder bij de vraag of er wel voldoende ruimte is voor alle partijen en standpunten (onevenredige grote vertegenwoordiging van de primaire sector, onvoldoende betrokkenheid van de bewoners in het buitengebied, burgerpanels zouden eenzijdig zijn geïnformeerd).

5.3 Aanvullende gesprekken

5.3.1 InnovatieNetwerk

Op 1 juni is een gesprek gevoerd met Herman de Boon, Ger Vos en Jan de Wildt van het InnovatieNetwerk. Schaalvergroting is een autonome trend in de veehouderij. De vraag is dan ook niet of we megastallen willen maar hoe we deze ontwikkeling in goede banen gaan leiden. Anders gezegd: kan je de onvermijdelijke schaalvergroting benutten om een duurzaamheidssprong te realiseren?

Het doorgroeien van stallen op het platteland heeft op de meeste plaatsen zijn maatschappelijke grenzen bereikt. De locaties zijn niet geschikt, zelfs niet in de landbouwontwikkelingsgebieden (LOG's).

Het faciliteren van schaalvergroting op een beperkt aantal locaties, in grootschalige landschappen, goed ontsloten door water- en snelwegen, biedt mogelijkheden voor verduurzaming. Een voorbeeld biedt het rapport 'Agrocentrum: een duurzaam varkenscluster'⁴⁰. Een Agrocentrum is een specifieke vorm van een Agropark waar varkenshouderij is geclusterd met een agro-energiecentrale en een slachterij. Door koppelingen met andere sectoren kunnen kringlopen van energie, CO₂, mineralen en water grotendeels worden gesloten. Uit verschillende studies is gebleken dat het Agrocentrum kan uitgroeien tot een welzijns- en milieuvriendelijke vorm van varkenshouderij die goed in het landschap past en die ook economische kansen biedt.

De overheid zou de locaties aan moeten wijzen en mogelijk extra eisen moeten stellen aan duurzaamheid (milieu, welzijn, gezondheid). Daarnaast dient de overheid alternatieve strategieën te stimuleren, waarbij meer toegevoegde waarde wordt voortgebracht of waarbij veehouderij plaatsvindt in combinatie met andere functies zoals zorg of recreatie.

5.3.2 Wakker Dier

Op 4 juli vond een gesprek plaats met campagneleider Sjoerd van der Wouw en directeur Arthur Wiltink van Wakker Dier. Wakker Dier is uitgenodigd voor de stakeholderdialoog, maar heeft aangegeven dat deelname daaraan niet past in zijn strategie en dat de omvang van de organisatie het ook niet toelaat om daarvoor menskracht in te zetten. Wakker Dier is een actiegerichte organisatie. Primair vanuit het belang van dierenwelzijn ontplooit de groep acties om tot een aanzienlijke aanpassing van het beleid te komen. Megastallen beschouwen zij als een uiting van een kostengedreven sector. Het concurreren op basis van kosten is op den duur onhoudbaar. Nu al kunnen we niet op tegen de USA, Zuid-Amerika en Aziatische

³⁹ Overwegingen op basis van 'pleidooi duurzame veeteelt', Roos Vonk, 26 juni 2011

⁴⁰ InnovatieNetwerk; Agrocentrum – Een duurzaam varkenscluster, Utrecht, februari 2011

boeren. Wil het welzijn de aandacht krijgen die het verdient, dan zal de nadruk voluit op kwaliteit moeten liggen. De strategie moet dan ook zijn: van kwantiteit naar kwaliteit. Daarbij dient het dier, en in de stallen het dierlijk gedrag, centraal te staan.

In de strategie van Wakker Dier speelt de consument een belangrijke rol. Door voorlichting moet de consument duidelijk worden dat het dierenwelzijn er nu bij in schiet. Dat 'kiloknallers' alleen maar mogelijk zijn wanneer de productie slechts voldoet aan minimale eisen. Het is van de gekke dat de consument nu meer betaalt voor kattenvoer dan voor het vlees van zijn eigen maaltijd. De strategie van Wakker Dier richt zich overigens op alle onderdelen van de keten om duidelijk te maken dat het gangbare segment tot het verleden dient te behoren.

Als de sector zich richt op kwaliteit, en het beleid daarvan uit gaat, dan zal de veehouderij fundamenteel veranderen. Het beleid ondersteunt nu zowel nationaal als Europees de gangbare productie. Indien de keuze voor de duurzame veehouderij serieus is dan dienen het beleid en de daarbij ingezette instrumenten ook gekoppeld te worden aan dat doel. Daarvan is op het ogenblik geen sprake. Er zijn veel mooie woorden maar de regie op de verandering ontbreekt. Daarom maakt Wakker Dier de bewuste keuze om als tegenkracht op te treden.

5.3.3 Raad voor Dierenaangelegenheden

Op 5 juli vond een gesprek plaats met voorzitter Henk Vaarkamp van de Raad voor Dierenaangelegenheden. Deze raad heeft in zijn advies van 2008⁴¹ aangegeven dat:

- dierenwelzijn inclusief diergezondheid op megabedrijven in beginsel niet beter of slechter zal zijn dan in de huidige zogenaamde familiebedrijven;
- het bij elkaar plaatsen van megabedrijven grotere diergezondheidsrisico's geeft dan wanneer grote onderlinge afstand wordt aangehouden;
- met betrekking tot de aangifteplichtige dierziekten er bij familiebedrijven een relatief grote kans bestaat op een relatief kleine ramp, en bij megabedrijven een kleine kans op een absoluut heel grote ramp;
- in landbouwontwikkelingsgebieden (LOG's), waar veel grote bedrijven dicht bij elkaar liggen, daarom een relatief grote kans bestaat op een grote ramp met betrekking tot diergezondheid.

Alles overziend concludeerde de raad toen dat er ruimte zou moeten zijn voor de bouw van megastallen, omdat daarvan ook positieve ontwikkelingen kunnen worden verwacht (investeringsmogelijkheden). Met de kennis van nu zegt de voorzitter daarvan spijt te hebben. Dit wordt in het bijzonder ingegeven door de ontwikkeling van en het inzicht in de volksgezondheidsaspecten. Hoe meer dieren bij elkaar op één locatie, hoe groter de kans op overdracht van ziekten tussen dieren op die locatie. Wie de geschiedenis bestudeert van het gebruik van antibiotica in de veehouderij moet zich dat realiseren. Duidelijk moet zijn dat de mens hierbij centraal dient te staan. We richten ons te veel op de het bestrijden van effecten en kijken onvoldoende naar de oorzaken van ziekten. Darmproblemen kunnen we bestrijden door de inzet van antibiotica, maar we zouden ook kunnen kijken naar de samenstelling van het voer, waardoor veel problemen worden veroorzaakt, of naar het gebrek aan ventilatie. We hebben varkens zo doorgefokt dat de speklaag aanzienlijk dunner is geworden, waardoor ze veel bevattelijker zijn geworden. Dat soort relaties tussen oorzaken en gevolgen dienen centraal te staan en niet de bestrijding van symptomen. Dierenwelzijn dient ook het volksgezondheidselement te omvatten en daaraan moeten de hoogste eisen worden gesteld.

Uitgangspunt dient te zijn dat dieren die bij elkaar geboren zijn ook bij elkaar worden gehouden. Uit onderzoek blijkt dat dat de rust en daarmee het welzijn en de gezondheid in groepen dieren bevordert. Dierenwelzijn centraal stellen in de innovatie levert misschien wel meer op dan een beleid dat zich richt op een *level playing field*. De kostprijsgedreven benadering staat vernieuwing in de weg. Kwaliteit dient centraal te staan. We moeten ons realiseren dat we een steeds kleiner deel van het inkomen besteden aan de uitgaven voor eten. Dat gaat vanzelf ten koste van de kwaliteit.

5.3.4 Burgerinitiatieven

Met de burgerinitiatieven uit de provincies Limburg, Noord-Brabant, Gelderland en Overijssel is op 5 juli aanvullend gesproken. Vanuit het netwerk van burgerinitiatieven namen aan het gesprek deel; Wout Hendrickx, Truus Cornelissen, Ries Cock, Douwe Bouma en Jeanne Stocks.

⁴¹ Dierenwelzijn en diergezondheid op megabedrijven. Analyse en overwegingen van de Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) voor de Tweede Kamer. Februari 2008

Op 6 juni hebben de gezamenlijke burgerinitiatieven aan de dialoogleider een megadossier overhandigd onder het motto 'Voor boeren en tegen veefabrieken! Mijnheer Bleker u kunt het allemaal al lang weten'. Dit om te onderstrepen dat de dialoog over megastallen al ruimschoots is gevoerd en dat Nederland klaar is met de vee-industrie. De centrale boodschap was: Nederland wil geen veefabrieken. De burgerinitiatieven geven aan dat de omwonenden last hebben van stank, lawaai, ongedierte en zwaar verkeer en dat er grote zorgen zijn over de vele dieren die gevoelig zijn voor ziektes en het daarmee gepaard gaande antibioticagebruik. De relatie met de volksgezondheid baart hen grote zorgen.

Het gaat de burgerinitiatieven er niet alleen om, het belang onder de aandacht te brengen van goede eisen aan dierenwelzijn, milieu, gezondheid en de inpassing in het landschap. Ook het inpassen in de sociale omgeving is voor hen belangrijk. Er zijn meer bewoners van het platteland en daar wordt in het beleid onvoldoende aandacht aan besteed. Bij het formuleren van het beleid is er altijd wel meer of minder aandacht voor de informatievoorziening aan betrokken burgers, maar pas in de uitwerking van plannen blijkt voor veel burgers waar ze precies toe leiden. Voor de burgers in het buitengebied is er in die discussie onvoldoende plaats ingeruimd. Hun vragen en opmerkingen worden niet of onvoldoende serieus genomen. Aldus de burgerinitiatieven.

De burgerinitiatieven zetten vraagtekens bij de aangewezen LOG's en stellen vast dat ook de zogenaamde Verwevingsgebieden allerlei ontwikkelingen laten zien die voorbehouden zouden zijn aan de LOG's. Omwonenden krijgen te maken met stank en fijnstof. Zij worden als eersten en het meest direct geconfronteerd met volksgezondheidsvraagstukken. Bij de Q-koorts is gebleken dat er onvoldoende aandacht is voor de effecten op de mens. Er mogen dan onzekerheden zijn, maar voorzorg zou toch mee moeten brengen dat er grenzen in acht worden genomen.

Al eerder in dit verslag is er aandacht besteed aan de betrokkenheid van de burgerinitiatieven in de dialoog en aan de vraag wat de fysieke en sociale draagkracht is van het platteland. De burgerinitiatieven vragen erkenning voor hun positie en eisen een plaats op in de discussies en de beleidsvorming.

De Burgerinitiatieven stuurde ook nog een brief als reactie op het concept van dit rapport. Deze brief is opgenomen in bijlage 5.

5.3.5 Coalitie Dierenwelzijn

Op 12 juli heeft een gesprek plaatsgevonden met Dirk Jan Verdonk en Anja Hazeleger. In de Coalitie Dierenwelzijnsorganisaties Nederland (CDON) werken 23 dierenbeschermingsorganisaties samen. De CDON zet zich in voor de bescherming van dieren, en voor bevordering van het respect voor dieren als levende wezens met gevoel en bewustzijn als onderdeel van een duurzame, diervriendelijke samenleving. Dat doel streeft zij ook na voor de veehouderij. Megastallen verhouden zich hiertoe slecht; ze vertegenwoordigen een doodlopende weg.

Het is tijd om de vee-industrie aan te passen, vindt de CDON. De hoop wordt uitgesproken dat de dialoog daaraan zal bijdragen. De schaalvergroting wordt gezien als een *race to the bottom* met dramatische gevolgen voor het dierenwelzijn, de gezondheid van mens en dier en voor milieu, natuur en landschap.

Gewezen wordt op het feit dat de laatste halve eeuw steeds minder geld wordt uitgegeven aan de primaire levensbehoefte bij uitnemendheid: voedsel. Dat heeft geresulteerd in een kostprijsgedreven sector. Goedkoop blijkt volgens CDON duurkoop: de maatschappelijke kosten worden afgewenteld op dieren, het milieu, volksgezondheid, landschap, leefkwaliteit, ontwikkelingslanden en toekomstige generaties.

Er zijn stappen gezet in de vorm van minimumeisen, maar dieren krijgen niet de ruimte voor soorteigen gedrag. Dat is wel het formele beleid, maar de realiteit is anders. De aanpak is veelal gezocht in technische aanpassingen, bijvoorbeeld luchtwassers, maar onvoldoende wordt er naar de oorzaken gekeken. De schaalvergroting in de veehouderij heeft grote gevolgen voor de sector zelf zoals een teruglopend aantal boeren, maar leidt ook tot verarming van de leefbaarheid, cultuurhistorische waarde en recreatieve functies van het platteland. Daarnaast zijn er grote gevolgen voor volksgezondheid, diergezondheid, natuur en milieu (klimaatverandering, verlies aan biodiversiteit). Het is nodig om naar de relatie te kijken met ons consumptiepatroon.

CDON heeft in 2009 de algemene uitgangspunten en doelstellingen van dierenbeschermingswetgeving neergelegd in de 'Algemene Wet betreffende het stellen van wet- en regelgeving inzake dieren, dierenwelzijn en diergezondheid'⁴². De algemene principes hebben betrekking op de status van dieren als wezens met

⁴² Algemene wet betreffende het stellen van wet- en regelgeving inzake dieren, dierenwelzijn en diergezondheid (Algemene dierenbeschermingswet), mei 2008, Coalitie DierenWelzijnsOrganisaties Nederland

bewustzijn en gevoel, op de erkenning van hun intrinsieke waarde, op de verantwoordelijkheid van alle overheden om de belangen van volksgezondheid, welzijn en integriteit van dieren te beschermen, op de normen voor verzorging en huisvesting van gehouden dieren en op de beoordeling van de ethische toelaatbaarheid van het gebruik van dieren.

5.3.6 De Vereniging van Nederlandse Gemeenten

Op 12 augustus is gesproken met een delegatie van de VNG, bestaande uit Aart de Kruijf (wethouder gemeente Barneveld), Kees van Rooij (burgemeester gemeente Horst aan de Maas), Wim Hermans (wethouder gemeente Peel en Maas), Haye Talsma (wethouder gemeente Ferwerderadiel), Roel Koster (wethouder gemeente Twenterand), Lucien Peeters (wethouder gemeente Venray), Paul Vogels (wethouder gemeente Leudal), Kees Jan de Vet (directie VNG) en Rona Helder (beleidsmedewerker VNG).

In het gesprek met deze delegatie is gebleken dat de brief van de VNG van 2 augustus 2011⁴³ een goed beeld geeft van de opvattingen binnen gemeenteland. De VNG kiest uitdrukkelijk voor verbreding van de discussie. Volgens gemeenten doet het versmallen van de maatschappelijke dialoog tot schaalgrootte en absolute maatvoering geen recht aan de discussie. De grens van 300 NGE omvat ook familiebedrijven die niet bij het industriële beeld passen en die goed ingepast kunnen worden in de omgeving.

Gemeenten vinden het belangrijk dat de schaal van veehouderijbedrijven en de ontwikkelingsmogelijkheden voor agrarische activiteiten aansluiten bij de omgeving en de aard van het landschap. Een landelijk regime met een absolute begrenzing van de schaalgrootte voor de veehouderij wordt door veel gemeenten als onwenselijk en onnodig gezien. Er is een kwalitatieve benadering nodig waarbij een goede afweging van belangen mogelijk is. Zo'n benadering moet op lokaal en provinciaal niveau vorm krijgen, en worden afgestemd op kwaliteiten van en ontwikkelingen in het gebied.

Nu al worden vergaande beperkingen gesteld aan de grootschalige intensieve veehouderij, zegt de VNG. Vaak sluiten gemeenten nieuwvestiging uit vanwege de zorg over ruimtelijke kwaliteit of de maatschappelijke onrust daarover. Daarnaast zijn er gemeenten die het agrarische karakter van het buitengebied willen behouden en daarom landbouwbedrijven de ruimte willen geven om zich te kunnen ontwikkelen. Zij stellen daarbij voorwaarden aan landschappelijke inpasbaarheid, milieu en dierenwelzijn. Dit speelt vooral bij gemeenten met veel grootschalige melkveehouderij. Tot slot zijn er gemeenten die pleiten voor een kwalitatieve benadering, met evenwicht tussen ruimtevraag van veehouderij en de omgeving. Daarbij wordt per geval gekeken naar landschapstype, landschappelijke inpassing, bouwhoogte, toepassing beste beschikbare technieken, afstand tot woningen en andere bedrijven.

Agrarische familiebedrijven zorgen volgens de VNG van oudsher voor werkgelegenheid, voor draagvlak voor sociale voorzieningen en voor maatschappelijke activiteiten in dorpskernen en buurtschappen. Voor de leefbaarheid van dorpen en buurtschappen is het belangrijk dat het schaalniveau van bedrijven past bij het schaalniveau van de omgeving en dat er draagvlak is bij de lokale gemeenschap. Gemeenten wijzen schaalvergroting niet per definitie af maar pleiten ervoor dat er bij toekomstig veehouderijbeleid gekeken wordt naar voldoende draagvlak om de sociale cohesie in agrarische gemeenschappen te behouden.

Gemeenten willen dat bij ontwikkeling van nieuw beleid rekening wordt gehouden met de evaluatie van het reconstructiebeleid en afspraken die in dat kader zijn gemaakt. Ook is van belang dat gekeken wordt naar integraliteit van wet- en regelgeving. Zo treden bij de huidige regelgeving voor dierenwelzijn, milieu, ruimtelijke ordening en natuur regelmatig knelpunten op doordat alternatieve huisvestingssystemen meer ruimte vragen en hogere emissies opleveren.

Gemeenten zijn voorstander van een overgang naar een meer duurzame veehouderij. Dat roept echter de vraag op wat duurzame veehouderij inhoudt en of die samengaat met de huidige tendens van schaalvergroting. Veel gemeenten vinden dat duurzaamheid en milieu niet zozeer gerelateerd zijn aan de grootte van het bedrijf als wel aan de bedrijfsvoering. Gemeenten met veel maatschappelijke onrust zijn minder positief over de relatie duurzaamheid en schaalvergroting. Dit wordt vooral ingegeven door andere zaken zoals gevolgen van schaalvergroting voor de lokale cohesie en de risico's voor de volksgezondheid.

Over dierenwelzijn zeggen gemeenten dat voor het welzijn van het individuele dier vooral het eigen hok of de eigen groep bepalend is. De toegenomen aandacht voor dierenwelzijn wordt gezien als een van de redenen voor de schaalvergroting. Sommige gemeenten hebben daarom het beleid dat vergroting van het

⁴³ Bijdrage VNG aan Maatschappelijke dialoog megastallen d.d. 2 augustus 2011.

bouwblok bespreekbaar is wanneer het bedoeld is voor verbetering van dierenwelzijn en biologische bedrijfsvoering.

Gemeenten vragen ook aandacht voor de brandveiligheid van stallen. Bepaalde gemeenten maken zich hierbij vooral zorgen over de veiligheid van oudere stallen. Vernieuwing van stallen willen zij daarom bevorderen. Ook is het wenselijk dat er meer duidelijkheid komt over de brandveiligheid van alle stallen. Gemeenten vinden het belangrijk dat er in de dialoog voldoende aandacht is voor de relatie tussen grootschalige (intensieve) veehouderij en de volksgezondheid. Voldoende afstand tot woonbebouwing is belangrijk. Volksgezondheid is op dit moment geen juridisch houdbare weigeringsgrond voor vergunningverlening. Er is behoefte aan meer duidelijkheid over gezondheidsaspecten, zodat bepaald kan worden wanneer er sprake is van een aanvaardbaar woon- en leefklimaat.

Gemeenten kiezen ervoor om bij de handhaving strikt op te treden, bijvoorbeeld rond het in acht nemen van de voorgeschreven aanpassingen op het gebied van dierenwelzijn. Zij kiezen op die manier ook voor de 'blijvers'. Gemeenten hebben verschillende ervaringen met burgerinitiatieven en stellen nadrukkelijk dat de sociale cohesie voor hen van groot belang is. Ze bestrijden met klem het beeld dat er voor burgers geen plaats zou zijn in het beleid. Soms is het onmogelijk om bruggen te slaan tussen verschillende belangen. Dan mag van de gemeenten - colleges en raden - verwacht worden dat keuzes worden gemaakt.

5.3.7 GGD Nederland

Op 24 augustus vond een gesprek plaats met Ed d'Hondt, voorzitter van het bestuur van GGD Nederland en Jelle Doosje, senior beleidsmedewerker bij die organisatie.

De GGD'en merken, onder meer in een brief van 10 augustus⁴⁴, op dat zij steeds vaker te maken krijgen met gezondheids crises waarvan de oorzaak (deels) is te herleiden tot de veehouderij. GGD Nederland ziet in haar rol als bewaker van de publieke gezondheid behoorlijke gezondheidsrisico's in de huidige bedrijfsvoering in de veehouderij. De publieke gezondheidszorg dient een centrale rol te spelen in de dialoog.

Burgers die binnen een straal van 250 tot 1000 meter van een veebedrijf wonen worden blootgesteld aan verhoogde concentraties van micro-organismen en endotoxinen. Er zal voldoende afstand tussen veehouderij en woonbebouwing moeten zijn. Men pleit voor een helder toetsingskader aan de hand waarvan veehouderijen bij dorpskernen en kleine buurgemeenschappen kunnen worden gesloten of verplaatst. Opdat volksgezondheidsrisico's van megastallen een rol kunnen spelen bij de vergunningaanvraag moet zo snel mogelijk een toetsing- en beoordelingskader worden ontwikkeld. Hierover loopt onderzoek bij de Gezondheidsraad. In dat kader moet staan wat de minimale afstand is tussen veebedrijven en woongebieden en welke maatregelen houders van megastallen moeten nemen om de uitstoot te beperken van schadelijke micro-organismen, resistente bacteriën, hormonen en endotoxinen. De intensieve veehouderij moet gezien en beoordeeld worden als een industriële vestiging waarvoor stringente regels gelden op het gebied van de vestigingsplaats, de uitstoot van risicovolle stoffen en de veiligheid van de leefomgeving. Gepleit wordt voor een verbreding van het gezondheidsonderzoek. GGD Nederland vindt een snellere reductie van het gebruik van antibiotica dan nu voorzien van belang voor de volksgezondheid.

5.3.8 Nederlandse Mededingingsautoriteit

Maandag 22 augustus heeft een gesprek plaats gevonden met de NMa. Namens de NMa namen aan dit gesprek deel de heer Henk Don (lid van de raad van bestuur), Gerard Bakker (directeur Mededinging) en Paul Benner (programmamanager Agri, directie Mededinging). Van de zijde van het Ministerie van EL&I was Jaap van Driel aanwezig. Stilgestaan is bij een drietal situaties waarin afspraken over duurzamer produceren aan de orde zouden zijn:

1. wettelijke regels;
2. branchebrede afspraken die algemeen verbindend worden verklaard;
3. afspraken van ondernemingen op het niveau van een schakel (horizontaal) of in een keten (verticaal).

Van de zijde van de NMa is duidelijk gemaakt dat het eerste spoor – wettelijke regeling – geen problemen oplevert. Wat wettelijk is voorgeschreven is voor het mededingingsdomein een gegeven.

Waar ondernemers afspraken maken of hun gedrag onderling afstemmen om tot duurzame ontwikkeling te komen – los van de vraag of deze afspraken algemeen verbindend worden verklaard of niet – kan dit de mededinging beperken. Als de afspraken de mededinging beïnvloeden, kan er onder bepaalde omstandigheden een beroep worden gedaan op een wettelijke uitzondering op het kartelverbod. Om aanspraak te

⁴⁴ Aanbevelingen GGD Nederland over megastallen en publieke gezondheid, 10 augustus 2011.

kunnen maken op de uitzondering moet de gedraging een verbetering van de productie of distributie of een technische/economische vooruitgang tot gevolg hebben en de voordelen die eruit voortvloeien moeten voor een redelijk deel ten goede komen aan de gebruikers. De concurrentie mag niet verder worden beperkt dan noodzakelijk voor het te bereiken doel en er moet voldoende concurrentie overblijven. Afspraken over doorberekening van gemaakte kosten in de prijzen aan de volgende schakel komen al gauw in strijd met het kartelverbod. Dat geldt evenzeer voor afspraken over het niet meer op de markt brengen of inkopen van producten die minder duurzaam zijn en afspraken over productiebeperking.

Een afspraak over een prijsopslag op batterijen voor het inleveren en duurzame verwerking werd niet goedgekeurd. Een dergelijke afspraak werd echter wel goedgekeurd bij auto's. Daarbij gold als overweging dat het bij batterijen gaat om een aanzienlijk bedrag ten opzichte van de prijs van batterijen en bij auto's om een gering bedrag in verhouding tot de prijs van een nieuwe auto, dus een niet merkbaar effect.

Via een keurmerk of certificaten kan de afnemer en de consument duidelijk worden gemaakt dat een product duurzaam is. De consument kan daardoor zijn keuze bepalen. De vraag of er een meerprijs gerealiseerd kan worden is echter afhankelijk van de consument. De mededinging is ogenblikkelijk in het geding wanneer dit betekent dat andere producten niet meer op de markt beschikbaar zouden zijn. Dat laat onverlet dat sommige afspraken wel de instemming kunnen krijgen van de NMa: bijvoorbeeld het MSC keurmerk in de garnalensector en het initiatief met betrekking tot de verdoofde castratie van biggen.

Naast de algemene uitzonderingsmogelijkheid op het kartelverbod zoals beschreven voorziet het gemeenschappelijk landbouw- en visserijbeleid van de EU in de mogelijkheid voor producentenverenigingen en associaties van producentenverenigingen om bepaalde gezamenlijke afspraken te maken. Dat is mogelijk in een aantal sectoren, zoals groenten en fruit en visserij. Deze mogelijkheid is in voorbereiding in de melkveehouderij. De Europese Commissie heeft hierin het initiatief.

Geconcludeerd kan worden dat buitenwettelijke maatregelen altijd de mededingingstoets in het geding is en dat ook in de uitzonderingssituaties geldt dat de concurrentie niet verder mag worden beperkt dan nodig is voor het te bereiken doel en dat er altijd voldoende concurrentie moet overblijven. Deze conclusie is van belang bij de beantwoording van de vraag 'Wat kan de keten en wat kan de overheid, en waar moet gezamenlijk worden opgetrokken?'

5.3.9 Commissie van Doorn.

Eind 2010 heeft de Provincie Noord-Brabant een commissie gevraagd advies uit te brengen over

1. een versnellingsagenda met voldoende draagvlak bij de betrokken partijen, waarin wordt aangegeven hoe de toekomst er op de korte, middellange en lange termijn uitziet voor de gangbare veehouderij in Brabant, binnen het bredere ontwikkelingsperspectief van de agrofoodsector;
2. de schaal waarop de sector zich duurzaam en binnen de actuele kaders van volksgezondheid en dierenwelzijn kan ontwikkelen, en welke eisen dat stelt aan flankerend overheidsbeleid.

Het spreekt voor zich dat op verschillende momenten informatie is uitgewisseld over de werkzaamheden in de commissie en de voortgang van de dialoog. Geconstateerd is dat de lijn volgens welke *business as usual* geen begaanbare weg is en gekozen moet worden voor de 'blijvers' en niet voor de 'wijkers', in beide processen herkenbaar is. Een keuze voor een duurzame veehouderij is de enige keuze die mogelijk is. Het 'Verbond van Den Bosch' getuigt daarvan.

Melkgeiten: potstal

Vrijwel alle melkgeiten in Nederland worden gehouden in een potstal.

6 Conclusies

6.1 De dialoog gezocht

De dialoog heeft in de verschillende vormen een goede deelname laten zien. Er is al lange tijd sprake van (stevige) discussies over de veehouderij. Op tal van plaatsen zijn burgerinitiatieven ontstaan die de ontwikkeling van de veehouderij hoog op de agenda hebben gezet. Verschillende maatschappelijke organisaties hebben eveneens vraagtekens geplaatst bij de ontwikkeling van de veehouderij en de onhoudbaarheid daarvan voor de toekomst.

De dialoog heeft alle betrokkenen de gelegenheid geboden om hun stem te laten horen. Aan de start kon worden beschikt over een publieksonderzoek. Dat onderzoek laat zien waar de zorgen zitten en dat de Nederlandse bevolking verandering verwacht. De internetdialoog heeft de hoogbetrokkenen aan het woord gelaten, waarbij scherpe tegenstellingen in beeld zijn gekomen. De burgerpanels en het jongerenpanel vragen in hun adviezen aandacht voor de nodige veranderingen. Stakeholders hebben twee dagen intensief met elkaar gesproken over de stand van de veehouderij en hoe het verder moet. Daarnaast hebben velen de weg naar de dialoog gevonden en via schriftelijke bijdragen en gesprekken hun opvatting kenbaar gemaakt. De uitnodiging van de staatsecretaris tot dialoog kwam als het ware als geroepen!

6.2 Business as usual is geen optie

De deelnemers aan de dialoog is gevraagd zich uit te spreken over de eerder in dit rapport gepresenteerde toekomstbeelden voor de veehouderij in Nederland. Een van die beelden is dat van de concurrerende veehouderij, die zich richt op de Europese markt. De bedrijven in dit toekomstbeeld zijn modern, groot-schalig en voldoen aan de Europese basiseisen op het gebied van welzijn en milieu. Deze concurrerende landbouw kunnen we ook aanduiden als *business as usual*; het doorzetten van de ontwikkelingen, inclusief de schaalvergroting, die de laatste jaren plaats vonden binnen de regels zoals die door de verschillende overheden zijn gesteld.

Slechts een enkele deelnemer aan deze dialoog heeft zich uitgesproken als voorstander van dit toekomstbeeld. In alle onderdelen van de dialoog, inclusief het publieksonderzoek, wordt geconcludeerd dat verandering noodzakelijk is. In de stakeholderdialoog gaat de voorkeur van een ruime meerderheid dan uit naar de toekomstbestendige veehouderij, zij het keten- of overheids gestuurd, waarbij sprake is van een plus op de wettelijke basiseisen. Een beperkt aantal deelnemers geeft hier de voorkeur aan de zorgzame veehouderij (gericht op nichemarkten). In het publieksonderzoek is de grootste steun uitgesproken voor een toekomstbestendige veehouderij. In de internetdialoog is de meeste steun gegeven aan de zorgzame veehouderij. De burgerpanels hebben zich niet allemaal uitgesproken over de vier toekomstbeelden. Dit was ook geen onderdeel van hun opdracht. Enkele panels hebben de toekomstbeelden wel gebruikt in hun meningsvorming. Alle adviezen van de burgerpanels laten echter zien dat ook zij in ruime meerderheid opteren voor verandering.

Het gemeenschappelijke in de uitkomsten van de verschillende vormen van de dialoog is dus in ieder geval: 'Het moet anders'. Voldoen aan de basiseisen (wettelijke eisen, nationaal en Europees) mag dan wel juridisch een voldoende basis zijn om te ondernemen, maar de ondernemers worden geconfronteerd met een beoordeling op basis van een door de maatschappij hoger gestelde maatlat. In de Toekomstvisie op de veehouderij⁴⁵ wordt deze lijn ook ten principale gekozen: 'Als Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit wil ik de sector en de samenleving niet vanuit Den Haag een blauwdruk opleggen van een duurzame veehouderij. Ik geloof daar niet in. Mijn vertaling van het concept duurzame veehouderij is anders. De concrete invulling in zijn veelkleurige en diverse verschijningsvormen moet vanuit de dynamiek en het samenspel tussen de ondernemers en de samenleving zelf komen'. Voldoen aan de basiseisen levert derhalve nog geen *licence to produce* op. Daar is meer voor nodig, dat mag de conclusie zijn uit publieksonderzoek en dialoog.

6.3 Remmende factoren

Die conclusie is niet nieuw. Het afgelopen decennium zijn er door verschillende bewindslieden discussies georganiseerd over de toekomst van de veehouderij. In die discussies met betrokken maatschappelijke

⁴⁵ Toekomstvisie op de veehouderij, brief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal d.d. 16 januari 2008.

partijen is steeds geconcludeerd dat het anders zou moeten – zelfs tot het herontwerpen van de intensieve veehouderij – en is er afgesproken om daaraan gezamenlijk te gaan werken. Uit paragraaf 3.3 blijkt dat er daarbij ook successen zijn geboekt, maar dat de gestelde doelen niet allemaal en geheel gehaald zijn en dat het voornemen tot het herontwerpen niet gerealiseerd is.

Hoe kan het dat betrokkenen zo vaak concluderen dat het anders moet, maar gezamenlijk toch niet in staat zijn omdat ook te bewerkstelligen? Er komen in de discussies verschillende redenen voorbij:

- Conclusies worden onvoldoende vertaald in concrete doelen en tijdspaden;
- De sector wordt aangesproken, maar bestaat uit een veelheid aan organisaties en deelnemers waardoor de ‘bindendheid’ van de afspraken betwijfeld kan worden of een schakel uit de keten wordt aangesproken waardoor vertaling naar de keten als geheel achterwege blijft;
- De discussie wordt gevoerd met de voorlopers, maar we slagen er onvoldoende in om de middengroep mee te krijgen, terwijl de achterblijvers (*free riders*) hun gang gaan. Als er al beweging komt dan bestaat er te veel begrip voor de achterblijvers die voor hun gedrag vaak beloofd worden met het uitstellen van verdere wettelijke eisen en het verlengen van overgangstermijnen. Er wordt dan niet doorgepaktd en dit frustriert de koplopers die wel geïnvesteerd hebben. Zie ook de Voortgangsrapportage Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij die stelt dat ‘het wenselijk en noodzakelijk is om onderscheid te maken tussen blijvers en wijkers (bedrijven die doorgaan en bedrijven die op termijn zullen stoppen). Door de focus en energie te concentreren op de blijvers, en met name de voorlopers daarin, is er een grotere beweging vooruit te creëren.’⁴⁶);
- In een kostprijsgedreven sector is het altijd de vraag of investeringen in de prijs verwerkt kunnen worden. Door het verdienmodel worden grenzen gesteld aan de ontwikkelingen. Door de veelal krappe marges is er weinig kapitaal om te investeren in de gevraagde maatschappelijke innovaties.

6.4 Een stip aan de horizon

Ook in Doorn hebben de stakeholders weer geconcludeerd dat het ‘anders’ moet, en hebben ze de bereidheid uitgesproken om daaraan gezamenlijk te werken: de Nederlandse polder is op zoek naar een ‘Verklaring van Doorn’, in de woorden van directeur Frank Dales van de Dierenbescherming. Hierdoor kan een nieuwe impuls gegeven worden aan een proces waarin duidelijke doelen en tijdspaden worden bepaald voor de gewenste verbeteringen in de veehouderij: maak de dilemma’s in de veehouderij expliciet en maak daarin keuzes (een uitgewerkte visie dus), vertaal dat in concrete doelen en verbind daaraan tijdspaden. In die zin is er behoefte aan een verdere en veel concretere uitwerking van de Toekomstvisie op de veehouderij en de daarbij behorende Uitvoeringsagenda. Het Planbureau voor de Leefomgeving concludeert in haar rapport ‘Op weg naar een duurzame veehouderij; ontwikkelingen tussen 2000 en 2010’ hetzelfde. Er is behoefte aan een ‘stip op de horizon’ (doelen en tijdspaden) zodat gezamenlijk daaraan gewerkt kan worden en de samenleving dat ook kan volgen.

6.5 An offer you can't refuse

Ondanks de overeenstemming op veel punten zijn de gewenste resultaten tot op heden niet geboekt. Daarmee verstrijkt de tijd en dreigen samenwerkende partijen uiteen te vallen. Dat in deze dialoog is gebleken dat partijen nog altijd bereid zijn om de schouders er onder te zetten is in die zin dan ook opmerkelijk. Erkenning van het gemeenschappelijke vraagstuk is daarbij de basis. Partijen erkennen de integraliteit en de complexiteit van het vraagstuk en willen dat in samenhang bespreken, vertalen in doelen en omzetten in tijdspaden. De grootste uitdaging is om de keten als geheel daarbij te betrekken en op basis daarvan ook de vraag te beantwoorden welke rol de sector zelf en welke rol de overheid dient te spelen. Deelnemers dringen er op aan om deze dialoog aan te grijpen om op zo’n kort mogelijke termijn een gezamenlijke antwoord te formuleren op de dilemma’s met betrekking tot de huidige en toekomstige veehouderij in Nederland. Dat pleidooi zou kunnen worden omschreven als *an offer you can't refuse*.

⁴⁶ Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij. Voortgangsrapportage samenwerkingsverband, juni 2010

Literatuur

Bokma M. en J. van Os: *Feiten over grootschalige veehouderij in Nederland*; Lelystad, Wageningen UR, Rapport 506, ISSN 1570-8616

Bont, C.J.A.M. de, W.H. van Everdingen, A. van der Knijff en H.A.B. van der Meulen: *Actuele ontwikkeling van resultaten en inkomens in de land- en tuinbouw in 2010*; Den Haag, LEI, 2010; Rapport 2010-105; ISBN 978-90-8615-475-3.

Borgstein, M.H., A.M.E. Groot, E.J. Bos, A.L. Gerritsen, P. van der Wielen & J.W.H. van der Kolk: *Kwalitatieve monitor Systeeminnovaties verduurzaming landbouw*; Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 106

Heederik, D.J.J. en C.J. IJzermans (redactie); *Mogelijke effecten van intensieve-veehouderij op de gezondheid van omwonenden: onderzoek naar potentiële blootstelling en gezondheidsproblemen*; Utrecht/Bilthoven, IRAS Universiteit Utrecht, NIVEL, RIVM, juni 2011

LOLA landscape architects, Dienst Landelijk Gebied: *LOG-boek, landbouwontwikkelingsgebieden in beeld*; Rotterdam, LOLA, 2010.

Ministerie van VROM: *Een wereld en een wil; werken aan duurzaamheid; Nationaal Milieubeleidsplan 4*; Den Haag, VROM, 2001.

Politiek Online; *Rapportage online dialoog intensieve veehouderij*”; Den Haag, september 2011.

Raad voor Dierenaangelegenheden: *Dierenwelzijn en diergezondheid op megabedrijven in Nederland; een advies op verzoek van de Tweede Kamer*; Den Haag, RDA, 2008

Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij; Den Haag, 19 mei 2009.

Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij; Voortgangsrapportage samenwerkingsverband; Den Haag, juni 2010.

Verburg, G: *Toekomstvisie op de veehouderij*; Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2007-2008, 28973, nr. 18

Verhue, D., V. Vieira, B. Koenen, R. van Kalmthout: *Opvattingen over megastallen; een onderzoek naar het maatschappelijk draagvlak voor megastallen en de opvattingen hierover*; Amsterdam, Veldkamp, mei 2011; onderzoeksrapport.

Wijffels, H.H.F. et al.: *Toekomst voor de Veehouderij; agenda voor een herontwerp van de sector*; advies-rapport, mei 2001

Zeijts, H. van, M.M. van Eerdt, W.J. Willems, G.A. Rood, A.C. den Boer, D.S. Nijdam: *Op weg naar een duurzame veehouderij; Ontwikkelingen tussen 2000 en 2010*; Den Haag/Bilthoven, Planbureau voor de Leefomgeving, 2010; Publicatie 500139004; ISBN 978-90-78645-39-9.

Zwanniken, T., P. van Ree, M. Bakx en S. Vuyst: *Leren van een reconstructie; reflectie op de rol van Provinciale Staten van Noord-Brabant bij het reconstructiebeleid*; Nijmegen, Royal Haskoning, 2010; eindrapport

Bijlage 1

Wageningen UR Livestock Research

Partner in livestock innovations

Rapport 506

Feiten over grootschalige veehouderij in Nederland

Mei 2011

LIVESTOCK RESEARCH
WAGENINGEN UR

Colofon

Uitgever

Wageningen UR Livestock Research
Postbus 65, 8200 AB Lelystad
Telefoon 0320 - 238238
Fax 0320 - 238050
E-mail info.livestockresearch@wur.nl
Internet <http://www.livestockresearch.wur.nl>

Redactie

Communication Services

Copyright

© Wageningen UR Livestock Research, onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2011

Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Aansprakelijkheid

Wageningen UR Livestock Research aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Wageningen UR Livestock Research en Central Veterinary Institute, beiden onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek vormen samen met het Departement Dierwetenschappen van Wageningen University de Animal Sciences Group van Wageningen UR (University & Research centre).

Losse nummers zijn te verkrijgen via de website.

De certificering volgens ISO 9001 door DNV onderstreept ons kwaliteitsniveau. Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Animal Sciences Group van toepassing. Deze zijn gedeponereerd bij de Arrondissementsrechtbank Zwolle.

Abstract

In this report, actual facts about large scale animal production farms in the Netherlands are described.

Keywords large scale production, Netherlands

Referaat

ISSN 1570 - 8616

Auteur(s)

Martien Bokma (Livestock Research)
Jaap van Os (Alterra)

Titel

Feiten over grootschalige veehouderij in Nederland

Rapport 506

Samenvatting

In dit rapport zijn actuele feiten met betrekking tot grootschalige veehouderijen in Nederland samengevat.

Trefwoorden Grootschalige veehouderij, megastal, megabedrijf, actuele feiten

Rapport 506

Feiten over grootschalige veehouderij in Nederland

Martien Bokma (Livestock Research)

Jaap van Os (Alterra)

Mei 2011

Voorwoord

Dit rapport is opgesteld in opdracht van het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I), directie Agroketens en Visserij en gefinancierd vanuit het beleidsondersteunend onderzoek, **Thema Verduurzaming Veehouderijketen inclusief dierenwelzijn (BO-12.02)**. Het geeft (via een quick scan) geactualiseerde informatie over grootschalige veehouderijen in Nederland ter ondersteuning van de maatschappelijke dialoog over 'megastallen' die in 2011 wordt gevoerd.

De auteurs bedanken de diverse experts binnen Wageningen UR die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van het rapport.

Martien Bokma
Jaap van Os

Inhoudsopgave

Voorwoord

1	Inleiding	1
2	De feiten	2
2.1	Omschrijving grootschalige veehouderijen	2
2.2	Aantallen grootschalige bedrijven en -locaties	3
2.2.1	Aantal bedrijven > 500 nge	3
2.2.2	Aantal locaties > 300 nge	5
2.3	Economie en schaalvergroting.....	6
2.3.1	Rentabiliteit en inkomen	7
2.3.2	Productiviteit van arbeid en grond	8
3	Effecten op de fysieke omgeving	10
3.1	Betekenis voor het milieu	10
3.2	Betekenis voor vestigingslocatie, logistiek en transport	11
3.3	Betekenis voor de landschapskwaliteit	11
4	Effecten op mens en dier	12
4.1	Effect op volksgezondheid	12
4.2	Effect op diergezondheid	12
4.3	Effect op dierenwelzijn	13
4.4	Effect op arbeidsomstandigheden	13

Literatuur

1 Inleiding

Het ministerie van EL&I heeft Livestock Research verzocht om de actuele feiten met betrekking tot grootschalige veehouderij samen te vatten ter voorbereiding op de maatschappelijke dialoog over 'megastallen' die in 2011 plaatsvindt. Dit verzoek is in samenwerking met Alterra uitgewerkt.

Het rapport vat, via een quick scan van voorhanden zijnde gegevens en literatuur, de actuele stand van zaken beknopt samen met betrekking tot:

- de aantallen grootschalige veehouderijen per provincie (H2)
- de ingeschatte effecten ervan op de fysieke omgeving (H3) en op mens en dier (H4)

2 De feiten

2.1 Omschrijving grootschalige veehouderijen

In de maatschappelijke en politieke discussie over grootschalige veehouderij worden vaak de termen 'megastal' en 'megabedrijf' gebruikt. Deze begrippen zijn niet eenduidig gedefinieerd. De Raad voor het Landelijk Gebied (2006) maakte als eerste een koppeling tussen de term 'megabedrijf' en normen voor de economische bedrijfsomvang (Nederlandse grootte-eenheid¹ nge²). Een bedrijf werd door hen 'mega' genoemd als het een economische omvang had van ten minste 500 nge. Gies et al (2007) hanteerde de term 'megastal' indien op één productielocatie, in één of meer stallen, een aantal dieren werd gehouden dat correspondeerde met 300 nge of meer.

De koppeling van 'mega' aan een economische bedrijfsomvang is in het verleden gemaakt om de aantallen grote bedrijven in beeld te kunnen brengen en schaalgrootteontwikkelingen te kunnen volgen. We kunnen nu echter constateren, dat de term 'megastal' in de maatschappelijke discussie een sterk negatieve lading heeft gekregen en de norm van 300 nge als een soort bovengrens voor bedrijfsontwikkeling lijkt te gaan werken. Er is geen wetenschappelijke onderbouwing voor een zienswijze dat 'groot' gelijk zou zijn aan 'slecht' (zie ook dit rapport). Grote bedrijven kunnen in principe heel goed landschappelijk zijn ingepast, zorgen voor een goede leefomgeving voor het dier, een goede diergezondheid en lage emissies en dergelijke realiseren. De geschiktheid van de locatie en een goede interactie met omwonenden en consumenten speelt in de acceptatie van grootschalige veehouderij een rol.

In antwoord op Kamervragen (29 maart 2011) geeft de staatssecretaris van EL&I aan op dit moment niet te kiezen voor een landelijke definitie van megalocatie ('megastal'), omdat vanuit de verantwoordelijkheden van provincies en gemeenten regionaal en lokaal wordt geïnterpreteerd wat de maximaal toelaatbare omvang van een megalocatie is. Wat wordt ervaren als acceptabel voor de omgeving hangt af van verschillende factoren en kan van gebied tot gebied verschillen. In de maatschappelijke dialoog wil de staatssecretaris ingaan op wat door burgers en boeren wordt *gezien* als een megalocatie.

In het maatschappelijk debat en de visieontwikkeling met betrekking tot grootschalige veehouderij vinden wij het belangrijk om de term 'mega' los te koppelen van concrete economische (of andere) maatstaven voor de omvang van bedrijven en in plaats daarvan te focussen op de onderliggende redenen voor de negatieve associaties en mogelijke oplossingsrichtingen.

Voor een inschatting van effecten van grootschalige veehouderijen op het bedrijfsinkomen en op duurzaamheidsaspecten zoals dierenwelzijn, volksgezondheid en milieu worden in deze notitie bedrijven met een omvang van 300 respectievelijk 500 nge als voorbeeld genomen. Voor de beeldvorming: een bedrijf met een omvang van 500 nge levert onder normale omstandigheden voldoende werk en inkomen op voor 4 – 10 volwaardige arbeidskrachten.

De omvang van het bouwblok en het al dan niet gebruiken van stallen met meerdere bouwlagen (de sturingsinstrumenten bij ruimtelijke ordening) hebben invloed op de mogelijke omvang van stallen. Ter illustratie: uitgaande van stallen met één bouwlaag is het, afhankelijk van de diersoort, op een bouwblok van 1,5 tot 2 hectare in theorie mogelijk om stallen te plaatsen die qua aantallen dieren corresponderen met een economische omvang van 300 tot 500 nge.

In tabel 1 is een indicatie gegeven van de aantallen dieren die corresponderen met een economische bedrijfsomvang van 300 en 500 nge.

¹ Vóór 2010 werd de bedrijfsomvang vooral uitgedrukt in Nederlandse grootte eenheden (NGE's). Dit is inmiddels (internationaal) vervangen door Standard Output (SO). De NGE's zijn eenheden brutostandaardsaldo (BSS) die gecorrigeerd zijn voor de prijsontwikkeling van het saldo in Nederland. De laatst berekende nge's zijn gebaseerd op cijfers uit 2004 (LEI). Bij de weergegeven aantallen per diercategorie (zie tabel 1) is, waar van toepassing, bijbehorend fokjongvee buiten beschouwing gelaten. Indien aanwezig jongvee wel wordt meegerekend, vallen de aantallen iets lager uit.

Tabel 1 Indicatie aantal dieren bij een bedrijfsomvang van 300 nge en 500 nge (naar Van der Peet et al, 2008)

	Melk- koeien	Vlees- kalveren	Fokvarkens	Vlees- varkens	Vlees- kuikens	Leg- hennen
Bedrijf 300 nge:	250	2.500	1.200	7.500	220.000	120.000
gesloten bedrijf: (300 nge)			600 +	3.800		
Bedrijf 500 nge:	425	4.200	2.000	12.000	367.000	200.000

Voor de inschatting van de effecten op milieu, mens en dier en maatschappelijke acceptatie maakt het verschil of er sprake is van een grootschalig bedrijf met directe binding aan één specifieke locatie of van een grootschalig bedrijf met de dieren op verschillende locaties en waarbij de omvang per locatie vergelijkbaar kan zijn met een bedrijf van gemiddelde grootte.

In het navolgende worden twee typen grootschalige veehouderij als voorbeeld genomen:

- Een grootschalig *bedrijf* met een economische omvang van 500 nge of meer, waarbij de dieren op verschillende locaties kunnen worden gehouden (bedrijf > 500 nge);
- Een grootschalige *locatie* met een economische omvang van 300 nge of meer op dezelfde locatie³ (locatie > 300 nge).

2.2 Aantallen grootschalige bedrijven en -locaties

2.2.1 Aantal bedrijven > 500 nge

De toename van het aantal bedrijven > 500 nge is in de varkens- en pluimveehouderij beperkt gebleven: van 78 bedrijven in 1999 naar 95 bedrijven in 2009 (CBS Landbouwtelling, Alterra, 2011). De problemen met betrekking tot vergunningverlening in relatie tot geurhinder en de ammoniakproblematiek spelen daarbij een rol. Intensieve veehouderijbedrijven met 500 nge of meer liggen vooral in oostelijk Brabant, Noord-Limburg en de Gelderse Vallei.

De toename van het aantal bedrijven > 500 nge in de graasdierhouderij (melkvee, schapen en geiten) is eveneens beperkt gebleven: van 36 bedrijven in 1999 naar 53 bedrijven in 2009 (Alterra, 2011).

Onderstaande tabel geeft de verdeling weer van bedrijven met 500 nge of meer over de provincies. De tabel is opgesteld op basis van het postcodegebied van de hoofdvestiging van het bedrijf.

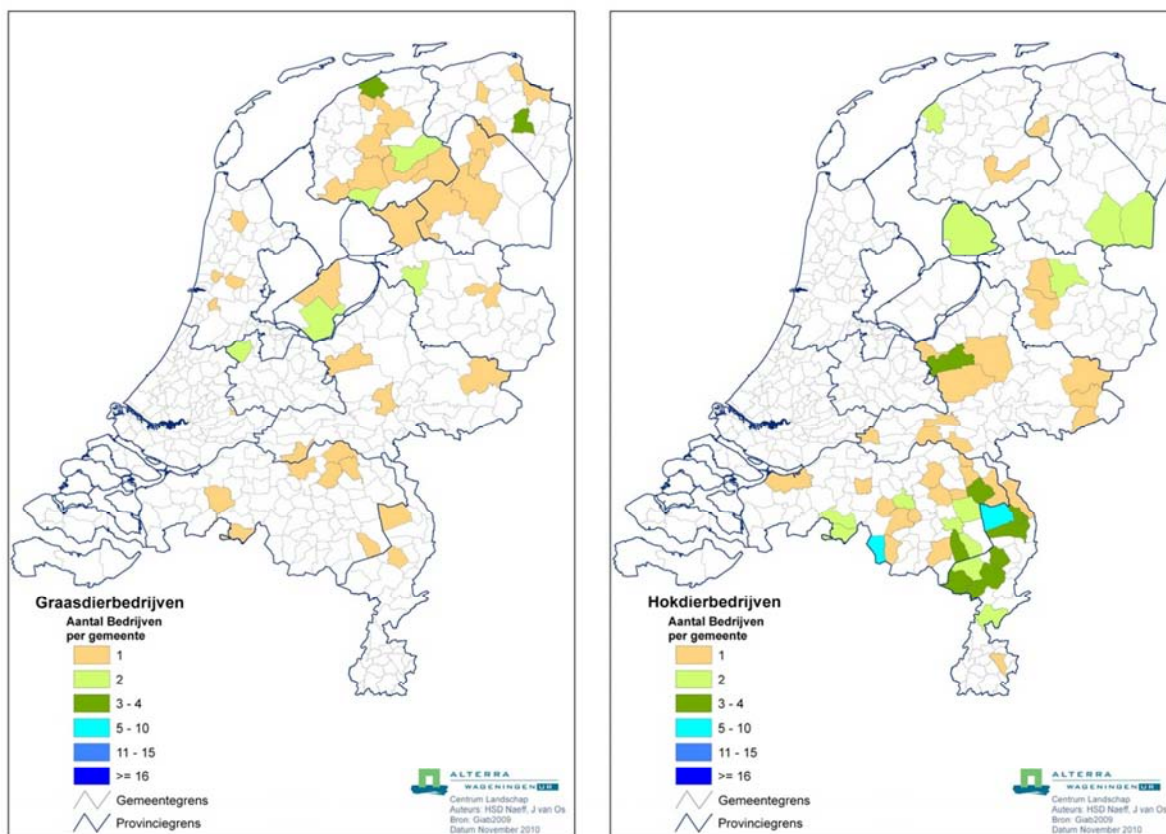
³ Een locatie is een adres, waarop de bedrijfslocatie van een landbouwbedrijf is gevestigd. In bestemmingsplannen is per adres aangegeven hoe groot het bouwblok is – het stuk grond, waarop het erf en de bedrijfsgebouwen zich bevinden. Als twee bouwblokken van twee adressen van bijvoorbeeld één eigenaar tegen elkaar aan liggen, spreken we toch van twee bedrijfslocaties van één bedrijf.

Tabel 2 Verdeling van hoofdvestigingen van bedrijven met 500 nge of meer in 2009 over de provincies (Alterra, 2011)

Provincie	Graasdier	Hokdier (varkens/pluimvee)
Groningen	6	1
Friesland	14	3
Drenthe	5	4
Overijssel	4	4
Gelderland	4	14
Utrecht	2	0
Noord-Holland	4	0
Zuid-Holland	1	0
Zeeland	0	0
Noord-Brabant	7	38
Limburg	2	29
Flevoland	3	2
Totaal	53	95

In de navolgende figuren is de verdeling van de hoofdvestiging van bedrijven > 500 nge met graasdieren en met hokdieren (varkens-/pluimvee) in 2009 per gemeente weergegeven (bron: Alterra, 2011).

Verdeling hoofdvestigingen van bedrijven > 500 nge per gemeente (2009)

2.2.2 Aantal locaties > 300 nge

Tabel 3 geeft de verdeling weer van veehouderijlocaties >300 nge per diersoort over de provincies in 2005 en 2009.⁴

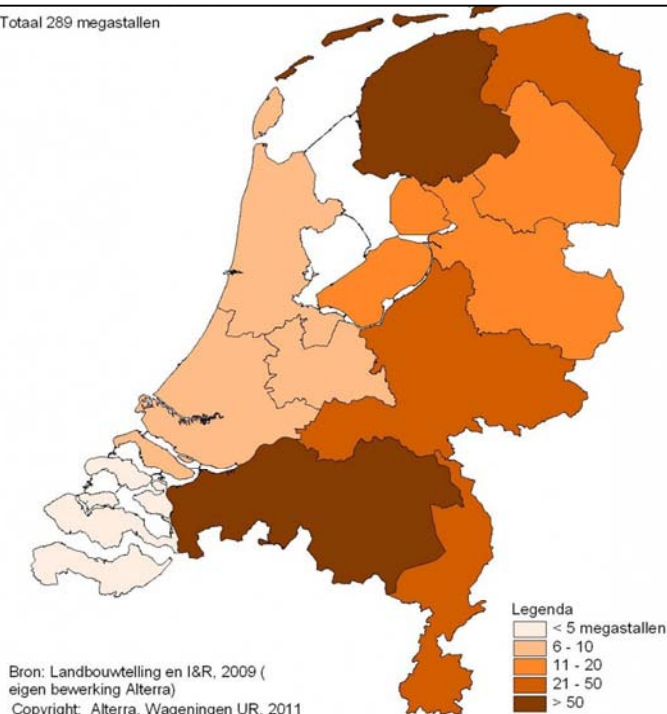
Tabel 3 Aantal locaties > 300 nge per diersoort per provincie in 2005 en 2009 (bron: Alterra, 2011)

Provincie	Aantal locaties								Totaal	
	>250 melkkoeien		>250 vleeskalveren		>750 vleesvarkens		>1200 fokvarkens		2005	2009
	2005	2009	2005	2009	2005	2009	2005	2009		
Noord-Brabant	13	17		1	3	11	34	48	50	77
Friesland	40	55					1	2	41	57
Limburg	3	7			4	2	15	18	22	27
Groningen	14	22	1		1				16	22
Overijssel	6	9	1	1	1	1	4	9	12	20
Gelderland	8	16		1		2	3	11	11	30
Overige provincies	23	46	2		3	3	4	7	32	56
Nederland	107	172	4	3	12	19	61	95	184	289

Onderstaande figuur illustreert de verdeling van veehouderijlocaties > 300 nge per diersoort in Nederland in 2009 (Alterra, 2011).

Aantal veehouderijlocaties > 300 nge per provincie in 2009

Totaal 289 megastallen

⁴ Afgeleid uit de dierregistratie van de Gezondheidsdienst voor Dieren (tegenwoordig ook de I&R registraties). Hierin zijn de dieren geregistreerd per locatie. Pluimvee werd enkele jaren niet meer geteld. Uit de update van 2009 vanuit I&R bestanden komen binnenkort wel gegevens over pluimvee beschikbaar (Alterra, 2011). Dan is het ook mogelijk om het aantal veehouderijlocaties uit te rekenen, die boven de 300 nge uitkomen door combinatie van de verschillende veehouderijtakken.

Tabel 4 Toename/afname aantal locaties > 300 nge per diersoort per provincie tussen 2005 en 2009

Provincie	Aantal locaties				Totaal
	>250 melkkoeien	>2500 vleeskalveren	>7500 vleesvarkens	>1200 fokvarkens	
Noord-Brabant	4	1	8	14	27
Friesland	15	0	0	1	16
Limburg	4	0	-2	3	5
Groningen	8	-1	-1	0	6
Overijssel	3	0	0	5	8
Gelderland	8	1	2	8	19
Overige provincies	23	-2	0	3	24
Nederland	65	-1	7	34	105

In 2009 waren er in Nederland 289 veehouderijlocaties met een omvang van 300 nge of meer. In vergelijking met 2005 is dit een stijging van bijna 60%. De toename in Gelderland is relatief hoog (173%) en in Limburg relatief laag (23%). We zien een sterke stijging van het aantal locaties > 300 nge met koeien, met name in provincies Friesland, Groningen en Gelderland. Ook in de minder belangrijke veeteeltprovincies stijgt het aantal locaties > 300 nge vooral in de melkveehouderij. In Noord-Brabant, Limburg, Gelderland en Overijssel vindt ook een toename van het aantal grootschalige locaties plaats in de intensieve veehouderij. De resultaten laten zien dat schaalvergroting in de veehouderij in de afgelopen jaren is doorgegaan, met name bij melkvee en fokvarkens. [In deze telling is geen rekening gehouden met pluimvee en met locaties die door combinaties van verschillende typen diergroepen boven 300 nge uitkomen.]

2.3 Economie en schaalvergroting

Het LEI noemt een aantal drijvende krachten voor schaalvergroting in de land- en tuinbouw, die elkaar overigens over en weer kunnen versterken en niet los van elkaar moeten worden gezien (Van der Meulen et al, 2011). Enkele drijfveren samengevat (in willekeurige volgorde):

- Ontwikkelingen in vraag en aanbod, met name prijsverhoudingen tussen opbrengsten en kosten, met kostprijsverlaging als belangrijkste drijfveer voor de ondernemer;
- Automatisering en andere vormen van innovatie, vooral vanwege toename in arbeidsproductiviteit;
- Op peil houden van inkomen door toename van de productie. Noodzaak tot schaalvergroting is minder indien alternatieven worden benut, zoals verbreding, productie voor niches en dergelijke;
- Beïnvloeding vanuit ketenactoren, zoals voerleveranciers, verwerkende industrie en dienstverlening als gevolg van bijvoorbeeld schaalvoordelen (kortingen en toeslagen) bij aankoop/afzet van grotere hoeveelheden en kwaliteitseisen;
- Strategie en ondernemersstijl van de veehouder. Uit voorlopige resultaten van een steekproef binnen het Informatienet van LEI blijkt dat een deel van de agrarische ondernemers (circa 1/3) in de komende 10 jaar verwacht even groot te blijven, een deel (bijna de helft) is gericht op (sterke) groei, relatief weinig ondernemers denken aan verandering of verbreding van het bedrijf;
- Markt- en prijsbeleid EU. Liberalisatie van het EU landbouwbeleid (onder andere verlaging van prijsgaranties voor melk) leidt tot geringere inkomenszekerheid maar ook tot vervallen van kosten voor verwerving van melkquota: per saldo een stimulerend effect op schaalvergroting;
- Beleid ten aanzien van milieu, energie, diergezondheid, dierenwelzijn, landinrichting e.d.. In algemene zin geldt dat, indien het beleid noodzaakt tot extra investeringen in bijvoorbeeld

stallen, dit stimulerend werkt op schaalvergroting als mogelijkheid om de noodzakelijke investeringen gefinancierd te krijgen;

- Fiscaal beleid: de met investeringen verband houdende afschrijvingen en betaalde rente op leningen van landbouwbedrijven zijn aftrekbaar op het belastbaar inkomen;
- Kennisontwikkeling: door nieuwe technologieën een verbeterde beheersbaarheid van de productie op een deel van de bedrijven en daarmee mogelijk versnelling van schaalvergroting.

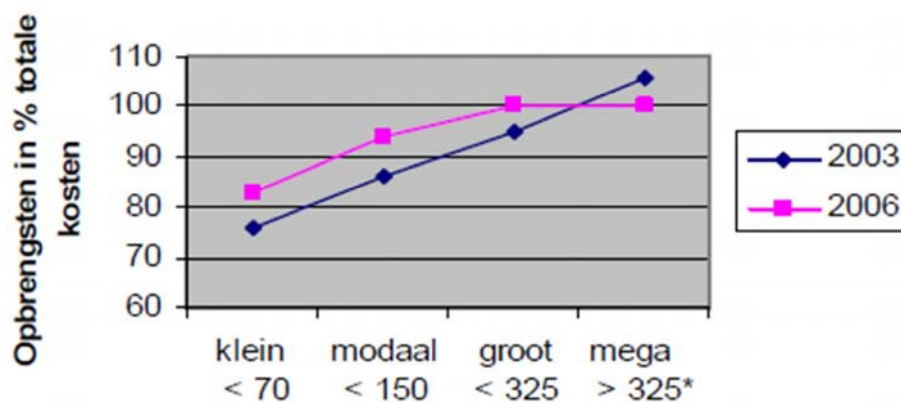
Daarnaast zijn er beperkende factoren voor schaalvergroting, zoals benodigd kapitaal, benodigde arbeid en beperkingen met betrekking tot milieu en ruimtelijke ordening.

Op rentabiliteit en productiviteit in relatie met schaalvergroting wordt hierna ingegaan.

2.3.1 Rentabiliteit en inkomen

Grotere land- en tuinbouwbedrijven realiseren in de regel in economisch opzicht betere bedrijfsresultaten (Van der Meulen et al, 2011). De stijging in rentabiliteit vakt af na een bepaalde bedrijfsomvang, afhankelijk van de huidige bedrijfsorganisatie en stand van de techniek in de betreffende sector. Dit hangt onder andere samen met afvlakking van het schaalgrootte-effect op verlaging van de kostprijs. Door innovaties, zoals toepassingen van mechanisatie en automatisering, ontstaan er verschuivingen in de bedrijfsomvang met de laagste kostprijs: de 'optimale schaal' neemt geleidelijk toe (Van der Meulen et al, 2011).

Van der Peet et al (2008) gaf het volgende beeld van de rentabiliteit (= opbrengsten als percentage van de totale kosten) in 2003 en 2006 van bedrijven > 300 nge ten opzichte van andere bedrijfsgrootteklassen in de intensieve veehouderij (recentere gegevens zijn niet voorhanden).

Figuur 1 Rentabiliteit van bedrijven met verschillende omvang (in nge) in 2003 en 2006 (van der Peet et al, 2008)

In 2006 was de rentabiliteit van bedrijven met een omvang van 325 nge of meer groter dan van kleine intensieve veehouderijbedrijven en vergelijkbaar met die van grote bedrijven met een omvang tot 325 nge.

Naarmate de bedrijven groter zijn, kan de beschikbare arbeid efficiënter worden benut. De arbeidskosten vertonen een duidelijk verband met de gemiddelde bedrijfsomvang: deze waren in 2003 en 2006 het laagst op bedrijven > 325 nge (Van der Peet et al, 2008). Het verschil met bedrijven met een omvang tussen 150 en 325 nge is gering.

2.3.2 Productiviteit van arbeid en grond

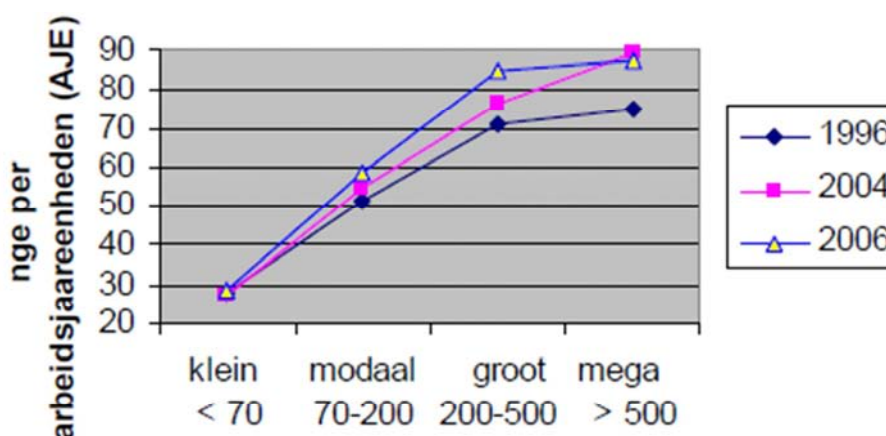
Het traditionele beeld bij een agrarisch bedrijf is het 'gezinsbedrijf', waarbij de eigenaar op de boerderij woont en samen met vooral gezinsleden het bedrijf runt. Ontwikkelingen als schaalvergroting, ketenintegratie en diversificatie zorgen dat dit beeld steeds verder van de werkelijkheid komt te staan (Van Bommel, 2004). De term 'gezinsbedrijf' is niet helder afgebakend.⁵

Op grotere bedrijven wordt meer betaalde arbeid ingezet dan op kleine bedrijven. Er zijn echter verschillen per sector: in de melkveehouderij wordt relatief weinig gebruik gemaakt van externe arbeid. De arbeidsproductiviteit (in nge per arbeidsjaareenheid⁶ (aje)) is groter op grotere bedrijven dan op kleinere. Dit verschil verklaart voor een groot deel de betere rentabiliteit op grotere bedrijven (Van der Meulen et al, 2011). In tabel 5 is de arbeidsproductiviteit in relatie met de bedrijfsomvang weergegeven voor 2008.

Tabel 5 Relatie bedrijfsomvang en arbeidsproductiviteit, 2008 (bron: Van der Meulen et al, 2011)

Melkvee		Fokvarkens		Vleesvarkens	
<i>grootteklasse</i>	<i>nge/aje</i>	<i>grootteklasse</i>	<i>nge/aje</i>	<i>grootteklasse</i>	<i>nge/aje</i>
Tot 50	32,2	< 250	31,5	< 1000	27,6
50 – 100	52,7	250-500	54,9	1000-2000	49,8
100 – 150	71,8	>500	74,4	>2000	95,2
➤ 150	89,1				
totaal	54,5		56,6		52,2

In 2006 zag de arbeidsproductiviteit van bedrijven > 500 nge ten opzichte van andere bedrijfsgrootteklassen in de varkens- en pluimveehouderij er als volgt uit (geen recentere gegevens voorhanden):

Figuur 2 Arbeidsproductiviteit in nge/aje in 1994, 2004 en 2006 (Van der Peet et al, 2008)

Van de weergegeven grootteklassen was de arbeidsproductiviteit van de bedrijven met een omvang van 500 nge of meer in 2006 het hoogst. Het verschilt weinig van de arbeidsproductiviteit op andere

⁵ Wanneer is/wel geen sprake meer van een 'gezinsbedrijf': de veehouderijtak kan bijvoorbeeld slechts een nevenactiviteit zijn voor de ondernemer; of de ondernemer participeert in horizontale of verticale samenwerkingsverbanden binnen de productieketen; of naast eigen arbeid wordt er los/vast externe arbeid ingehuurd. Waar ligt de omslag?

⁶ Een arbeidsjaareenheid is gekoppeld aan een persoon en komt overeen met maximaal 2.000 gewerkte uren.

grote bedrijven. Als bedrijven verder groeien dan groot (ca. 300 – 400 nge), lijken de schaalvoordelen – met de huidige stand van de techniek en andere productie omstandigheden – niet veel meer toe te nemen.

Ten aanzien van grondgebruik zien we een duidelijk verband tussen bedrijfsomvang en het aantal dieren of nge per hectare (Van der Peet et al, 2008; Van der Meulen et al, 2011). Grotere melkveebedrijven hebben een hogere veebezetting (tabel 6).

Tabel 6 Intensiteit van grondgebruik en veebezetting naar bedrijfsomvang melkveebedrijven, 2008
(Van der Meulen et al, 2011)

Grootteklasse (aantal melkkoeien)	Gem ha/bedrijf	Gem melkkoe/ha	Gem nge/ha
tot 50	24	1,51	2,24
50 – 100	44	1,76	2,49
100 – 150	67	1,93	2,70
> 150	108	2,20	3,03
Totaal	45	1,66	2,37

Een vergelijkbaar verband tussen bedrijfsomvang en aantal nge per hectare zien we in de *intensieve veehouderij*. In 2006 hadden bedrijven > 500 nge in deze productietakken gemiddeld 48,4 nge/hectare ten opzichte van modale bedrijven met 12,5 nge/hectare (Van der Peet et al, 2008).

3 Effecten op de fysieke omgeving

3.1 Betekenis voor het milieu

Ten aanzien van grootschalige bedrijven en -locaties zijn voor inschatting van het milieueffect de volgende items van belang:

- Emissies van ammoniak, geur en fijnstof (voor emissies van ziektekiemen: zie H4)
- Transportstromen op lokaal en regionaal niveau
- Concentratie van meststoffen

Bij *emissies van geur, ammoniak en fijnstof* is de concentratie van de uitstoot (puntbelasting) van belang. Grootschalige locaties veroorzaken een grotere puntbelasting en daarmee potentieel een sterkere milieubelasting in de directe omgeving. Daar staat tegenover dat technologische oplossingen voor het tegengaan van emissies van ammoniak, geur en fijnstof (luchtwassers) een flinke investering vergen en daardoor eerder mogelijk en rendabel zijn bij grootschalige bedrijven (Van der Peet et al, 2008; Van der Meulen et al, 2011). Het relatief hoge energieverbruik van luchtwassers vormt uit milieuoogpunt een aandachtspunt.

De wettelijke eisen voor het verkrijgen van vergunningen voor bedrijven met 300 nge of meer op één locatie zijn sterk sturend voor het effect op het milieu. Naarmate een bedrijf meer ammoniak produceert, moeten er verdergaande reducties in ammoniakemissie per dierplaats worden gerealiseerd: bij emissies tot 5.000 kg ammoniakemissie is circa 50% reductie ten opzichte van traditionele bedrijven verplicht (Best Beschikbare Technieken (BBT)); tussen 5.000 en 10.000 kg 70% reductie (BBT+) en bij > 10.000 kg is 85 % reductie (BBT++) vereist (IPPC-richtlijn 96/61/EG en 2008/1/EG; Bokma, 2008). In de varkenshouderij wordt bij nieuwbouw massaal voor chemische, biologische luchtwassers of combi-luchtwassers gekozen. Bij uitbreiding tot de omvang van 300 nge of meer is in de varkens- en pluimveehouderij aankoop van productierechten noodzakelijk. Dit leidt tot netto-milieuwinst vanwege de beëindiging van de vaak verouderde traditionele stallen met hogere emissies per dier. Op de locatie van de uitbreiding kan er mogelijk een beperkte toename van de emissie ontstaan, op de locaties van de stoppers zal meestal sprake van een grotere afname van de emissie.

Er lijkt een lineair verband te bestaan tussen het aantal dieren in de varkens- en pluimveehouderij en de stofproductie (Aarnink en Ellen, 2006). Van de stofemissies in de veehouderij is ruim 50% afkomstig uit pluimveestallen, circa 30 % uit varkensstallen en circa 10 % uit rundveestallen (inclusief geiten). Omschakeling van batterij naar scharrel-/volièresystemen vanaf 2012 zal een flinke impact hebben op de stofemissie (toename met factor 10; Van der Peet et al, 2008).

Bij een groot aantal dieren op één locatie wordt veel stof geëmitteerd. In de Wet Luchtkwaliteit zijn hier grenswaarden aan verbonden. Vermindering van stofemissie kan plaatsvinden door uitgaande stallucht te zuiveren, maar de voorkeur gaat uit naar maatregelen *in* de stal zelf (verbetering luchtkwaliteit in de stal), zodat het leefklimaat voor de dieren en het werkklimaat voor de boer ook verbeteren. Er zijn een beperkt aantal technieken voor stofreductie in de stal beschikbaar (o.a. ionisatie en aanbrengen van oliefilm in pluimveestallen); diverse technieken zijn nog in onderzoek. Via luchtzuivering zijn stofemissiereducties van 50 – 90 % mogelijk.

De uitscheiding van mest en mineralen is niet principieel verschillend voor kleine bedrijven en grote bedrijven. Grootschalige bedrijven kiezen wel vaker voor mestverwerking, waarbij ook afzet buiten de landbouw en naar het buitenland plaatsvindt en de druk op de mestmarkt afneemt (minder mineralen op het land; Bokma, 2008).

3.2 Betekenis voor vestigingslocatie, logistiek en transport

Door de maatschappelijke discussie over megastallen wordt de gewenste verplaatsing van bedrijven uit extensiveringsgebieden naar Landbouw Ontwikkelingsgebieden (LOG's) vertraagd. Op dit moment zijn enkele tientallen bedrijven verplaatst. Op regionaal niveau kan de realisatie van grootschalige veehouderijlocaties voordelen hebben voor landschap en milieu: door een sterkere concentratie van vee op een locatie kan de omvang elders verminderen, waardoor deze gebieden worden ontlast (Van der Peet et al, 2008). Op regio- en sectorniveau hoeft schaalvergroting niet te leiden tot verkeerstoename (Van der Meulen et al, 2011). Het aantal transportbewegingen zou af kunnen nemen door een optimaler transport van dieren, voer en mest (Van der Fels et al, 2008). Op *lokaal* niveau neemt de belasting van de leefomgeving mogelijk wel toe. Zo zal het aantal vervoersbewegingen in de onmiddellijke nabijheid van grootschalige stallen toenemen. De geschiktheid van het gebied voor dit soort schaalontwikkelingen is dan ook van belang. Bij aanwijzing van de LOG-gebieden is in meer of mindere mate getoetst op beschikbare infrastructuur, locatie of nabijheid van toeleverende en verwerkende industrie of landschapsstructuur.

3.3 Betekenis voor de landschapskwaliteit

De landschapskwaliteit wordt enerzijds bepaald door de mate van verstening van het landschap en anderzijds door de landschappelijke inpassing van nieuw te bouwen stallen of groei van bestaande stallen in het landschap (Van der Peet et al, 2008). Daarnaast kan de zichtbaarheid van dieren een landschappelijke waarde vormen.

Op regionaal niveau kunnen grootschalige veebedrijven voordelen bieden voor het landschap indien de veehouderij zich in bepaalde gebieden concentreert en in andere gebieden afneemt (Gies et al, 2007). Voorwaarde is dat vrijkomende stallen worden gesloopt. Op lokaal niveau kunnen er nadelen zijn, mede afhankelijk van de mate van landschappelijke inpassing. Over gewenste vormen van landschappelijke inpassing lopen de meningen uiteen: de ene groep adviseert directe omzoming van stallen, de andere adviseert het vormen van clusters van bedrijven, aansluiting te zoeken bij bestaande landschapselementen en gebruik te maken van robuuste elementen zoals bospercelen, fietspaden en dergelijke die de beleving van het landschap verbeteren (Van der Peet et al, 2008). Bijkomend voordeel van clustering is dat minder ontsluitingswegen nodig zijn.

Naarmate melkveebedrijven in omvang toenemen, houden ze het vee vaker het jaar rond op stal (tabel 7).

Tabel 7 Graslandgebruik naar bedrijfsomvang melkveebedrijven in 2008
(bron: Van der Meulen et al, 2011)

Grootteklasse (aantal melkkoeien)	Melk- en/of kalkoeien altijd op stal
Tot 50	4%
50 – 100	9%
100 – 150	19%
> 150	32%
Totaal	10%

Het al of niet geven van weidegang heeft onder andere te maken met de beschikbaarheid van een huiskavel (Van der Meulen et al, 2011). Daarnaast is op grote bedrijven in de regel meer geïnvesteerd in automatisering (melkrobot, voerwagen), hetgeen het permanent opstallen eerder mogelijk en aantrekkelijk maakt.

4 Effecten op mens en dier

4.1 Effect op volksgezondheid

Een mogelijk verband tussen grootschalige veehouderijlocaties en de verspreiding van zoönosen en antibioticumresistentie is op basis van de beschikbare literatuur niet eenvoudig vast te stellen en verschilt per zoönose (Kornalijnslijper et al, 2008). Er zijn diverse bedreigingen, maar ook enkele kansen bij verdere schaalvergroting. De balans hangt sterk af van de wijze waarop de bedrijfsvoering en het stalconcept worden ingevuld. Dit pleit voor het stellen van extra voorwaarden aan grootschalige veehouderij. De gemiddelde schaalvergroting in het afgelopen decennium heeft er niet toe geleid dat er minder antibiotica worden gebruikt. Pathogenen, waaronder voor antibiotica resistente bacteriën, kunnen zich langer handhaven in grote groepen dieren (Kimman, 2010). Naast bedreigingen zijn er ook kansen van schaalvergroting, die samenhangen met de sloop van verouderde gebouwen en mogelijkheden om hygiëne en klimaat te verbeteren. Deze voordelen gelden ook voor kleinschaliger nieuwbouwbedrijven. Onderscheid in 'normale' schaalvergroting en echte schaalsprongen kan relevant zijn. Indien zowel bedrijfsgrootte als veedichtheid in een gebied toenemen, heeft dit een negatief effect op de verspreiding van zoönosen zoals influenza, salmonella en antibioticaresistentie (Kornalijnslijper et al, 2008). Daarnaast adviseren Kornalijnslijper et al om het antibioticumgebruik in het bijzonder op grootschalige bedrijven zoveel mogelijk te beperken, varkens en pluimvee niet op één locatie te combineren (in verband met de geringe kans op het ontstaan van een nieuw griepvirus) en in het stalontwerp veel aandacht te besteden aan beheersing van risico's van introductie en verspreiding van kiemen. Omdat potentiële risico's bij grootschalige bedrijven grotere gevolgen kunnen hebben, dienen hoge eisen te worden gesteld aan het vakmanschap en zal men goed voorbereid moeten zijn op calamiteiten.

In opdracht van de ministeries van VWS en EL&I vindt momenteel een onderzoek plaats naar het effect van intensieve veehouderij op de gezondheid van omwonenden (Heederik et al, 2011). Het richt zich op het meten van fijnstof en bepaling van de blootstelling aan endotoxine, Coxiella burnetii (verwekker Q-koorts), MRSA en virussen. Medio 2011 komen definitieve resultaten beschikbaar.

4.2 Effect op diergezondheid

De diergezondheid op grotere bedrijven is gelijk aan of beter dan op kleinere veehouderijbedrijven (Van der Meulen et al, 2011). In 2008 is ten aanzien van grootschalige veehouderij een expertanalyse uitgevoerd over kansen en risico's en mogelijke oplossingsrichtingen voor onder andere diergezondheid en dierenwelzijn (Van der Fels et al, 2008). Zij komen tot een aantal kansen en bedreigingen voor diergezondheid in grote stallen ten opzichte van de gangbare praktijk:

Kansen

- Minder transportbewegingen en daarmee minder kans op verspreiding van kiemen;
- Minder contact met andere bedrijven;
- Toepassing van all in- all out op afdelingsniveau;
- Verbeterde toepassingsmogelijkheden voor hygiëneprotocollen;
- Minder contacten met de buitenwereld door een hoge specialisatiegraad;
- Vaak hogere gezondheidsstatus van de dieren en eigen aanfok (geen aankoop dieren);
- Door concentratie op één locatie grotere afstanden tussen bedrijven, maar dit kan per gebied verschillen.

Bedreigingen

- Grotere schade bij uitbraak van een besmettelijke ziekte op een locatie met grote aantallen dieren;
- Relatief grote afdelingen zorgen mogelijk voor snelle verspreiding van ziektekiemen;
- Vakbekwaamheid van het personeel: daar moeten zware eisen aan worden gesteld, hetgeen een probleem kan vormen bij veel extern personeel.

4.3 Effect op dierenwelzijn

De resultaten van het expertonderzoek van Van der Fels et al (2008) geven aan, dat er van schaalvergroting geen wezenlijk effect op het welzijn van de dieren wordt verwacht. Grote en inrichting van grootschalige stallen zullen niet veel anders zijn dan in de gangbare praktijk. De mogelijkheden voor de dieren tot sociaal gedrag zullen daardoor niet verschillen van gangbaar. De kwaliteit van de bedrijfsvoering en de toewijding en vakbekwaamheid van de verzorger zijn van groot belang voor het welzijn (tijdig onderkennen en aanpakken van gezondheidsproblemen en beschadigend gedrag en dergelijke). Indien het aantal transportbewegingen afneemt, kan schaalvergroting tot welzijnswinst leiden. Een risico op grootschalige bedrijven vormt een verminderd mens-diercontact, dat kan leiden tot verminderde socialisatie van het dier en angst voor mensen. Een tekort aan vakbekwaam personeel, met name bij inhuur van externe arbeid, is een risico. Aan de andere kant biedt het hebben van meer personeel een kans op specialisatie en grotere vakbekwaamheid. Aansturing van het personeel stelt hoge eisen aan de vakbekwaamheid en managementcapaciteiten van de ondernemer.

4.4 Effect op arbeidsomstandigheden

Aarnink en Ellen (2006) geven aan, dat het aantal dieren in de stal een belangrijke invloed heeft op de stofproductie en stofemissie. Longproblemen komen duidelijk meer voor bij veehouders dan bij andere beroepsgroepen. Aan stof gehechte endotoxinen dragen waarschijnlijk in belangrijke mate bij aan longproblemen bij varkenshouders. De emissie van stof neemt toe met het aantal dieren dat in een afdeling/stal gehuisvest is. Dit hoeft niet te betekenen dat de stofconcentratie in de stal toeneemt, aangezien het ventilatiedebiet wordt afgestemd op het aantal dieren. Naast mogelijkheden om de fijn stof concentratie in de stal te reduceren, bestaan er goede beschermmiddelen voor dierverzorgers (stofkapjes).

Om tot maximale benutting van de bouwkaavel met stalruimte te komen, kiezen weer meer varkenshouders voor mestopslag onder de stallen in plaats van voor een aparte mestsilo. Opslag van mest in diepe kelders onder de hokken leidt tot een verslechtering van het stalklimaat (Bokma, 2008). Dit kan leiden tot meer gezondheidsproblemen bij de dierverzorgers en gezondheids- en welzijnsproblemen bij de dieren.

Literatuur

Aarnink, A.F.A. en H.H. Ellen, 2006. *Processen en factoren bij fijn stofemissies in de veehouderij*. Rapport 11. Animal Sciences Group, Wageningen UR, Wageningen.

Alterra, 2011. <http://www.dynamiekruintegebruik.nl/blog/>

Bokma, S. 2008. Persoonlijke mededelingen. ASG/WUR.

Bommel, K. van, 2004. 'Het agrarisch bedrijf in veranderd perspectief'. LEI-Agrimonitor, augustus 2004.

Bondt, N., L.F. Puister en R.H.M. Bergevoet, 2009. *Antibioticagebruik op melkvee-, varkens- en pluimveebedrijven in Nederland; Gebruik in 2007 in vergelijking met voorgaande jaren*. Den Haag, LEI, Rapport 2009-015.

Bont, C.J.A.M. de, W.H. van Everdingen, A. van der Knijff en H.A.B. van der Meulen, 2010. *Actuele ontwikkeling van resultaten en inkomens in de land- en tuinbouw in 2010*. Den Haag, LEI, 2010, Rapport 2010-105

Fels, B. van der, H. Hopster, A. Elbers en M. Swanenburg, 2008. *Expert Analyse Grootschalige Varkensbedrijven. Casus Family Farmers*. Rapport in press, Animal Sciences Group, Wageningen UR.

Gies, E., J. van Os, T. Hermans en R. Olde Loohuis, 2007. *Megastallen in beeld*. Rapport 1581, Alterra, WUR, Wageningen.

Heederik, D.J.J., C.J. IJzermans, F. van der Sman de Beer, I.M. Wouters, L.A.M. Smit, M. Hooiveld, A. de Bruin, B. van Rotterdam, 2011. Interimrapportage: Mogelijke effecten van bedrijven met intensieve veehouderij op de gezondheid van omwonenden: onderzoek naar blootstelling en gezondheidsproblemen Interimrapportage. IRAS.

Kimman, Tjeerd (ed.). *Banning antibiotics, reducing resistance, preventing and fighting infections. White Paper on research enabling an 'antibiotic-free' animal husbandry*. Central Veterinary Institute Animal Sciences Group/WUR with Faculty of Veterinary Medicine and Animal Health Service. Maart 2010.

Kornalijnslijper, J.E., J.C. Rahamat-Langendoen, Y.T.H.P. van Duynhoven, 2008. *Volksgesondheidsaspecten van veehouderij-megabedrijven in Nederland; zoönosen en antibioticumresistentie*. RIVM Briefrapportnr. 215011002, Bilthoven

LEI, 2005. Alle producten en hun normen uit de Landbouwtelling 2005. www.lei.wur.nl

LOLA landscape architects en DLG, 2010. *LOG Boek Landbouw Ontwikkelingsgebieden in beeld*. Opdracht van de Rijksadviseur voor het Landschap, mei 2010.

Meulen, H.A.B. van der, C.J.A.M. de Bont, H.J. Agricola, P.L.M. van Horne, R. Hoste, A. van der Knijff, F.R. Leenstra, R.W. van der Meer en A. de Smet, 2011. *Schaalvergroting in de land- en tuinbouw; Effecten bij veehouderij en glastuinbouw*. LEI-Rapport nr. 2010-094, WUR

Peet, G. van der, K. Eilers, C. van der Peet-Schwering, 2008. *State of the art megabedrijven intensieve veehouderij*. Animal Sciences Group, WUR. Rapport nr. 105.

RLG (Raad voor het Landelijk Gebied), 2006. *Buitenbeentjes en boegbeelden. Een advies over megabedrijven in de Nederlandse land- en tuinbouw*. RLG-advies 06/01, Utrecht.

Wageningen UR Livestock Research

Edelhertweg 15, 8219 PH Lelystad T 0320 238238 F 0320 238050

E info@livestockresearch.wur.nl | www.livestockresearch.wur.nl

Bijlage 2

Politiek Online

strategie, communicatie & participatie

Ministerie van EL&I

Rapportage online dialoog 'intensieve veehouderij'

22 september 2011

Politiek Online

Prinses Mariestraat 36

2514 KG Den Haag

T: 070 362 97 97

F: 070 345 45 41

✉ info@politiekonline.nl

www.politiekonline.nl

Inhoudsopgave

1. Inleiding
2. Verantwoording en inbedding
3. Bestuurskundige inkadering
4. Webcare en activering
  - 4.1 Webcare
  - 4.2 Nieuwsbrieven
  - 4.3 Video's
  - 4.4 Twitter
5. Bevindingen discussieforum
  - 5.1. Analyse fase 1; thema's ondernemen – dier – mens – milieu – landschap
  - 5.2. Analyse fase 2; argumenten per thema
  - 5.3. Analyse fase 3; toekomstscenario's
6. Bevindingen elders online en in de media
7. Bevindingen dialoog
8. Bijlage: cijfers & statistieken

1. Inleiding

In het politiek en maatschappelijk discours zijn megastallen –volgens sommigen- het symbool voor alles wat in de landbouw mis gegaan is: dierziekten, vleesfabrieken, het uit het oog verliezen van de menselijke maat zijn dan kwalificaties die vallen. Tegen megastallen bestaat bij sommigen veel weerstand. Volgens anderen kunnen megastallen –mits oordeelkundig en diervriendelijk ingericht- een prima oplossing zijn.

Met dit in het achterhoofd kondigde staatssecretaris Bleker enige tijd geleden een brede maatschappelijke dialoog aan. Hans Alders is gevraagd deze dialoog te begeleiden en zijn bevindingen te presenteren aan de staatssecretaris. Op basis van de bevindingen van deze discussie zal de staatssecretaris in het najaar verder een visie vormen over de intensieve veehouderij en deze ook delen met de Tweede Kamer.

Politiek Online heeft het ministerie van EL&I ondersteund bij het online gedeelte van de maatschappelijke dialoog. Met een discussieforum op www.dialoogmegastallen.nl hebben we een centrale plek gefaciliteerd waar iedereen die zich betrokken voelt bij het onderwerp met elkaar in discussie kon treden. Met deze eindrapportage belichten wij de *highlights* van de internetdialoog.

Dit rapport is als volgt opgebouwd: allereerst schetsen we het bestuurlijke decor, waarbinnen deze dialoog heeft plaatsgevonden. Vervolgens maken we helder hoe we deze dialoog hebben opgezet, we lichten kort toe hoe webcare, nieuwsbrieven en andere middelen ingezet zijn. Dan volgt een lang hoofdstuk 6, waarin we inzicht geven in de standpunten en argumenten die in de dialoog naar voren zijn gebracht.

We schetsen daarna kort hoe er online en elders in de media is gereageerd op deze dialoog. Tot slot memoreren we in een laatste hoofdstuk welke bevindingen uit de online dialoog gedestilleerd kunnen worden. In de bijlagen vindt u uitgebreide cijfers en statistieken van de online dialoog.

2. Verantwoording en inbedding

Staatssecretaris Henk Bleker van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie heeft de aanzet gegeven tot een maatschappelijke dialoog over megastallen. Voor de staatssecretaris is de dialoog geslaagd als alle relevante relaties tussen schaalgrootte en de aspecten van duurzaamheid op tafel komen en er door alle betrokkenen en belangstellenden doorgesproken is over de consequenties van de keuzes die daarbij te maken zijn. Deze dialoog gaat dus over de schaalvergroting in de veehouderij, hoe dieren worden gehouden, wat de effecten zijn voor volksgezondheid, milieu en landschap. Een debat dat feitelijk al enkele jaren gevoerd wordt.

Van mei tot en met juli 2011 organiseerde het ministerie van EL&I daarom een maatschappelijke online dialoog over megastallen.

2.1. Bestuurlijke inbedding

Staatssecretaris Bleker heeft aan Hans Alders gevraagd om deze dialoog te leiden en in september te rapporteren hoe er in Nederland over de toekomst van de veehouderij en de schaalvergroting wordt gedacht. Daarbij moet worden opgemerkt dat Hans Alders geen advies uitbrengt, maar gevraagd is een helder overzicht van alle meningen en argumenten in Nederland te overhandigen. De staatssecretaris bewerkt de rapportage over de dialoog in de visie op schaalgrootte en verdere verduurzaming van de veehouderij die hij de Tweede kamer voor oktober heeft toegezegd.

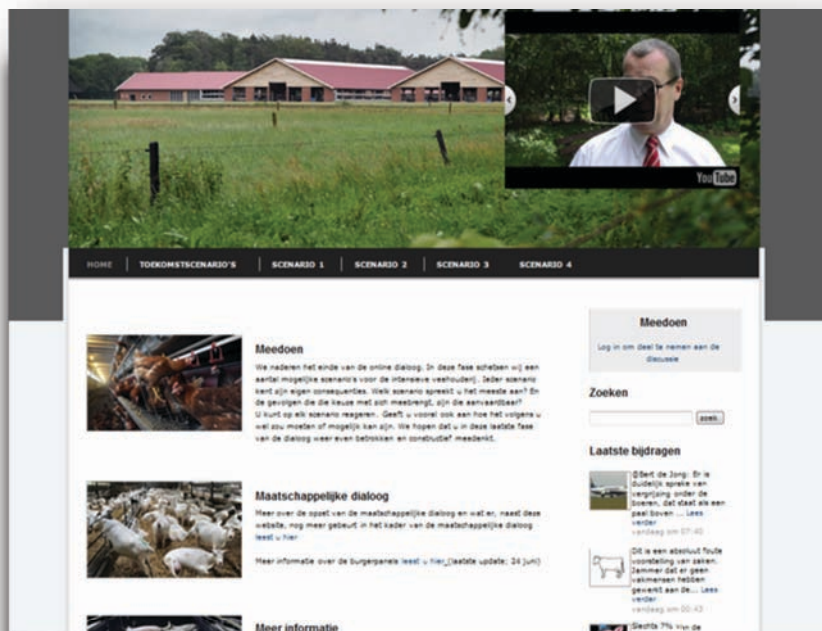
De maatschappelijke dialoog megastallen bestaat uit de volgende onderdelen:

- Een onderzoek naar de mening van Nederlanders over Megastallen ("*Opvattingen over megastallen; een onderzoek naar het draagvlak voor megastallen en de opvattingen hierover*", Veldkamp; mei 2011.)
- Een discussie op internet: www.dialoogmegastallen.nl (waarvan deze rapportage de kern bevat)
- Vijf burgerpanels en een jongerenpanel
- Een tweedaagse werkconferentie voor vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven, wetenschappers, provincies en gemeenten
- Gesprekken met diverse organisaties en vertegenwoordigers van maatschappelijke groeperingen.

2.2. Beschrijving online deel van de dialoog

De internetdialoog is -dus- een van de podia geweest, waar Nederlanders hun overtuigingen en meningen konden *posten*. Deelnemers hebben met -vaak uitgesproken- meningen meegedaan. Daarmee geeft deze internetdialoog een goed beeld van de aard van de discussie en de sterk

uiteenlopende standpunten schaalvergroting en verdere verduurzaming van de veehouderij die in Nederland leven. Met behulp van een speciaal voor deze dialoog gecreëerde website zijn voor- en tegenstanders in de gelegenheid gesteld te reageren op vijf thema's die vooraf zijn gedefinieerd, te weten; ondernemen – dier – mens – landschap – milieu. Het online deel van de dialoog heeft tot doel om vooral het gesprek aan te gaan over de multi-perspectieven, die rond de intensieve veehouderij mogelijk zijn. Een tweede doel is om al deze experts, hoogbetrokkenen, burgers en boeren (en ministerie) met elkaar en elkaars opvattingen en contexten kennis te laten maken.

De dialoog is in drie fasen gevoerd. Daarmee hebben we getracht de diversiteit aan meningen en opvattingen zo goed mogelijk bijeen te brengen. In de eerste fase is door middel van startbijdragen van hoogbetrokken een aftrap gegeven aan de discussie. Reacties op deze bijdragen, maar ook door het doorvragen op meningen hebben geleid tot een storm aan reacties.

In de tweede fase is deze hoeveelheid aan reacties vervolgens samengebracht en is getracht een aantal veelvoorkomende argumenten en stellingen in kaart te brengen. Het verzoek aan de deelnemers is geweest om verbanden te leggen tussen de gesignaleerde problemen en de verschillende aandachtsgebieden van de intensieve veehouderij.

In de laatste fase hebben we een blik op de toekomst willen werpen door het schetsen van een viertal toekomstbeelden. Wat hebben bepaalde wensen en eisen voor een gevolg voor bijvoorbeeld de prijs van vlees, het welzijn van dieren of de landschappelijke inpassing van stallen. Ook hier konden de deelnemers op reageren. Deze toekomstbeelden zijn ook gebruikt in de tweedaagse werkconferentie voor vertegenwoordigers van bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties, overheden en wetenschap.

Doordat gebruikers alleen konden reageren na het aanmaken van een profiel was op de site goed zichtbaar vanuit welk belang (voor- of tegenstander) werd gereageerd. Bij het aanmaken van een profiel kon men zich ook abonneren op de nieuwsbrief. We geven een kort overzicht van enkele cijfers (voor een uitgebreid overzicht verwijzen we naar bijlage I):

- 1671 mensen hebben een profiel aangemaakt op de site
- Zij hebben in totaal 3.715 reacties geplaatst.
- Daarvan zijn 17 reacties zogenaamde startbijdrages, bedoeld als inleiding op de vijf thema's en geplaatst door experts op het gebied van (aspecten van) megastallen.
- Verder zijn er in de eerste ronde 687 dialogen gestart, waar 2070 keer op is gereageerd,
- Er zijn er in de tweede ronde 366 reacties geplaatst
- In de derde en laatste ronde zijn er 708 reacties geplaatst.

Op de site is ook ruimte gereserveerd voor de meest relevante achtergrondinformatie. Rapporten, interessante artikelen, nieuwsberichten hebben een eigen plek op de site gekregen. In de loop van de dialoog zijn aan de site ook foto's van verschillende staltypen in Nederland toegevoegd. Op de site was met behulp van een Twitterstream daarnaast ook real time (en zonder tussenkomst) te zien hoe op Twitter met behulp van de hashtag #megastallen werd gesproken over het onderwerp.

2.3. Het doel van de online dialoog

De rapportage van deze dialoog biedt een overzicht van de belangrijkste overtuigingen en bevindingen van de deelnemers aan deze internetdialoog. Een ieder, die dat wil, heeft op het platform de mogelijkheid gehad om zijn standpunten te ventileren. Dat maakt het mogelijk om, als ook de resultaten van de andere onderdelen van de dialoog geleid door Hans Alders beschikbaar zijn, een adequaat overzicht te bieden van alle meningen en overtuigingen die rond de intensieve veehouderij zijn gebezigd. Hans Alders zal in zijn eindrapportage alle onderdelen van de dialoog samen brengen en op basis van al dit materiaal een totaaloverzicht bieden.

Het doel hiervan is geweest enerzijds te inventariseren, welke opvattingen en meningen er breed in de samenleving leven. Daarbij was en is helder dat een eenduidige *single issue* oplossing nog niet zo gemakkelijk te vinden zou zijn. Anderzijds om op basis van deze constatering juist samen naar werkbare oplossingen te zoeken. Om de discussie op gang te brengen zijn per thema hoogbetrokkenen met verschillende achtergronden gevraagd een startbijdrage te leveren.

2.4. Tot slot

We starten deze rapportage met hoe deze dialoog in maatschappelijk en bestuurlijk opzicht 'past'. Aan de hand van bestuurskundige en sociologische inzichten van wetenschappers duiden we de context waarin dit debat plaatsvindt.

Een concluderend hoofdstuk ontbreekt *in strikte zin* in deze rapportage; dat maakt namelijk geen deel uit van de opdracht die aan deze dialoog meegegeven is. Wel schetsen we in een afsluitend

hoofdstuk 7 achtereenvolgens de status van de dialoog, geven we weer welk 'type' deelnemers vooral aan de internetdialoog heeft deelgenomen, geven we kort weer waar de voornaamste gezichtspunten van deze deelnemers uit bestaan, en werken we kort uit waar de deelnemers het in de regel wel over eens lijken te zijn, en waar de meningen en overtuigingen nog (ver) uit elkaar liggen.

3. Bestuurskundige inkadering

Het behoeft geen betoog: megastallen vormen al enige jaren een -steeds steviger- punt van discussie. In eerste aanleg is het een issue, dat met name in Noord-Brabant (en later ook in Gelderland) de volle aandacht krijgt. Maar allengs is er breed in Nederland de vraag gerezen of de komst van 'de' megastal nu wel een wenselijke ontwikkeling is. In de afgelopen jaren is het speelveld echter wel veranderd: daar waar in de jaren 2007-2008 vooral ruimtelijke ordeningsaspecten onderwerp van gesprek waren, zijn er de afgelopen jaren iedere keer nieuwe argumenten en discussiepunten bijgekomen. Zo ontstond er een toenemende aandacht voor dierenwelzijn en staat na de Q-koorts crisis de volksgezondheid prominent op de agenda. Ook andere issues krijgen aandacht: milieuaspecten, de verhouding tot gezinsbedrijven, de sociale samenhang in het landelijk gebied, om er maar een paar op te noemen.

3.1. De opkomst van een *wicked problem*

"Uit een eerder onderzoek van onderzoeksbureau Nipo blijkt dat 40% van de tegenstanders van megastallen deze niet ziet zitten vanwege het dierenleed." De gemiddelde Nederlander is van mening dat dieren een (veel) beter leven moeten krijgen. Beelden, afkomstig uit de bio-industrie kunnen massaal op afkeer rekenen. Dierenleed wekt emoties op. Alleen, de gemiddelde Nederlander is (nog) niet bereid te betalen voor een verbetering van het dierenwelzijn. In het schap wordt er nog vaak voor de kiloknaller gekozen, terwijl de duurdere dierlijke producten weliswaar aan een opmars bezig zijn, maar nog steeds slechts een klein deel van het totale aanbod uitmaken. De sector is door de markt gedwongen tot een businessmodel waarin kostprijs de belangrijkste variabele is, met de zojuist al gememoreerde kiloknaller als kenmerkend gevolg. Tegelijkertijd is er echter een belangrijk ander deel van de bevolking, die andere argumenten aanvoert: *"Megastallen [...] zijn de uitkomst van een ontwikkeling die al decennialang in gang is. Dat is een ontwikkeling naar efficiëntie, naar lagere kostprijzen per product dankzij een betere controle van de productieomstandigheden, dus van temperatuur, meststromen, voeding en zo meer."*

Het is een understatement te stellen, dat het maatschappelijke en politieke debat rond de intensieve veehouderij, en in het bijzonder rond de megastallen, is 'ontbrand'. Tegelijkertijd raakt het -zo lijkt het - vrijwel alle lagen van de samenleving. Allerhande experts, politici, maar zeker ook gewone burgers hebben een mening over 'de megastal'. En daar waar sommigen van mening zijn dat megastallen symbool staan voor alles wat in de sector mis is gegaan, oordelen anderen dat megastallen -mits oordeelkundig en diervriendelijk ingericht- een prima oplossing zijn.

Het issue 'megastal' mag dus met recht complex genoemd worden. Gemakkelijke oplossingen lijken niet voorhanden. Sterker nog: dat wat voor de een een fraaie oplossing is (grote stallen zijn modern en kunnen diervriendelijk zijn) is voor de ander in absolute zin een zeer ongewenste ontwikkeling, waarbij de tegenstander zich ongeveer op dezelfde argumenten kan beroepen (*"het gaat mij om de diervriendelijkheid van de stal, dus ben ik tegen een megastal"*). Noordegraaf (2004) spreekt in dergelijk gevallen over *wicked problems*. Issues, waarvan de oplossing

ongrijpbaar lijkt. Noordegraaf laat zien, dat met name grote maatschappelijke issues als *wicked* gekenmerkt kunnen worden. Dat is lastig voor handelende overheden: als er niet of nauwelijks sprake lijkt van een legitimerende set aan besluiten en handelingen, ontstaat in de regel bestuurlijke kramp en een bestuurlijke worsteling. De burger ervaart deze zoektocht naar legitimatie van handelen aan den lijve. Beck (1992) legt deze dagelijkse worsteling met de legitimering van het handelen van bijna iedere organisatie accuraat bloot: als een organisatie een maatregel neemt of ingrijpt, is er altijd een (bijna even grote) set aan tegenwerpingen mogelijk, die de noodzaak van de te nemen maatregel ondergraaft.

3.2. Een postmodern debat in een media-gedreven samenleving

In onze hedendaagse maatschappij is er sprake van horizontalisering: kennis en gezag worden steeds minder 'verticaal' gelabeld: 'ik' weet van een issue misschien wel net zo veel als 'jij' (ook al heb 'jij' er voor doorgeleerd, ben 'ik' met mijn ervaringskennis wel net zo deskundig). De opkomst van internet (virtualisering) heeft deze tendens nog verder versterkt. Horizontalisering en virtualisering leidt in de maatschappelijke verhoudingen tot fragmentatie. Fragmentatie kan worden gezien als de versnippering van leefstijlen, van normen- en waardepatronen en, bijvoorbeeld, van mediagebruik. In de netwerksamenleving voelen burgers zich minder gebonden aan hun medeburgers en gemeenschappelijke projecten en verbanden (Daalder & Breuer, 2002). Daar is een meervoudig en inconsistent patroon van publieke participatie voor in de plaats gekomen. Burgers zijn leesouder, geven aan het WNF, zijn lid van de ANWB, zijn vrijwilliger, en - soms- deelnemer aan interactieve beleidsprocessen. Bijgevolg is het steeds moeilijker om (groepen) mensen te segmenteren en te categoriseren. Levensstijlen, activiteiten en patronen van burgers en consumenten zijn immers steeds diffuser en onvoorspelbaar geworden. In lastige beleidsimplementatievraagstukken als de (eventuele) plek van de megastallen in het Nederlandse landschap, leidt deze fragmentatie tot grotere vraagtekens aan de kant van burgers, wetenschappers, overheid en beleidsmakers.

Het debat rond megastallen is in vele opzichten een postmodern debat. In die zin dat moderne (of modernistische) oplossingen niet als zodanig worden gezien of erkend: een rationele 'oplossing' als het scherp vastleggen van regels en grenzen (waardoor bijvoorbeeld de 'norm' van diervriendelijkheid vastgelegd zou worden), worden niet gedragen. Daar staat namelijk een ander - soms niet door ratio gedreven- ideaalbeeld van de Nederlandse veeteelt tegenover: een deel van 'ons' ziet veeteelt als een wijds landschap waarin op een grote groene vlakte enkele koeien grazen. Homo Consumenticus kiest in de supermarkt echter niet of nauwelijks voor vlees van dergelijke koeien: die prijs is het 'ons' niet waard.

Daarin is een belangrijke rol weggelegd voor de (fragmenterende) media. Media laten zien dat de ene burger het een, en de andere burger het ander vindt. Evenals de media, speelt ook de taal zelf bij legitimering en in contacten een grote rol. In het maatschappelijk debat zijn we gewend geraakt aan *spinning* en *framing*: het construeren van nieuwe betekenissen in bestaande contexten. Dat gebeurt door middel van het -vaak subtiel- toevoegen en het geleidelijk aan veranderen van

betekenissen. Dat subtiele toevoegen van betekenis gaat veelal gepaard met het uitoefenen van macht, volgens Streumer en Verweel (1995): "*het vermogen om de opties van anderen te beïnvloeden.*" Of, zoals de aloude definitie van Dahl luidt: "*het vermogen een ander te bewegen iets te doen, wat hij of zij anders niet gedaan zou hebben.*" Daar waar spinning en framing vroeger 'eigenlijk' het domein van reclame en commercial was, is nu ook het beleidsproces 'geraakt': belangengroeperingen belichten bewust of onbewust een bepaald deel van een issue sterker, aangezien zij daarmee in het medialandschap (dat in de regel niet geïnteresseerd is in nuance) meer aandacht kunnen krijgen.

3.3. De 'functie' van triggering events

En daar waar dit issue een jaar of drie geleden vooral als een ruimtelijk vraagstuk gezien werd (een megastal is een lelijk, groot fenomeen dat de landschappelijke kwaliteit aantast), is de discussie de laatste jaren verschoven en verbreed. Dierziekten, weerzin tegen vleesfabrieken, het uit het oog verliezen van de menselijke maat zijn kwalificaties die nu bovendrijven als het over megastallen gaat.

Er hebben de afgelopen jaren meerdere '*triggering events*' plaatsgevonden die het debat in een stroomversnelling brachten of juist temporeerden; die de voorstanders in de kaart speelden of juist de tegenstanders; die de focus van het debat versmalden, of juist weer verbreedden. Denk bij deze *triggering events* aan het succes van het burgerinitiatief Megastallen-Nee, de uitbraak van de Q-koorts, de aankondiging van een stop op megastallen door de provincie Noord-Brabant, de ontheffing die dezelfde provincie enkele maanden later verleende aan verschillende agrarische bedrijven, de motie van de Tweede Kamer om voorlopig te stoppen met de bouw van megastallen, de uitzending van Zembla, enz.

3.4. Het ontbreken van consensus

In de discussie ontbreekt ook de –wetenschappelijke- consensus. Hoewel de teneur uit de hoek van de agrarische en veterinaire wetenschappen is dat megastallen kansen bieden op het gebied van dierenwelzijn, volksgezondheid en economische groei en ontwikkeling van de Nederlandse veehouderij, hebben 268 hoogleraren een pamflet ondertekend waarin de Nederlandse regering juist wordt opgeroepen te investeren in een duurzame veehouderij waar megastallen géén onderdeel van uit maken.

En tot slot raakt het debat over megastallen aan verschillende thema's, waarbij het onmogelijk is (gebleken) om er op een neutrale manier een rangschikking in aan te brengen. Economische kansen voor de agrariër, dierenwelzijn, volksgezondheid, milieu, landschap, ethiek – al deze thema's komen in het debat aan de orde, maar het perspectief van de boodschapper is vrijwel altijd bepalend voor welk thema, of welke thema's, prioriteit krijgen. Een vanzelfsprekende en logische ordening ontbreekt.

In het megastallendebat loopt 'feit' en 'perceptie van dat feit' door elkaar: feitelijk is maar een beperkt deel van de Nederlandse bevolking in direct contact met de intensieve veehouderij (of een megastal). Tegelijkertijd hebben we wel een beeld (perceptie) van datgene wat een megastal 'is'.

4. Webcare en activering

4.1 Webcare

Om de internetdialoog op gang te brengen en te houden is het team Alders gevormd. Dit team bestond uit enkele beleidsmedewerkers en communicatieadviseurs van het ministerie van EL&I én drie adviseurs van Politiek Online. Gezamenlijk ondersteunden zij Hans Alders bij de communicatie gedurende de online dialoog.

Door middel van analyses werd dagelijks de buitenwereld naar binnen gebracht. Dagelijks werden niet alleen kwantitatief het aantal reacties geïnventariseerd, maar werd vooral ook de inhoud geanalyseerd. Waar mogelijk en nodig signaleerden we aanknopingspunten, legden we uit welke verbanden werden ontdekt en vooral ook welke aanvullende vragen gesteld moesten worden. Zo is gepoogd om het maatschappelijke debat open en transparant en voor iedereen zichtbaar en bereikbaar te voeren.

Niet alleen werd de discussie op het eigen forum geanalyseerd. Ook keken we naar 'buiten'; wat werd er online én offline op internet en in de media over de maatschappelijke dialoog gezegd. In de analyses werden, per medium, adviezen gegeven over of en hoe te reageren. Met als doel om het debat over de toekomst van de intensieve veehouderij in Nederland zo goed mogelijk te faciliteren.

4.2 Nieuwsbrieven

Gedurende de dialoog zijn er vier nieuwsbrieven verzonden aan de personen die bij registratie hadden aangegeven deze te willen ontvangen. De inhoud van de nieuwsbrief was deels informerend bedoeld (proces), deels ook ter bevordering van deelname aan de gaande dialoog.

4.3 Video's

Wekelijks maakten we filmpjes met dialoogleider Hans Alders. Hierin werd terug geblikt op de week ervoor. Maar de filmpjes werden vooral ook gebruikt om de dialoog te duiden en mensen op te roepen deel te nemen.

De filmpjes waren te bekijken via een speciaal hiervoor ingericht You Tube kanaal en werden ook op de website geplaatst, waar ze op de homepage en onderliggende pagina's te bekijken waren.

4.4 Twitter account

Naast de basis, het online forum, zijn ook andere middelen ingezet om de discussie op gang te krijgen en te houden. Dit is onder meer gebeurd door het aanmaken van @dialoogmegastal. In korte tijd heeft dit account meer dan 100 volgers gekregen. Niet alleen kon op deze manier direct gecommuniceerd worden over de dialoog (zenden), maar kon ook de discussie met volgers worden aangegaan (dialoog) en kon er in de gaten gehouden worden wat op Twitter over het onderwerp #megastallen werd gezegd (actief luisteren).

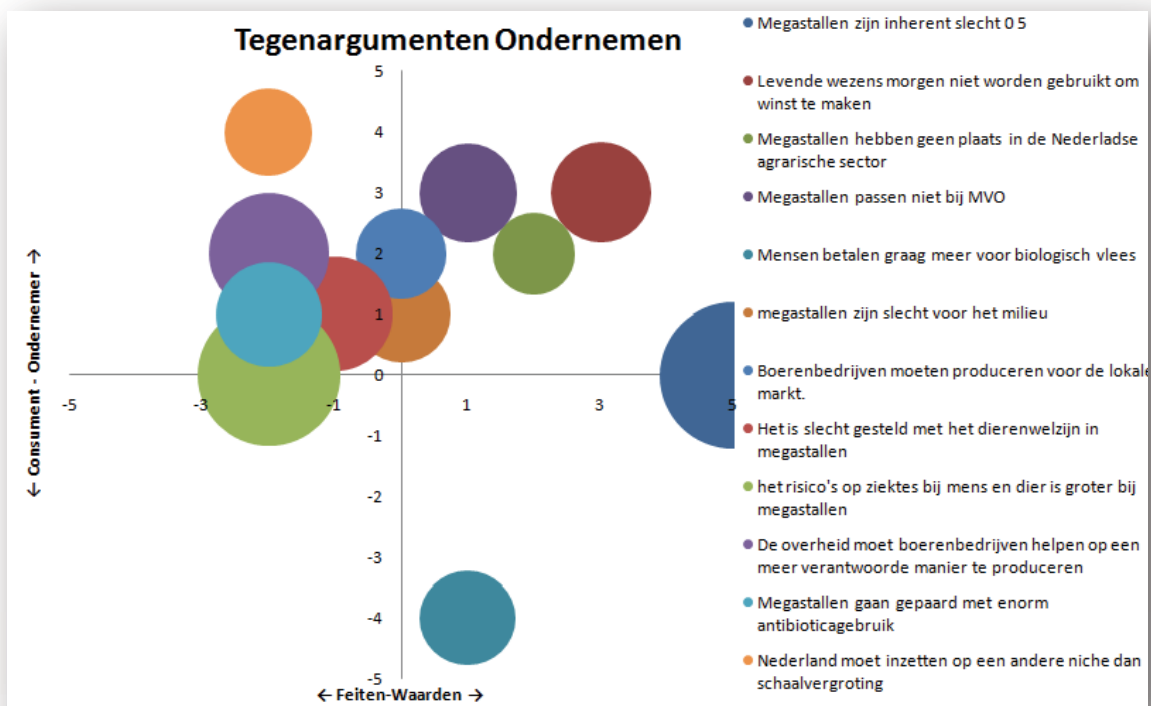

5. Analyse van de dialoog

In dit hoofdstuk werken we de opbrengst van de verschillende fasen per fase uit. Zoals al eerder vermeld, hebben we in drie fasen over de toekomst van de intensieve veehouderij in Nederland gediscussieerd.

5.1.1. Fase 1: analyse thema 'ondernemen'

Bij het thema 'ondernemen' zijn meer tegenstanders dan voorstanders actief in de discussie. Dat is dan ook te merken in de postings. 'de boer van vroeger (aanraakbaar en kleinschalig)' versus het 'anonieme bedrijf (megastal)'; de invloed van de internationale concurrentie wordt geroemd, terwijl er zowel van consumenten als van de sector verwacht wordt dat er ook andere oplossingen mogelijk zijn dan puur op prijs kopen of concurreren.

Grafiek 5.1.1. Argumenten tegen Ondernemen

De bovenstaande grafiek is een schematische weergave van de meest genoemde tegenargumenten binnen het thema ondernemen. Aan de hand van alle argumenten binnen het thema is een longlist van argumenten opgesteld. Hieruit zijn, in dit geval, 12 kernargumenten gedestilleerd waarin alle argumenten uit de longlist zijn ondergebracht.

Hierna zijn de argumenten ingedeeld in twee 11-punts schalen (-5 tot 5): *consument-ondernemer* en *feiten-waarden*. In de consument-producent schaal zijn de argumenten ingedeeld aan de hand van de plaats ze de verantwoordelijkheid leggen voor de dilemma's binnen de sector. De feiten-waarden schaal is ingedeeld aan de hand van hetgeen dat aan de grondslag van een argument ligt. Is het argument gedreven door feiten waarvan de respondent op de hoogte is, of door de waarden die deze erop nahoudt. Deze methodiek is ook toegepast bij de andere bellengrafieken in dit rapport.

Uit bovenstaande grafiek blijkt duidelijk dat de 'argumenten tegen' vooral gezien worden als iets, waar ondernemers 'iets' mee moeten, en waar een sterke morele overtuiging uit spreekt: "*levende wezens mogen niet worden gebruikt om winst te maken.*"

Ondernemen in relatie tot maatschappelijk verantwoord ondernemen

Als het over ondernemen gaat, is er in fase I vooral gediscussieerd over de rol van de ondernemer. Dat gebeurt feitelijk door twee partijen: criticasters van de huidige intensieve veehouderij aan de ene kant, en de ondernemers aan de andere kant. In de dialoog spitst zich het debat al snel toe op de vraag hoe maatschappelijk verantwoord deze ondernemer zich nu eigenlijk gedraagt? Een ondernemer is daar duidelijk over: "*Ondernemen is voor mij maatschappelijk verantwoord ondernemen. Stel transparantie en meerwaarde voorop. Informeer consumenten waar het product vandaan komt - url-codes met webinformatie over het bedrijf- , en geen vage aanduiding 'EU-land' of een stempeltje op een ei met anonieme bedrijfscode.*" Andere ondernemers zijn het daarmee eens: "*Het is duidelijk dat als er op deze wereld varkensvlees wordt gegeten, dit ook ergens moet worden geproduceerd. Ik ben van mening dat dit op mijn bedrijf zeer verantwoord gebeurt. Zoals ik al eerder zei: mijn bedrijf scoort op tal van thema's beter als veel andere bedrijven binnen en buiten Nederland. (zelfs als onze biologische collega's). Ik wil dan ook hierover met iedereen de discussie aan te gaan.*"

Voor de criticasters is dat echter niet altijd even geloofwaardig: "*De boer verwordt [in de huidige maatschappij] tot een zetbaas met arbeiders waardoor het bedrijf als een industrie zal functioneren. De betrokkenheid bij de dieren zal daardoor zeker niet toenemen,*" zo stelt een deelnemer. "*In geen enkel opzicht kan de veehouderij voldoen aan Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen. Dat betekent dat de sector nu bestaat ten koste van andere mensen (people), ten koste van biodiversiteit, landschappen en milieu (planet) en ten koste van de economie van andere mensen/landen (profit).*"

Ook andere deelnemers hebben (nog) geen vertrouwen in de ondernemer anno nu: "*de ondernemer [zal] zijn verantwoordelijkheid moeten nemen.*" Dat doen ze in zijn ogen niet: "*Immers in 1996 was al bekend dat er een ippc kwam, evenals dat in 1994 bekend was dat er een amvb huisvesting kwam. De veehouderij heeft altijd deze regelgeving voor zich uit geschoven.*" Ook andere deelnemers hechten weinig geloof aan de duurzame innovatiekracht van de moderne boer: "*Maatschappelijk verantwoord ondernemen betekent gezonde voeding en gelukkige dieren. Het betekent ook gesloten kringlopen van meststoffen, dus lokaal veevoer en geen import van*

veevoer uit Zuid-Amerika. Megastallen staan daar volledig haaks op en zijn vormen van bijzonder onverantwoord ondernemen.

Sterker nog, zo stelt een deelnemer: maatschappelijk verantwoord ondernemen en intensieve veehouderij kunnen niet samengaan: *"Als je een echte ondernemer bent anno 2011 doe je dat Maatschappelijk Verantwoord. Het is op geen enkele wijze verantwoord, laat staan maatschappelijk, aan de intensieve veehouderij. Ook al doe je met de beste technieken op het gebied van milieu. De IV scoort in alle opzichten slecht (duurzaamheid, sociaal-economische effecten, transport, roefbouw, antibiotica en ga zo maar door). Argumenten voor schaalvergroting en het creëren van 'betere condities' om vee te houden in megastallen zijn niet relevant. Het is in de essentie een foute manier van voedselproductie."*

Sommige ondernemers reageren geprikkeld op dergelijke geluiden: *"Reacties als dat de veehouderij alleen maar uit is op geld verdienen komen veel voor maar uiteindelijk is dat toch ook zo ? Ik heb een bedrijf waarmee ik geld moet verdienen voor mijn gezin, waarmee ik betalingen moet kunnen voldoen? Ik krijg geen tegemoetkoming van overheden en sponsors omdat ik een non-profit organisatie ben, ik ben een ondernemer die zelf zijn inkomen moet zien te vergaren en voor mij moet dat komen uit de veehouderij."*

Schaalvergroting als oplossing

In de discussie voeren ondernemers aan dat schaalvergroting een oplossing kan zijn voor een aantal gewenste verbeteringen, zowel op het gebied van milieuwetgeving, als op het gebied van dierenwelzijn. Zo haalt een van de discussianten een artikel van Louise Fresco in NRC Handelsblad aan, waarin zij o.a. schrijft dat de Nederlandse veehouderij behoort tot de schoonste in de wereld. Volgens de betreffende discussiant wijst dat er op dat *"Kennelijk hebben de ondernemers in deze sector door kunde en vakmanschap deze status weten te bereiken. De vraag die kennelijk voorligt is of we deze ondernemers de kans geven om met grotere eenheden voorop te blijven lopen."* Een aantal deelnemers aan de discussie is van mening dat grotere eenheden (lees: schaalvergroting) nieuwe ontwikkelingen beter kunnen implementeren. Megastallen bieden in dat opzicht optimale kansen om beter te kunnen voldoen aan de strenge eisen op het gebied van milieu en diervriendelijkheid. Bovendien draagt deze ontwikkeling naar grotere eenheden bij *"aan het verdwijnen van de zwakke broeders"* in deze sector, zo meent een aantal betrokkenen. Schaalvergroting is broodnodig, zo stelt een aantal betrokkenen: *"Wij zijn afgelopen jaren gegroeid van 300 naar 800 zeugen. Onze stal voldoet aan alle eisen van 2013. Als we nu die stap nog hadden moeten maken had dat niet meer gekund, einde oefening!"* Sommige ondernemers stellen zelfs dat het ontbreken van de benodigde schaalgrootte vooral een gebrek aan politieke durf is: de intensieve veehouderij in Nederland *"die maatschappelijk gezien tot de beste ter wereld behoort"* toont *"vooral het gebrek aan durf en leiderschap in dit land."*

Ook om andere redenen moedigen ondernemers schaalvergroting aan: *"Megastallen bij elkaar zetten in bedrijfsterreinen, juist in Nederland is nu gunstig, omdat de EU subsidies afgebouwd worden. Die EU subsidies zijn er ooit gekomen, doordat de intensivering van de landbouw leidde tot grote overschotten. [...]"* Maar, zo realiseert diezelfde respondent zich: *"Het einde van die*

subsidie inluiden met een nieuwe ronde schaalvergroting ligt dus misschien minder voor de hand. Is het geen beter idee om de schaal van de productie aanpassen bij gebruik in eigen regio?"

Anderen pleiten nu juist voor het behouden of zelfs verkleinen van de huidige schaal: *"Hoe groter een bedrijf, hoe abstracter dat waar je mee bezig bent. Als je uitgaat van een constante groei zie je het kleine niet meer".* En: *"Groot, mega, giga lijkt mij allemaal niet ten voordele van dierenwelzijn en milieu!"* Weer anderen wijzen er nu juist op dat schaalvergroting ook lang niet voor iedere ondernemer gunstig zal uitpakken: *"het toelaten van onbeperkte bouw van stallen zal een grote aderlating worden voor de bestaande ondernemers die op een duurzame manier hun boterham verdienen (...) ik spreek uit ervaring, heb een duurzaam bedrijf."*

Schaalvergroten is helemaal geen autonoom proces, maar wordt veroorzaakt door de politieke keuze voor het streven naar concurrentie op een zo vrij mogelijke wereldmarkt, zo stelt een aantal discussianten. De huidige vorm van veeteelt leidt tot onstabiele en lage opbrengstprijzen. Bij steeds verder stijgende productiekosten rest de boeren niets anders dan schaalvergroten. En dat is een doodlopende weg, zo stelt een aantal betrokkenen. Familiebedrijven kunnen met minder dieren toe, als men een stabiele en kostendekkende prijs kunnen ontvangen.

Daar staat weer tegenover dat een aantal discussianten van mening is dat er automatisch minder bedrijven zullen overblijven: *"Forse inkrimping van de veestapel is volgens mij de oplossing. De bedrijven die overblijven worden dan verdeeld in grondgebonden en niet-grondgebonden. Alleen de grondgebonden veehouderijen, dus waar de dieren naar buiten kunnen mogen in het buitengebied op reeds bestaande (geen nieuwe) locaties. De niet-grondgebonden moeten dan hun heil zoeken op een industrieterrein (of in het buitenland)."*

Nederland is geen eiland: de internationale dimensie

De ondernemers in de sector wijzen in fase I een aantal keren op het feit dat de discussie weliswaar over de intensieve veehouderij in Nederland gaat, maar dat de veeteelt niet ophoudt bij onze grenzen: *"Nederland is geen eiland. Buiten onze grenzen, binnen de EU dichtbij in Duitsland maar ook in landen zoals Brazilië vinden we stallen die qua grootte een veelvoud zijn van wat we hier mega noemen. Van de Nederlandse ondernemer wordt verwacht dat hij een hoogwaardig stukje voedsel op tafel legt voor een zo laag mogelijke prijs."* Dus is het zaak dat een *"agrarisch ondernemer zich moet kunnen blijven ontwikkelen. Zeker om te overleven in een internationaal krachtenveld. Doch doe dat wel op geschikte locaties. Waarbij echt sprake is van een duurzame ontwikkeling. Niet alle log locaties zijn duurzaam. Ga ook de dialoog aan met de omgeving. En stel je actief op richting de omgeving om planschade te voorkomen."*

Andere ondernemers gaan veel verder: *"De schaal die wij in Nederland Mega noemen is internationaal gezien nog beperkt. Van belang is dat in Nederland de grote bedrijven nog in boerenhanden zijn. Daarin is de Nederlandse sector onderscheidend, omdat de meeste dieren in de intensieve veehouderij wereldwijd gezien, eigendom zijn van de multinationals. Het is van groot belang om dit te behouden. De combinatie van de zorg voor de dieren, een veilige leefomgeving en de verantwoordelijkheid voor goed en veilig voedsel horen bij elkaar."* Anderen twijfelen over de kracht van de Nederlandse veehouderij in het internationale krachtenveld: *"Het is de vraag of we*

met megastallen geen wedstrijd spelen die we uiteindelijk qua kostprijs moeten verliezen van de buitenlandse gigastallen. In ons dichtbevolkte landje met een goed opgeleide bevolking moeten we het niet hebben van grootschaligheid."

Weer anderen stellen nu juist dat Nederland de boot allang gemist heeft: *"Nederland is te klein om mee te doen op de wereldmarkt. Ik heb in een bedrijf gewerkt waar kant en klare kippen- en varkensstallen werden verscheept naar Azie, Rusland, Brazilië, noem maar op. Die boot hebben de Nederlandse boeren allang gemist"*

En stel dat we met elkaar voor elkaar krijgen om de sector te verduurzamen, hoe verhoudt Nederland zich dan tot het Europese, zo vraagt een aantal deelnemers zich af: *"Hoe zit het met Brussel? Als wij een hoogwaardig, diervriendelijk, niet goedkoop vleesproduct gaan produceren worden wij er dan uitgeconcentreerd door de andere Europese boeren? En is daar niets aan te doen?"* Ook anderen wijzen er op dat Nederland weliswaar prachtige afspraken kan maken, maar dat zulks nog niet betekent dat het vleesaanbod in Nederland beter wordt: *"We kunnen megastallen wel verbieden in Nederland zelf, maar niet de import van goedkoop vlees uit megastallen in het buitenland. Zo zit internationale handelswetgeving en afspraken bij de WTO in elkaar, en dat kan de Nederlandse overheid echt niet veranderen."*

Ook als het gaat om subsidiestromen, wordt er in de discussie aandacht aan besteed. Daarbij is enerzijds helder dat we in Nederland niet op een eiland zitten, maar anderzijds laat niet iedereen zich daar iets aan gelegen liggen: *"De helft van al het Europese geld is voor landbouw subsidies (betaald door de belastingbetaler). Kunnen wij niet zeggen tegen Brussel: Hou jij je subsidiegeld maar, wij gooien onze grenzen dicht voor buitenlands vlees?"*

Wordt het niet tijd dat ook deze bedrijfstak diversiteit gaat omarmen in plaats van eenzijdige uitbreiding van een enkel product? Risicospreiding door gebruik van lokale mogelijkheden, geïntegreerde productiesystemen, multi-functioneel landgebruik. Hierdoor afname van de verstikkende eenzijdige financiële afhankelijkheid. Dat moet toch elke creatieve agrarische ondernemer aanspreken?"

Dierenwelzijn

In de discussie over ondernemen wordt door velen een direct verband gelegd met dierenwelzijn. Of megastallen nu intrinsiek slecht zijn voor dierenwelzijn, daarover zijn de meningen verdeeld. We geven enkele voorbeelden: *"Zijn dieren wel echt slechter af in een grote stal, of heeft dierenwelzijn misschien meer te maken met het aantal verzorgers per dier?"* Anderen zijn een andere mening toegedaan: *"Voor mensen, zoals ik, wie het een gruwel is dat dieren op een oneigenlijke manier gehouden worden en in feite geen leven gegund is, is ook een stal van 1200 varkens te groot."*

Weer anderen stellen dat het bij megastallen vooral om percepties en beeldvorming gaat: *"We hebben ook te maken met beeldvorming en gevoelens. Als iemand bij voorbaat al vindt dat het zielig is dat er dieren worden gefokt/gehouden of wat dan ook, dan wordt een discussie voeren met die personen over de vraag of megastallen een positieve of negatieve invloed hebben op onze economie, wel heel moeilijk."* Weer anderen zijn het daar niet mee eens: *"Megastallen, de hele*

vee-industrie, dat gaat inderdaad over economie. Maar het 'product' is het dier, een levend wezen. De wet schiet tekort in respect voor dieren, dat kom ik bijna dagelijks tegen. In Den Haag schijnt men te denken dat boeren respect hebben voor de natuur. Nou ja, dan zal ik de verkeerde kennen, ik woon er wel midden tussen in. Als het aan velen daarvan lag, werd al het 'onkruid' dood gespoten met het gemeenste gif (dus ook geen vlinders, bijen of dergelijke meer), leefde er geen wild diertje meer op al die akkerlanden. Alleen sommige roofvogels zouden sommigen nog wel willen sparen, alleen hebben die dan ook niets meer te eten. De hele ecologie zou verstoord zijn. Gevoel voor natuur??"

Consument + biologisch

Als het over de rol van de burgers gaat, zijn de meningen al evenzeer verdeeld. Een deel van de discussiedeelnemers is van mening dat vlees fors duurder mag worden: *"De vervuiler zou moeten gaan betalen en de directe en indirecte subsidie voor de kiloknaller zal per direct gestopt moeten worden."*

Anderen zien juist een discrepantie tussen eisen van burgers rond dierenwelzijn en het niet-conforme gedrag in de winkel: *"Als we nou eens een eerlijke prijs kregen voor onze producten waren we van vele problemen af. De burger stelt hoge eisen (en terecht) maar hier wil de consument niet voor betalen."*

Een discussie over BNP alleen is niet genoeg, zo stelt een aantal deelnemers: *"als je er vanuit blijft gaan dat het BNP heilig is dan kom je dus wat betreft de morele kwestie uit op een dwaalspoor en moet je je in bochten wringen om nog voor de dag te komen. De megastal is een hier een goed voorbeeld van."* Anderen zijn het daar niet mee eens. Een deelnemer wijst er bijvoorbeeld op dat we "slechts" 12% van ons inkomen uitgeven aan voedsel, terwijl we 25% uitgeven aan vrije tijd en ontspanning. *"Wellicht dat we bij onszelf eens af moeten vragen of we daar niet eens moeten beginnen om andere prioriteiten te stellen en dat het ons wat waard wordt om duurzaam voedsel in te kopen en dan wel de producent wat gunnen en niet alles voor de supers."*

Weer andere deelnemers veronderstellen dat ondernemers/boeren zelf ook onmogelijk tevreden kunnen zijn met de huidige gang van zaken: *"Ik kan me ook niet voorstellen dat een veehouder in hart en nieren met liefde voor zijn vak het een aanlokkelijke gedachte vindt om op die wijze te boeren. En de echte boeren met liefde voor hun vak en hun vee, die mogen van mij best wat meer geld vragen voor een goed stukje biologisch en diervriendelijk vlees. En als dat de norm wordt dan gaat die prijs ook nog wel wat omlaag. "*

Een eerlijke prijs voor vlees, dat is wat er nodig is om uit de impasse te raken, zo stellen zowel boeren als consumenten: *Is het economisch haalbaar om [...] een -maatschappelijk- eerlijker prijs te krijgen voor het vleesproduct? Een ondernemer stelt dan ook: "Ik ben strijdbaar voor een gezonde sector met ruimte voor duurzaamheid en dierenwelzijn, maar nog strijdbaarder voor eerlijke prijzen voor de agrariërs!!!"*

Gezondheid

Ook het thema 'gezondheid' wordt aangeroerd als het over ondernemen gaat. En daar waar de een van mening is dat de biologische veeteelt vele malen gezonder is voor mens en dier, zijn anderen het daar niet mee eens: *"Het heeft de voorkeur om varkens in een modderpoel te laten, maar wat doen we aan de daardoor toenemende kans op besmettingen en ziektes?"*

Anderen wijzen op het feit dat dier- en mensziekten uiteraard ook buiten onze landsgrenzen kunnen ontstaan: *"Wij kunnen in Nederland beter omgaan met de risico's (antibiotica, zoonosen zoals Q koorts, dierziekten zoals MKZ) dan de goedkope productielanden in Azië en Zuid Amerika. En die risico's houden echt niet op bij grenzen. (...) Laten wij rond onze megastallen in Nederland maar de kennis ontwikkelen om risico's te beheersen."*

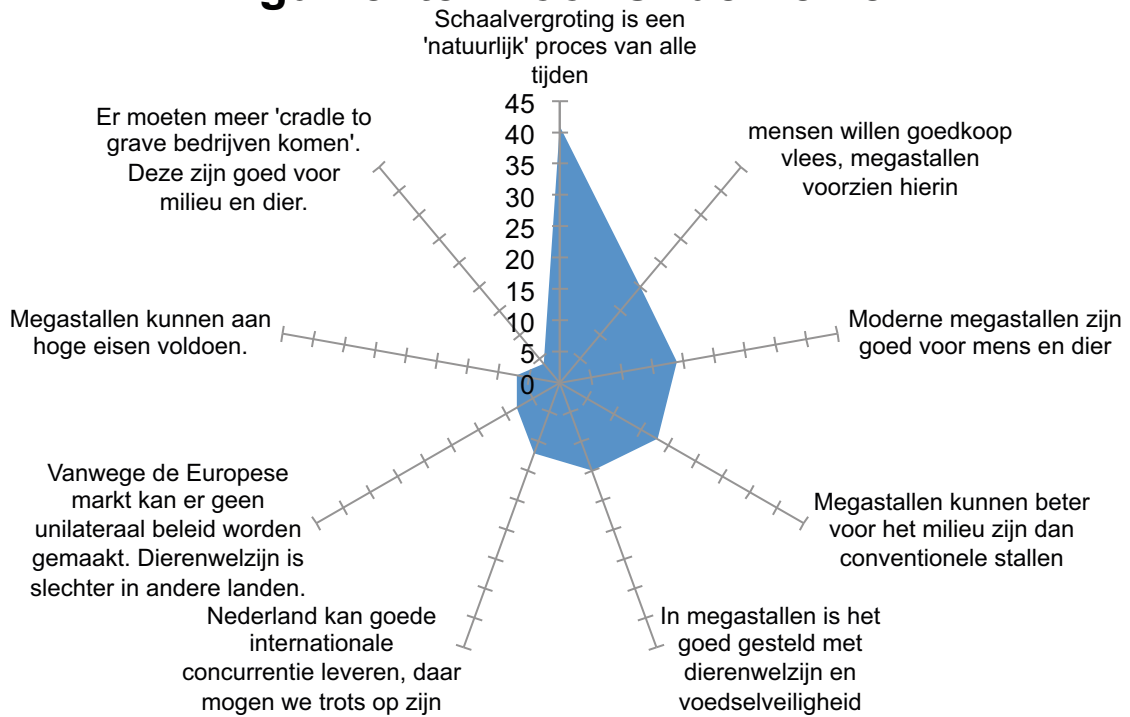
Weer anderen wijzen op het feit dat Nederland behalve dichtbevolkt ook voorzien is van veel dieren. Ook dat kan zo zijn effect op de volksgezondheid hebben: *"Feit is dat Nederland nogal klein is voor heel veel mensen en 100 miljoen kippen, 13 miljoen varkens, 1,5 miljoen melkkoeien, enz. enz.. Dit geeft natuurlijk gezondheidsrisico's. De vraag is of het gerechtvaardigd is om dit risico te nemen."*

Anderen zijn het daar nu juist niet mee eens: *"Dat grotere eenheden slecht zou zijn voor de volksgezondheid is een onbewezen stelling. Sterker nog er zijn aanwijzingen dat hierdoor een betere bewaking van gezondheidsproblemen mogelijk is."*

Tot slot

Als we kort –in onderstaand schema- kijken welke argumenten voor megastallen gehanteerd worden, dan valt op dat 'rationele' argumenten bij de voorstanders wat zwaarder vertegenwoordigd zijn. Een voorbeeld: *"schaalvergroting is een 'natuurlijk' proces van alle tijden."*

Argumenten voor Ondernemen

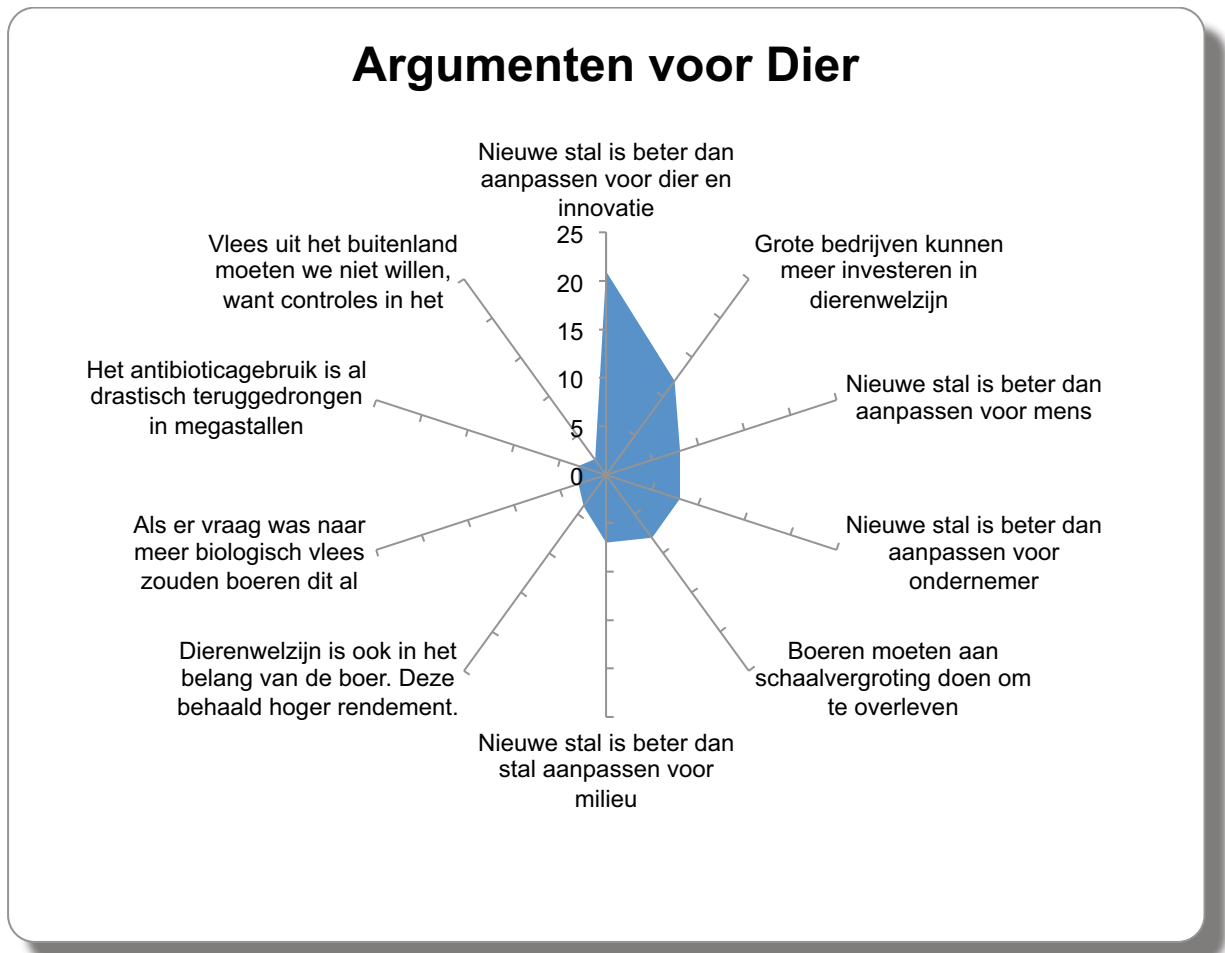

Grafiek 5.1.1.2 Argumenten voor Ondernemen

In de bovenstaande spingrafiek zijn de belangrijkste argumenten voor uit het thema ondernemen weergegeven. Ook hier is er eerst een longlist opgesteld uit alle argumenten in het thema, waaruit een aantal kernargumenten zijn gehaald. Hierboven zijn de tien kernargumenten van thema ondernemen weergegeven. De kwantiteit waarmee de argumenten genoemd zijn loopt af met de klok mee. Deze methodiek is ook toegepast bij de overige 'spin'-grafieken in dit rapport.

5.1.2. Fase 1: analyse thema 'dier'

In het thema 'dier' komt een groot aantal onderwerpen langs. Uiteraard wordt er gesproken over aspecten van dierenwelzijn, en het belang dat daaraan gehecht moet worden. En wordt er volop verwezen naar de andere thema's in fase I. Tegelijkertijd is echter opvallend, dat er ook in wat meer abstracte zin naar 'de' megastal wordt gekeken.

Grafiek 6.1.2.1 Argumenten voor Dier

Een precieze definitie van een megastal is lastig

Opvallend bij de analyse van het tweede thema is, dat een van de belangrijkste discussieitems feitelijk gaat over de definitie van een megastal: wat 'is' een megastal? Wat 'verstaan' we er onder? Een deelnemer is van mening dat vooral 'de politiek' een uitspraak zal moeten doen over 'wat' een megastal nu eigenlijk is: *"De politiek moet een stap abstracter denken, afstand nemen, en grenzen stellen. De invulling is niet van belang. De grenzen moeten nageleefd, en gecontroleerd worden. Alles word opgehangen aan één haakje: 'megastallen'. Dan krijg je een welles/nietes over dit veel omvattende onderwerp. Maak het concreet, daar kan iedereen wat mee. En zo zie je ook wat er nog mist. Maak het abstract, maar concreet: - hoeveel m² per koe (schaap, vogel, ..); hoeveel daglicht - hoeveel minuten vervoeren - hoeveel fijnstof in de lucht - hoeveel bacteriën in*

de lucht - hoeveel bacteriën in het eindproduct." Immers, zo betoogt een andere deelnemer, een megastal is niet *an sich* goed of slecht: *"De discussie wel of geen megastallen is de verkeerde discussie. Als we kiezen tegen megastallen wil dat niet zeggen dat het goed gaat met dierenwelzijn, ook in veel 'kleinere' stallen is dierenwelzijn niet gewaarborgd. Omgekeerd bestaan er ontwerpen van megastallen die veel rekening houden met dierenwelzijn. De discussie moet gaan over hoe we de vijf thema's borgen in onze landbouw en wat dat betekent voor de overheid (normen stellen of niet) en de prijs die wij voor onze landbouwproducten (willen) betalen."*

Ondernemers uit de sector klagen nu juist over het feit dat de definitie van een megastal nogal fluide is: de samenleving stelt -in hun ogen- telkens nieuwe eisen: *"De samenleving stelt steeds weer nieuwe eisen aan het houden van dieren in Nederland. Het gaat hierbij dan vooral om aanvullende eisen met betrekking tot dierenwelzijn en milieu. Dat betekent dat veehouders voortdurend gedwongen worden om hier hun bedrijven op aan te passen. Dat betekent bijvoorbeeld dat de stallen meer ruimte en daglicht aan de dieren moeten bieden. Maar ook voor het verplicht toepassen van luchtwassers zijn er stalaanpassingen nodig."*

Een andere deelnemer stelt nu juist dat een definitie van een megastal de kernvraag vertroebelt: *"Zolang we discussiëren over 1,5 of 2 ha blijft iedereen verschanst achter zijn eigen gelijk. De kern: hoeveel vlees willen we eigenlijk eten? dieren houden is ok, maar wel dierwaardig: wat is dat dan? (...) Laten we ons niet gevangen houden door het economisch systeem: we zetten ons vast met onze eigen randvoorwaarden die we ook nog zelf in stand houden."* Sterker nog, tegenstanders van megastallen memoreren nu juist dat iedere poging om de omvang van een megastal vast te leggen zinloos is: *"Mogelijk zal over 10 of 20 jaar iedere Nederlander het erover eens zijn dat alleen de biologische veehouderij nog ethisch verantwoord is."*

Enkelingen in de discussie zijn van mening dat een megastal -als groot gebouw- nietszeggend is. Het gaat nu juist om de omstandigheden in en rond de stal: *"de dieren is een discussie over megastallen m.i. niet bijster interessant. Voor hen is het belangrijk dat ze gezond zijn en soorteigen gedrag in voldoende mate kunnen uitvoeren. Van primair belang is dat de omstandigheden op het bedrijf (voeding, fysieke en sociale omgeving, gezondheidszorg) en de aangeboren eigenschappen van het dier dit kunnen garanderen. De omvang van het bedrijf lijkt me vanuit het perspectief van het dier dan ook secundair."*

... maar (stellen sommigen): een megastal is goed voor dier (en mens)

Ruud schrijft: "Megastallen zijn beter voor de dieren. In oude (vaak kleine) stallen, is de lucht bedompt, te weinig ruimte etc. In grote nieuwe megastallen worden altijd hoge eisen gesteld aan de leefomstandigheden voor de dieren. Dit resulteert in zeer goede luchtkwaliteit, genoeg ruimte, speeltjes etc. Vraag naar vlees neemt toe, wij kunnen het vlees hier in Nederland op een goede diervriendelijke manier produceren, hier moeten we trots op zijn en inspelen." Een andere ondernemer is het daar mee eens: *"Op ons vrije keuze melkveebedrijf proberen we onze koeien zo veel we kunnen bedenken zelf te laten kiezen. Binnen, Buiten, Masseren, Licht therapie, JakoeZie, zich laten melken of nog een keer omdaaien op hun waterbed zijn zo wat mogelijkheden tot nu toe. De stal is emmissiearm, klaar voor biogas, ruim voor de koe en met veel frisse lucht. Daarbij*

dragen we zorg voor een groot deel van een aangelegen weidevogel reservaat. Hoort ook bij onze verantwoording natuurlijk, net als voor onze ganzen en boeren zwaluwen in de boerderij. Bij de moderne stal die we voor onze koeien nodig hebben hoort 130 ha open land en natuurland. Stal en land horen onlosmakelijk bij elkaar. Welk gebouw in Nederland doet ons dat na vraag ik me wel eens af." Andere deelnemers zijn korter van stof: "Megastallen zijn efficiënter voor mens en dier!" En sommigen zijn even kort van stof, maar minder diplomatiek: "Dat linkse, zielege getrut! Wij produceren goed en hartstikke lekker voedsel. Dat ook gezond is. Zorgen goed voor onze dieren, en die hebben het prima in onze stallen."

Daar is -uiteraard- niet iedereen het mee eens: *"Het feit dat wij mensen zo over dieren praten is al vreselijk. Ze horen ook bij onze natuur, waar halen mensen eigenlijk het recht vandaan om zo met dieren om te gaan."* Volgens sommige deelnemers aan het debat is het antwoord op de vraag of de sector diervriendelijk(er) kan opereren gekoppeld aan de mogelijkheid tot schaalvergroting: *"Doordat de veehouder het vaak fysiek zwaardere werk kan automatiseren kan hij meer tijd aan de verzorging van de dieren zelf besteden."* Anderen geloven daar niets van: *"Ik ben zeer benieuwd wat u hiermee bedoelt. Gelooft u echt dat terwijl het stalonderhoud wordt gedaan door machines, de veehouder gezellig varkens gaat zitten knuffelen of een modderbadje geeft? Mij lijkt het waarschijnlijker dat de veehouder, door de genoemde mechanisering en zijn overschot aan tijd, juist meer dieren zal gaan houden. Als we toch een nieuwe stal bouwen, kunnen we net zo goed even aan schaalvergroting doen."*

Maar hoe staat het dan met dierenwelzijn?

Juist het aspect dierenwelzijn slijt voor- en tegenstanders van megastallen. Daar waar de een van mening is, dat een megastal goed is voor het welzijn van dieren: *"dieren [hebben] het beter [...] op grotere boeren bedrijven, dieren krijgen veel meer individuele aandacht. Door de automatisering en sortertechnieken kan er veel meer informatie van een individueel dier worden verzameld. Door activiteitsmeting, geleiding van de melk(uierontsteking), door herkauwactiviteit continu te analyseren kan de veehouder vanuit de computer de gezondheid van de koeien voortdurend aflezen en indien nodig maatregelen nemen. Op de traditionele bedrijven zijn deze technieken meestal niet aanwezig. Ook het dierwelzijn in de nieuwere stallen ligt op een veel hoger nivo, meer licht, frissere lucht, ruimere loopruimtes, ruimere en comfortabelere ligplaatsen, vaak zijn er roterende borstels waar de koeien heerlijk kunnen borstelen."* Ondernemers uit de sector maken vergelijkingen met vroeger: *"stel dat de varkens (10/hok) bij mijn opa het slechter hadden dan nu in een megastal. Het varken weet dattie er één van de 10 is, niet dat zijn hok er één van de 1000 hokken is. Het dier wordt nu wel beter verzorgd, heeft een beter klimaat, betere voeding, al heeftie daar ook geen weet van. Zo ook de kip en de koe."* Een ondernemer schrijft: *"Megastallen zijn heel geschikt om voor de dieren een goede gezondheid en welzijn te waarborgen. Hoe 'industriëler' hoe beter. (...) 'Mega' is m.i. helemaal niet in strijd met gezondheid en welzijn. (wat is trouwens de definitie van megastallen?)"*

Daar zijn anderen het nu juist niet mee eens. *"Natuurlijk hebben megastallen geen positieve invloed op het welzijn van de dieren. Dieren die massaal opeengepakt moeten leven, hebben stress. Hoe zou u het vinden om zo te moeten leven? Dat is toch logisch dat een dier daar niet*

goed tegen kan?" Andere deelnemers stellen: *"Hoe rein en verzorgd die stallen er soms ook uitzien, megastallen zijn als gevangnissen voor dieren. Ruimtegebrek, saai voedsel, geen afleiding, onnatuurlijk leven zonder buitenlucht, ongewild injecties en pillen toegediend worden zijn blijken van deze gevangenschapsituatie."* En: *"Dat kan men nu niet meer zeggen van de huidige varkensboer. Buiten komt hij niet, net zo min als zijn dieren. Van dieren en natuur weet hij niets. Alleen maar iets over bedrijfsvoering. En dat ook zeer met mate gezien alle schandalen."* Anderen verwoorden dat als volgt: *"Ik ben tegen de bio-industrie, waarbij het dierenwelzijn wordt opgeofferd aan het economisch belang van de fokker en de consument. Onder dierenwelzijn versta ik het creëren van een zodanige manier van leven, dat de aard van het betreffende dier tot zijn recht kan komen. Dus vrije uitloop, scharrelen, wroeten, enz. Dat kan niet worden gerealiseerd als we op de huidige schaal van vleesconsumptie blijven zitten. Ik pleit dan ook voor een drastische vermindering hiervan. Dat is de enige manier om de bio-industrie en dus ook het verschijnsel megastal te bestrijden!"*

De keuze van de consument: op prijs of voor welzijn...?

Sommige deelnemers aan de discussie wijzen er op dat weldenkende mensen uiteindelijk toch voor diervriendelijk geproduceerd voedsel (zullen) kiezen: *"Mensen worden steeds bewuster en willen weten waar hun producten en voedsel eigenlijk precies vandaan komen. Uiteindelijk denk ik dat niemand meer vlees zal willen van de dierenvriendelijke megastallen en vee-industrie. Waarschijnlijk zullen we ons in de toekomst heel erg schamen dat we het zover hebben laten komen."* Dat is ook de mening van een andere deelnemer: *"Laten wij ons richten op scharrelvlees waar dierenwelzijn voorop staat ipv mega schuren waar geld voorop staat. Wij vinden onszelf een beschaafd volk. Laten wij ons dan ook zo gedragen! Kies voor een eerlijk stukje vlees. Betaal wat meer en eet wat minder"*.

... maar ligt er niet ook verantwoordelijkheid bij de sector of de keten?

Sommige deelnemers zijn van mening dat boeren niet er 'aangesloten' zijn op maatschappelijke ontwikkelingen: *"Waarom produceren, ondernemen boeren altijd tegen de maatschappij wensen in? Kijk naar de kistkalveren, batterijkippen, varkens die aan de ketting liggen, slachtkuikens, die na 6 weken niet meer kunnen lopen, nertsenhouders waar niemand op zit te wachten."* Ook 'de' politiek wordt gemaand haar verantwoordelijkheid te nemen: *Onbegrijpelijk dat een Christelijke partij als het CDA achter de megastallen staat. Ze zeggen dat ze Gods woord en de wetten van God uitvoeren. Maar de portemonnee van de boer en de Nederlandse economie gaan voor. Actiegroepen als Wakker Dier en de dierenbescherming waren er voor nodig om het onverdoofd casteren van varkens te verbieden. Winkelketens werden onder druk gezet. Deze zwichten, en de boer moest wel volgen. Evenzo met de scharreleieren. Zoveel mogelijk kippen in een hok is goed voor de boer en de economie propageerde het CDA. Onder dwang gingen de winkelketens over van legbatterij eieren naar scharreleieren. Welzijn van de portemonnee van de boer staat boven dierenwelzijn. [...] Datzelfde geldt voor de keten, ook deze moet haar verantwoordelijkheid nemen: "Ik ben in ieder geval blij dat u ziet dat winkelketens zwichten onder maatschappelijke druk. De boer mag gelukkig volgen. Het welzijn is ook van belang voor de portemonnee van de boer, gelukkig is er niks goedkoper als gezonde dieren."*

Een deelnemer vat deze lange discussie over de verhouding 'boer-consument-keten' kernachtig samen: *"Iedere boer wil rond komen met enkele varkens of koeien in de wei. Gezellig, leuk, lief... Maarre dat is toch echt de werkelijkheid niet. Er moet natuurlijk wel iets verdiend worden. Als alle boeren in Nederland dit zo zouden doen, zou de economie helemaal kapot gaan. Wil je zo ook voldoende produceren om de markt te voorzien, zou het ook nog eens slecht gaan met het milieu."* Ook de consument zal water bij de wijn moeten doen: *"Dierwelzijn en boerwelzijn kan omhoog, alleen zullen de prijzen die de boeren ontvangen voor hun harde werken ook omhoog moeten. Dat is alles. Dus, de consument zal misschien iets moeten inleveren voor datgene wat hij graag wil. De tussenhandel zal iets moeten inleveren van de gigantische winsten die ze nu en in het verleden maken/maakten."*

De discussie over een rechtvaardige prijs

We memoreerden het al eerder: de prijs van het vlees is een terugkerend thema. Zie bijvoorbeeld ook de bijdrage van een deelnemer: *"[is] de consument nu bereid om grootschaliger het duurdere scharrel en biologisch vlees te kopen, dan kan die sector zich ook verder ontwikkelen. En dan vervalt een basis onder de megastallen... Megastallen zijn een resultaat van een ontwikkeling waar de consument ook een verantwoordelijkheid in heeft!"* Enkele andere -soortgelijke- voorbeelden: *"De vee industrie is het grootste schandaal van onze tijd. Terwijl we ons geld uitgeven aan belachelijke overbodige troep, zoals koffie verpakt in individuele cupjes, mag een kippenleven EUR 1,50 kosten. Ik schaam mij diep om onderdeel uit te maken van deze maatschappij. En ik schaam mij diep dat deze discussie gevoerd moet worden."* Anderen wijzen op de invloed van de keten op het vaststellen van de prijs: *"Nu enkel nog af van de machtspositie van de Supermarkten en Slachterijen die feitelijk gezien gewoon de prijs bepalen voor de (goedverzorgde) dieren die door varkenshouders aan de slachterijen (en uiteindelijk supermarkten) worden geleverd."* Ook ondernemers zijn het er van harte mee eens dat er te goedkoop gewerkt moet worden: *"Vlees is inderdaad te goedkoop, dat ben ik van harte met je eens. Bij een betere prijs zouden inderdaad niet zoveel varkens gehouden hoeven te worden om aan een inkomen te komen. Maar de prijs is al jaren net onder de kostprijs van productie, zodat de goede boeren overblijven, maar de lat wel altijd omhoog gaat [...]."*

En het effect op de volksgezondheid

Tot slot wordt het welzijn van dieren (en megastallen) ook gekoppeld aan gezondheidsrisico's voor de bevolking. Een deelnemer verwoordt dat als volgt: *"De massaliteit van de monoculturele veeteelt industrie en de selectie op snel groeiende dieren, zorgt voor een relatief ongezonde veestapel die als gevolg daarvan ook legaal zeer veel antibiotica toegediend zal krijgen."* Ook andere deelnemers wijzen op het grote gebruik van antibiotica: *"een veestapel die elke drie dagen een shot antibiotica nodig heeft, is kennelijk zo ziek dat het vlees daarvan voor consumptie verboden zou moeten worden."*

De sector zelf is het daar mee eens: ook in hun ogen moet het gebruik van antibiotica sterk teruggedrongen worden. Een varkenshouder stelt: *"Heel eenvoudig: preventief antibioticagebruik moeten wij als sector vanaf, ik zeg dit als varkenshouder. Goed dat er veel weerstand tegen is."*

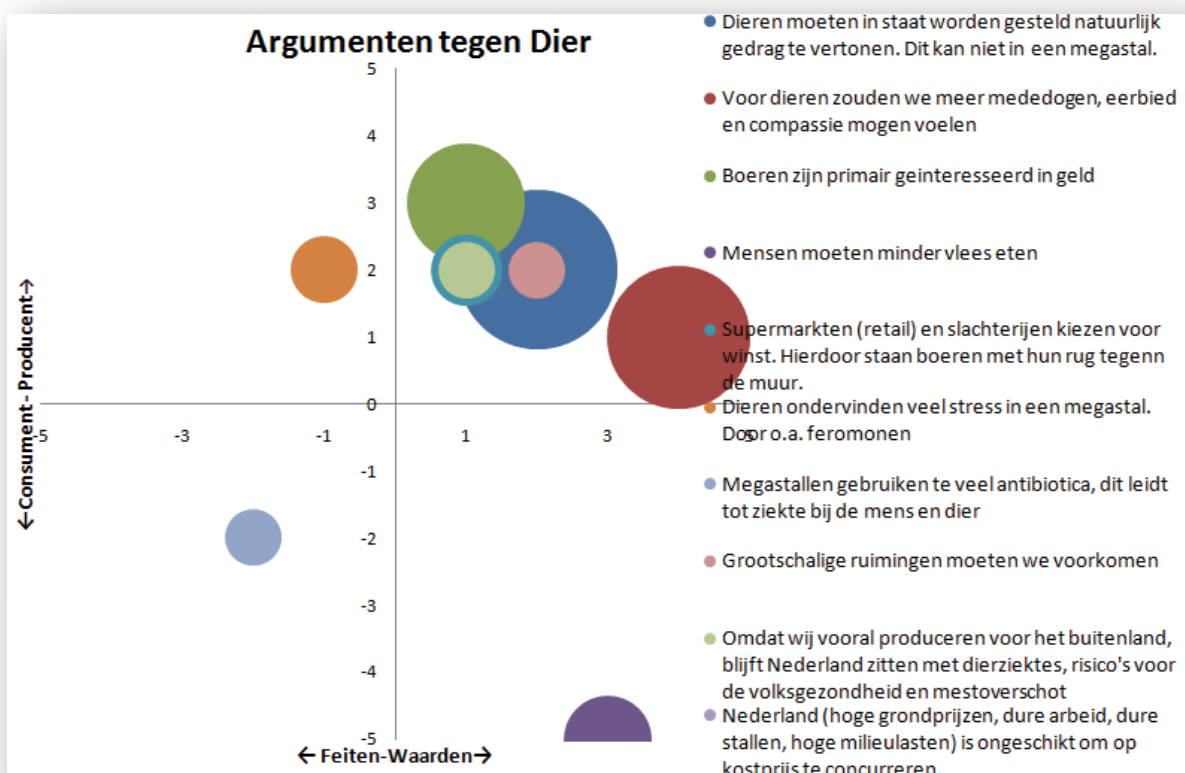
Veehouders pakken dit ook prima op, breed draagvlak. Alleen dit heeft niets te maken met de discussie over mega-stallen.”

Dat is ook de mening van de KNMvD: "Wij zijn van mening dat binnen de discussie over de verduurzaming van de veehouderij er te eenzijdig de nadruk wordt gelegd op het effect dat de bedrijfsomvang sec heeft op dierenwelzijn. De discussie over de schaalgrootte in de dierhouderij gaat over de maatschappelijke wenselijkheid hiervan, waarbij vanuit veterinaire oogpunt een aantal volksgezondheidsaspecten nadrukkelijk aandacht behoeven. De uiteindelijke welzijnsstatus van dieren gehouden in een megastal wijkt puur gebaseerd op bedrijfsomvang, niet af van die in andere houderijsystemen, gezien vanuit dierwetenschappelijk oogpunt." Dat is ook de mening van de sector zelf:

"Ik heb zelf een groot varkenshouderij bedrijf. De gezondheid van dieren hangt samen met een goede verzorging, goede voeding, goed klimaat, goede huisvesting, een goed vaccinatiebeleid, en nog veel meer. Dit staat los van de grootte van bedrijven."

5.2.2. Tot slot: transparantie

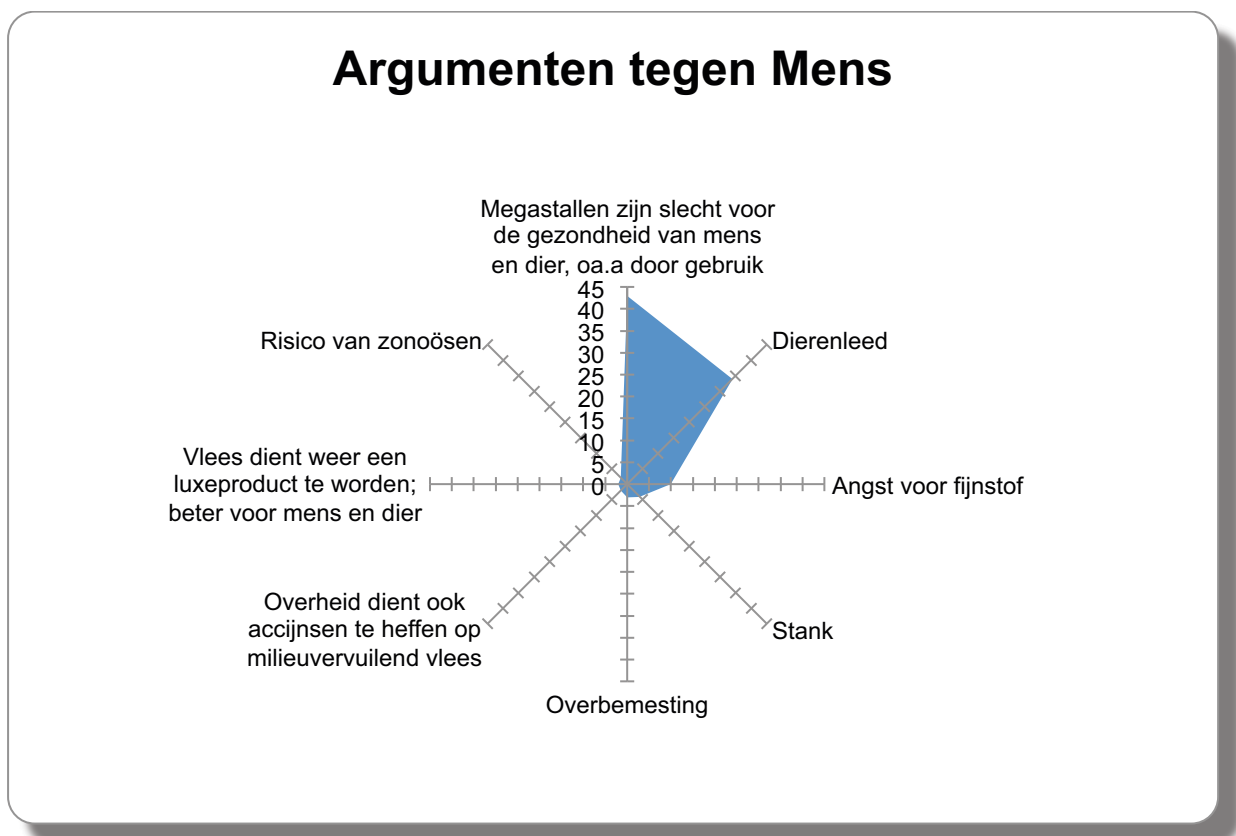
Aardige opmerking: "En wat ik vind er moet veel meer openheid zijn, alleen werkt de overheid niet altijd mee. Mijn vader wou graag vanuit de straat kant een grote glazen pui maken zodat de vele toeristen die bij ons in Twente langs komen, een kijkje konden nemen. Helaas vond welstand (gemeente) en de provincie het niet wat."

Grafiek 5.1.2.2 Argumenten tegen Dier

5.1.3. Fase 1: analyse thema 'mens'

Bij dit thema is er iets minder gereageerd dan op de beide voorgaande thema's. Algemene teneur is wel dat gezondheidsrisico's (met name gekoppeld aan megastallen) van dien aard zijn, dat er wel absoluut een andere oplossing gekozen moet worden. Ook wordt verwezen naar het overmatig gebruik van antibiotica. De meeste deelnemers aan de dialoog zien dan overigens eerder verkleining van schaal als oplossing, dan schaalvergroting. We lopen de belangrijkste issues langs.

Grafiek 6.1.3.1 Argumenten tegen Mens

Over volksgezondheid en antibiotica-gebruik

Over volksgezondheidsaspecten wordt er in het thema 'mens' flink gediscussieerd. In de ogen van sommigen, is het beantwoorden van de vraag of het geconcentreerd houden van dieren beter controleerbaar is bij het bestrijden van eveneens voor de mens gevaarlijke ziektes eenvoudig: "Waar zijn in het verleden de ziektes zoals Q koorts, de kippengriep of varkenspest uitgebroken; was dit in grote stallen? Megastallen waar veel dieren op elkaar gepakt zaten, of liepen deze dieren toen ze besmet raakten vrij rond in de wei?" Voor anderen is duidelijk dat deze vraag wellicht wat minder gemakkelijk te beantwoorden is. Een van de deelnemers vat een aantal aspecten van de discussie feitelijk prima -in vier punten- samen. Allereerst stelt hij dat "de ontwikkeling van de intensieve

veeteelt in Nederland heeft geleid tot een dis-balans tussen diergezondheid, dierwelzijn, volksgezondheid en leefomgeving. Wil men deze balans kunnen herstellen zal er eerst een visie moeten zijn waar we met de intensieve veeteelt naar toe willen en dit geldt met name op het platteland." In zijn ogen ontbreekt die visie nu. Het tweede punt, waar de intensieve veehouderij mee worstelt, luidt: "Het zeer grote gebruik van antibiotica op dit moment, meer preventief dan curatief, staat een duurzame ontwikkeling van de intensieve veeteelt in de weg en is eerder een rechtstreekse bedreiging voor de volksgezondheid, dan dat het leidt tot een gezonde en duurzame veestapel." Een derde stelling is dat "de gevolgen van de gebruikte methoden en middelen om groei binnen de ontwikkeling van de intensieve veeteelt mogelijk te maken direct of indirect via milieu afgewenteld [worden] op de gezondheidszorg en zullen eerder tot een verslechtering dan tot een verduurzaming leiden." Tot slot stelt hij vast dat "de onderzoeksagenda zal de komende jaren sterk uitgebreid moeten worden om meer zicht te krijgen op de mogelijke gevolgen die de ontwikkeling van de intensieve veeteelt heeft op de leefomgeving."

In de kern gaat een belangrijk deel van de discussie over het gebruik van antibiotica in de intensieve veehouderij. Een deelnemer stelt "dat Nederland "kampioen toedienen antibiotica is." Anderen vragen zich af of het terugdringen van het antibiotica-gebruik nu juist door megastallen wordt bevorderd of juist tegengegaan: "wat gaat [er] gebeuren met het antibioticagebruik in de veesector als er megastallen komen? Hoe meer dieren bij elkaar, hoe meer ziekten. Nederland wil het antibioticagebruik omlaag brengen, maar ik betwijfel of dat realistisch is als er megastallen komen. Als we op deze schaal doorgaan met antibioticagebruik zullen er steeds meer resistente bacterien komen." Anderen zien nu juist een kans op het terugdringen van antibiotica-gebruik. Een deelnemer stelt dat megastallen: "gezond voor de dieren [zijn] omdat daarin de houderijomstandigheden geoptimaliseerd worden. Gemiddeld genomen zullen daar minder dieren ziek zijn. Ook kun je ventilatielucht filteren en zuiveren, zodat je bij bijvoorbeeld geiten de kans op Q-koorts minimaliseert." Anderen zijn het daar niet mee eens: "Het idee achter de bio-industrie en dus ook de megastallen is méér voor minder geld, dat er daardoor meer antibiotica gebruikt zal worden schijnt u niet uit te maken."

Een andere deelnemer stelt dat het niet zozeer een persoonlijke verantwoordelijkheid is voor veehouders om het antibiotica gebruik terug te dringen, maar eerder een verantwoordelijkheid voor industrie, overheid en belangenorganisaties: "Feit is dat het agrosysteem als geheel geen moeite heeft gehad (heeft?) om antibiotica volop te benutten als 'groeibevorderaar'. Niet omdat ze het leuk vinden maar omdat het aan het eind simpelweg financieel beter uit komt, waarom? Natuurlijk is dat eigen verantwoordelijkheid in het geheel ontlopen, maar welke burger neemt zijn eigen persoonlijke belang niet zwaar mee in zijn besluiten? Dat kun je dus de individuele veehouder niet kwalijk nemen. Wel het samenspel van industrie, overheid en belangenorganisaties die het niet hebben durven/kunnen/willen (?) agenderen."

Milieubelasting en -aspecten

Als het om gezondheid- en milieuaspecten gaat (dat in thema IV uitgebreider aan bod komt) dan houden sommige deelnemers een pleidooi voor concentratie van veeteelt: "Hoe meer dieren op 1 plek hoe beter, ik zal uitleggen waarom. Meer dieren op 1 plek betekent minder

transportbewegingen met dieren (ook nog eens beter voor het milieu t.a.v. CO2 uitstoot) van bedrijf A naar B en van bedrijf B naar C. Immers in de varkenshouderij bestaat de piramide uit 3 lagen varkenshouders. Dat houdt in dat er bij uitbraak van ziekten, ziekten ook minder snel verspreid raken (de mexicaanse griep zou ook niet de hele wereld zijn overgegaan als wij mensen niet zouden vliegen). Als de bedrijven groter zijn, worden ze ook moderner uitgevoerd." Soms worden ook tegenstanders van megastallen even aan het twijfelen gebracht: "Als je deze [bedrijven] op een apart industrieterrein zet, qua welzijn, omgeving, recreatie en ziekteverspreiding en milieu wellicht het beste. Zijn de argumenten tegen de megastal dus toch niet zo sterk?"

Anderen zijn het niet altijd eens met zijn stelling: "Cradle to grave is een logistiek, economisch, maatschappelijk volledig verdedigbaar systeem. In bestaande bedrijven werkt het prima. In de Branche zijn ook ondernemers die hierin al veel verder denken."

Weer anderen betogen dat er denkfouten worden gemaakt: "Ook hier vermenging van twee dingen: negatieve effecten op milieu van de veehouderij en megastallen. Allereerst: de veehouderij heeft een (groot) milieuprobleem, dat is serieus en vraagt alle energie van de sector om oplossingen te vinden (en van burgers om 1) minder vlees te eten en 2) met hun aankopen duurzaam(er) vlees te kopen. Maar megastallen zijn niet automatisch versterkend voor het milieuprobleem. Sterker: ze kunnen zelfs deel(!) van de oplossing zijn."

De verantwoordelijkheid en rol van overheid, burger, keten en sector

Sommige deelnemers schrijven over nevenactiviteiten van agrariërs, die kunnen plaatsvinden in de directe omgeving van veebedrijven. Hun suggestie is dat gemeenten bij vergunningverlening gezondheidsaspecten moeten meewegen. Anderen wijzen op de keten, die de veehouderij mogelijk maakt: "Hoe zien banken en retail hun verantwoordelijkheid? Als consument wil ik graag kiezen op basis van prijsinformatie, herkomstinformatie, dierwelzijninformatie, antibioticagebruik."

Anderen pleiten nu juist voor het feit dat er toch eerst in de samenleving zelf fundamenteel iets moet veranderen, voordat de veehouderij 'gezond' zal zijn: "Gaat het eigenlijk alleen om megastallen of gaat het feitelijk om de gehele productie van ons voedsel. Is er gewoon niet iets heel erg scheef gegroeid in de ook door onze overheid aangejaagde drang goedkoop voedsel te produceren. Zijn we daarbij de weg niet volledig kwijt geraakt? Het EHEC drama met komkommers is daar ook een voorbeeld van. (...) Ik begrijp de boer die zijn investering terug wil verdienen, ik begrijp de supermarkten die lage prijzen willen, ik begrijp de consument die snel en voordelig voedsel Maar is het nu geen tijd om na te denken en met elkaar een oplossing te zoeken?"

Ook anderen wijzen op ziekten die opduiken, doordat er in de intensieve veehouderij op een bepaalde manier gewerkt wordt: "Een ander probleem zijn echter bacteriën waarin ESBL voorkomt. Deze zijn wel bijna voor alle antibiotica resistent en zitten op praktisch al het kippenvlees (zoals we sinds kort weten). En resistentievorming heeft wel te maken met het grootschalig antibioticagebruik in de veterinaire sector!"

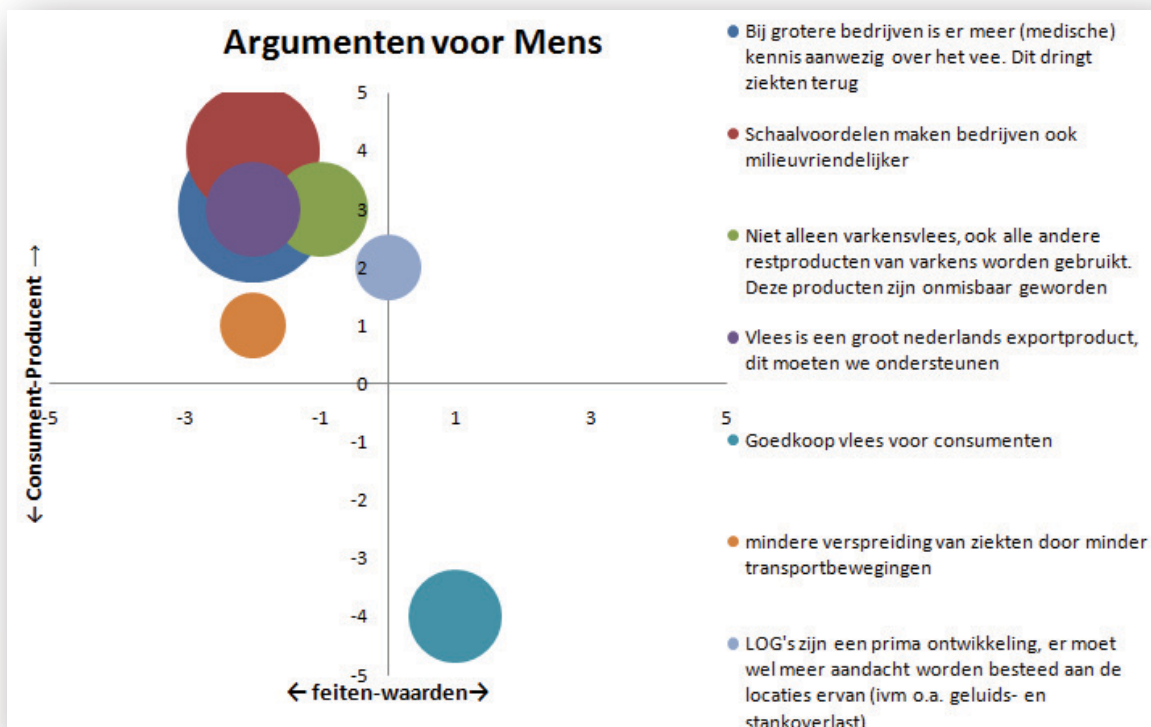

Dat leidt er toe dat een aantal deelnemers er zeker van is, dat de intensieve veehouderij slecht is voor mens en dier: "Moeten we nu nog steeds discussiëren over de negatieve effecten op de mens? Kijk naar alle negatieve effecten, ziektes en risico's voor de mens."

Ook fijnstof wordt genoemd: "toename van uitstoot van stank en fijnstof is in concentratie gebieden (LOG's) fors toegenomen, ook door aan en afvoer door vrachtverkeer."

Tot slot

Uit onderstaand schema blijkt, dat ook als het over het thema 'mens' gaat, er bij de voorstanders van megastallen eerder sprake lijkt van het gebruik van 'rationele' argumenten: "Vlees is een groot Nederlands exportproduct, dit moeten we ondersteunen."

Grafiek 5.1.3.2 Argumenten voor Mens

5.1.4. Fase 1: analyse thema 'milieu'

Algemene teneur in de discussies

Als het over het thema milieu gaat, valt op dat dit thema iets minder hevig bediscussieerd is dan de eerdere drie thema's. Het gaat met name om becijfering van milieuschade, uitstoot en effectiviteit van oplossingen als luchtwassers. We lopen de belangrijkste thema's langs.

In het algemeen: hoe groot is de milieuschade (belasting) nu eigenlijk?

Voor- en tegenstanders van de intensieve gebruiken feitelijk exact dezelfde redenering. In het ene geval luidt de stelling, dat de intensieve veehouderij juist door zijn concentratie milieubelasting effectief kan aanpakken. Bij de tegenstanders draait dit argument honderdtachtig graden: dan zorgt de concentratie nu juist voor extra milieubelasting. Enkele voorbeelden: *"De intensieve veehouderij levert structurele milieuproblemen op juist door de intensiviteit. Concentratie van dieren, concentratie van mest, concentratie van voer, die allemaal moet worden aan- of afgevoerd, en, in het geval van mest, elders moet worden verwerkt,"* zo stelt een deelnemer. Die redenering klopt niet, zo betoogt nu juist een andere deelnemer: *"De intensieve veehouderij stoot minder broeikasgassen uit per kilogram geproduceerd vlees. Omdat de behoefte aan vlees toe zal nemen (met name in ontwikkelingslanden) is volgens deze redenering een (duurzame) intensieve veehouderij de oplossing."*

Sommige deelnemers pleiten voor schaalvergroting, omdat de voordelen ruimschoots opwegen tegen de nadelen: *"Kiezen voor grotere stallen is kiezen voor betere milieumomstandigheden. (...) Grotere stallen hebben betere hygiënische voorzieningen. (...) Door minder bedrijven zie je in het landschap minder stallen."* Want: *"megastallen leiden niet tot een lagere milieubelasting of beter dierwelzijn. (...) Megastallen leiden wel tot locale concentratieproblemen."* Sterker nog, zo betoogt deze deelnemer: *(...) Megastallen ontsieren in grotere mate het veelal kleinschalige buitengebied. (...) Ik ben niet tegen megastallen, maar plaats ze op de juiste locaties. Dat is duurzaam ondernemen. Dus minimaal 250 meter afstand tot omwonenden, minimaal 400 meter afstand van lintbebouwing en bebouwingsclusters. Daar is iedereen mee gebaat. Scherp de eisen voor megastallen aan. Daarmee een tegemoetkoming aan de omgeving en daarmee ook een beter maatschappelijk draagvlak."*

Weer andere deelnemers betogen nu juist dat er in de afgelopen jaren flink wat vooruitgang op milieugebied geboekt is: *"Ik heb zojuist in opdracht van Wageningen Universiteit een onderzoek afgrond omtrent de uitspoeling van landbouwpercelen en de invloed die die stoffen hebben op het milieu. U heeft gelijk dat er in het verleden te veel voedingsstoffen in het oppervlaktewater zaten, maar daar is nu geen sprake meer van. De kwaliteit van het oppervlaktewater is dermate verbeterd in de afgelopen 20 jaar dat er geen sprake meer mag zijn van overschotten en eutrofiëring. In het water zitten nu nog wel veel zware metalen zoals arseen en nikkel, echter zijn deze afkomstig van de industriesector. Ik zou graag zien dat je hun derhalve ook als verantwoordelijke aanwijst."*

Maar hoe gesloten is de keten eigenlijk? En houdt milieu op bij de Nederlandse grens?

Een aantal deelnemers vraagt aandacht voor de internationale aspecten van de intensieve veehouderij: *"Het valt me op dat er bij dit thema bijna alleen maar aandacht is voor de milieuproblemen in Nederland, maar ontbossing in Zuid-Amerika is ook een direct gevolg van onze vleesindustrie. Er worden op grote schaal bossen gekapt waar dan gentech-soja wordt verbouwd. Dit dient als veevoer en wordt voornamelijk naar Rotterdam verscheept. [...] Bij deze techniek verdwijnt niet alleen bos. Omdat de akkers bespoten worden [...] verdwijnt al het onkruid, alleen niet de soja die erop gemaakt is hier tegen te kunnen. Het gevolg is dat er geen leven meer is. Dit is heel erg. Totale vernietiging van een rijke en prachtige natuur."* Ook andere deelnemers vragen aandacht voor de sojaproblematiek, maar huldigen een ander standpunt: *"Soja wordt voornamelijk verbouwd voor de sojaolie, welke vervolgens wordt verwerkt in o.a. de 'Becel' en cosmetica. Het restproduct dat ontstaat uit de winning van sojaolie uit sojabonen is sojaschroot. Dit eiwitproduct wordt door de veehouderij sector gebruikt als grondstof voor veevoer. Op deze wijze wordt voor menselijke consumptie ongeschikt eiwit omgezet in heerlijk vlees."*

Sommige deelnemers stellen dat de intensieve veehouderij moet streven naar het sluiten van de keten (en in zijn meest vergaande vorm is dat lastig voor internationaal opererende bedrijven): *"De vee-industrie kan ons helpen restproducten tot waarde te brengen, maar als daarmee een op zich ongewenste, milieubelastende keten economisch rendabel en schijnbaar milieuvriendelijker wordt gemaakt schieten we er niets mee op."* Ook andere deelnemers wijzen op de noodzaak om de kringloop te sluiten: *"een veel gehoorde redenering die waarschijnlijk waar is omdat het gaat hier om de broeikasgasproductie per kilogram geproduceerd vlees. Een koe die in Afrika buiten loopt produceert in deze berekening meer broeikasgassen dan een mega-stal koe die een groter deel van het plantaardige voedsel in vlees omzet."* Maar, zo betoogt deze deelnemer: *"als je meer kilo's vlees gaat produceren wordt deze grotere efficiëntie natuurlijk teniet gedaan. Om maar te zwijgen over het dierenwelzijn in de mega-stal (koe niet buiten, geen beweging). En inderdaad, broeikasgasproductie wordt ook gereduceerd door niet het plantaardig voedsel de halve wereld over de slepen."* Het 'verslepen' van voeder, dieren en afval voeren ook andere deelnemers aan: *"vanuit het principe van de nitrietkringloop kunt u het nooit goed doen. Behalve als u uw mest terug brengt naar waar uw veevoer vandaan komt. Zie hiervoor het rapport van het Centrum voor Landbouw en Milieu.(TCB Rapport A059(2010) 13-aug-2010)."* Anderen wijzen er nu juist op dat het sluiten van de keten niet alleen op de veehouderij kan worden afgewenteld: *"Ik denk niet dat de vee-industrie verantwoordelijk is voor het in stand houden van de keten, maar het vormt er wel een onderdeel van. In feite is onze totale consumptie maatschappij verantwoordelijk voor het in stand houden van de keten als je het zo bekijkt."*

Maar kan de techniek ons niet vooruit helpen?

Een groot aantal deelnemers discussieert over de effecten van allerlei technische hulpmiddelen. En ook rond dit thema zijn de meningen verdeeld. Volgens de een levert technische innovatie veel op, volgens anderen nu juist niet. Enkele voorbeelden: *"Door de megastallen zullen er miljoenen dieren extra worden gehouden in Nederland, omdat door de lagere kostprijs de export zal verhogen. De totale uitstoot zal waarschijnlijk verhogen."* Anderen zetten vraagtekens bij het

rendement: "Rendementen van de alom geprezen luchtwasser zijn slecht! Ammoniak gaat nog, maar het tegenhouden van fijnstof doet de luchtwasser niet goed. Het is de nieuwe asbest van de intensieve veehouderij." Anderen geven aan dat het rendement er nog wel kan zijn, maar dat de techniek vaak niet aan gezet wordt: "Luchtwassers staan nu ook al vaak uit om kosten te besparen. Niemand die het controleert" En, zo stelt een andere deelnemer, in het verleden zijn "er erg veel zgn. groen labelstallen met veel subsidie gebouwd. Dat was heen gewone moderne stal, maar er zat een ammoniakfilter in de afzuiging op het dak met heideplaggen erin. Na de bouw verwijderden de meeste boeren meteen dat filter. Mooi een goedkope gesubsidieerde stal!. Boerenbedrog dus! De Rabobank ook blij! "

Anderen hebben juist wel vertrouwen in de techniek: "De komst van megastallen lijkt mij potentieel positief voor het milieu, omdat bij een grotere bedrijfsomvang gemakkelijker geïnvesteerd kan worden in luchtwassers etc. Het is m.i. de taak van deskundigen om aan de hand van situatie rond bestaande megastallen aan te tonen dat deze daadwerkelijk een positieve invloed hebben op het milieu. Over nieuwbouwplannen moet er een goede voorlichting naar het publiek komen over ingezette milieutechnieken en te verwachten stof- en ammoniakemissies. [We] zouden [...] onszelf veel problemen besparen als we megastallen, hoe milieuvriendelijk ook, neerzetten in zo dun mogelijk bevolkte gebieden." Anderen delen deze mening: "Het is voor een groot bedrijf gemakkelijker om investeringen te doen die ten goede komen aan het milieu dan een kleiner bedrijf. Bij een klein bedrijf zijn investeringen in luchtwassers, mestscheiders, klimaatsystemen dermate hoog dat ze nooit terugverdient zullen worden. Voor een groot bedrijf drukken dergelijke investeringen lang niet zo hoog op de kostprijs en zijn ze betaalbaar."

Een deelnemer erkent dat megastallen an sich milieueffecten in positieve zin zou kunnen beïnvloeden. Maar hij stelt tegelijkertijd dat "Megastallen zouden in principe de totale milieubelasting kunnen laten dalen. (...) Ik ben voor luchtwassing en voor mestverwerking, omdat het emissies reduceert en omdat een duurzame landbouw zijn reststoffen hergebruikt. Maar ik ben ook tegen grootschalige vleesproductie, omdat de kringloop niet volledig gesloten wordt."

Dat doet een ondernemer verzuchten: "Je kunt je afvragen wanneer het wel goed is. Als ik het voorbeeld van mijn eigen bedrijf mag nemen is het nog steeds niet goed genoeg volgens de bezwaarmakers. We doen er alles aan om onze veehouderij zo duurzaam mogelijk te maken, zo maken we gebruik van een houtkachel en zonnepanelen. Deze tezamen zorgen voor een Co² reductie 96500 kg wat overeen komt met de Co² opname van 16 ha bos per jaar. Ook op het gebied van dierwelzijn lopen we erg op de zaken vooruit en doen we meer dan de wetgever verplicht. Voedselveiligheid heeft de hoogste prioriteit en antibioticagebruik minimaliseren we zo ver mogelijk. Tracking en tracing is in de gehele keten geïmplementeerd! We produceren dus Co² neutraal, op een zeer diervriendelijke methode en heel erg veilig en transparant. We willen het bedrijf uitbreiden, en nog is het niet goed genoeg. Wanneer is het dan wel goed????"

Maar wat heeft milieu nu eigenlijk van doen met de grootte van de stal?

Weer anderen stellen nu juist dat het 'concept' megastal niet verward moet worden met 'een grote stal': "We moeten die opschaling (er heerst een hardnekkige begripsverwarring rondom

schaalvergroting en megastallen) dus anders gaan organiseren. Dat hoeft niet perse met grote stallen (megastallen) maar kan ook prima met kleine stallen die samen een groot bedrijf vormen. (bijvoorbeeld een Koelanderij) Het sluiten van kringlopen, biodiversiteit, en behoud van een gezonde bodem kan op deze manier uitstekend gewaarborgd worden. Dierlijke mest zal duurzaam worden geproduceerd, bewerkt en verwerkt. Minimaal gebruik van kunstmest, wat we al jaren doen."

En sluit regelgeving eigenlijk wel goed aan?

Een aantal deelnemers wijst er op dat in hun ogen bestaande wet- en regelgeving belemmerend werkt: *"Is het niet raar dat onze buurman akkerbouwers in Groningen liever kunstmest over zijn land rijdt dan onze varkensmest, omdat hij een dikke bekeuring krijgt als hij over de maximale krappe nitraat en fosfaat eisen heen gaat?"*

Ook regelgeving consequent toepassen, zou volgens sommige deelnemers de overlast van megastallen kunnen tegengaan: *"Oplossing is voor nieuwe bedrijven een minimale bouwblokafstand van 250 meter tot bouwblok van derden te hanteren. En aanscherping van milieuregelgeving, o.a. in vorm van herinvoeren cumulatieve toets, om omvang en regionale en lokale intensivering van veehouderij te voorkomen, zeker op ongeschikte locaties. Dat leidt tot innovatie, verduurzaming van de sector en ontwikkeling op juiste locaties."*

Maar: hoe zit het dan met onze gezondheid?

Ook in de milieudiscussie wordt er door een aantal deelnemers verband gelegd met andere - belendende- thema's, zoals gezondheid. Vervuiling en milieuschade staat in deze redenering -bijna- gelijk aan een grotere kans op het uitbreken van ziekten: *"Deze keer de EHEC, vorige keer de ESBL, daarvoor de Q-koorts, daarvoor varkensgriep of de Mexicaanse griep. Zolang wij op deze schaal onze grond, lucht en water blijven vervuilen vragen wij om problemen. Er moet een omslag komen! Voor ons, voor onze kinderen."* Want, zo *"breken er in de bio-industrie om de haverklap ziektes uit die o.a. ook de volksgezondheid bedreigen en zal dit met de komst van meer megastallen nog veel erger worden."* Anderen wijzen er nu juist op dat megastallen dergelijke ziekten wellicht effectiever kunnen tegengaan: *"Ik vind het dus heel erg kortzichtig om de megastal bij voorbaat de schuld te geven terwijl vele studies al aangetoond hebben dat zij juist kunnen bijdragen aan het terugdringen van medicijngebruik. En ja, er moet geld verdient worden in de veehouderij, want ook ik heb een gezin wat onderhouden moet worden."*

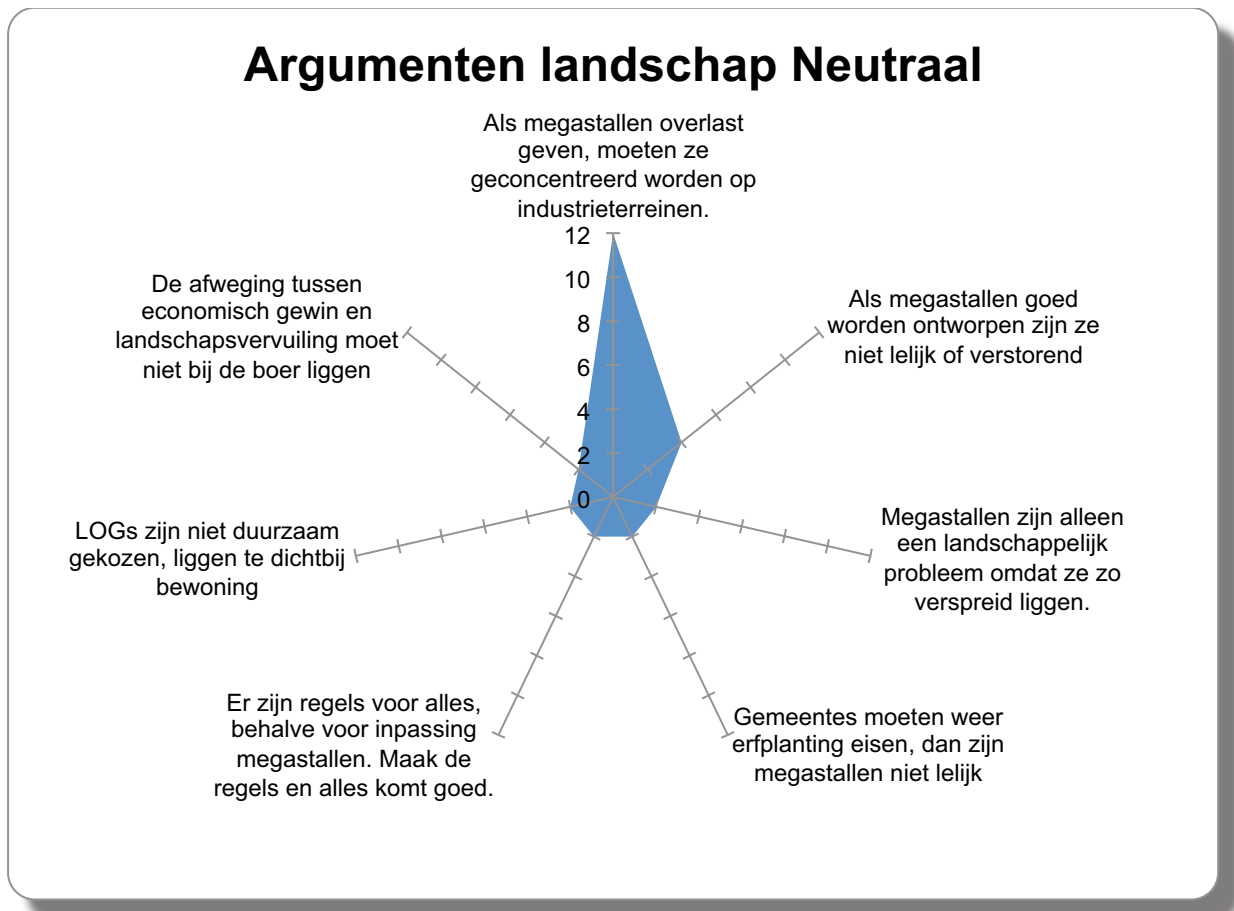
Tot slot: wat is de rol van de consument in dezen?

Ook de rol van de hedendaagse consument (zoals in bijna ieder ander thema) komt aan de orde: *"Mensen willen vooral goedkoop vlees, de meeste mensen weten niet eens een tiende van de ellende en het dierenleed wat achter bijvoorbeeld "de kilo knaller" zit, ze worden dom gehouden, en goedkoop vlees betekend zo snel mogelijk vlees produceren en daarvoor gebruikt men o.a antibiotica wat de mensen weer resistent maakt tegen antibiotica, dus het is gewoon misdadig."*

5.1.5 Fase 1: analyse thema 'landschap'

Algemene teneur in de discussie

Bij het thema landschap is het minst gediscussieerd. En dat is opmerkelijk, daar de landschappelijke inpassing een aantal jaren geleden een van de meest prangende problemen rond 'megastallen' was. In de huidige discussie is deze inpassing van minder belang geworden. In de landschappelijke discussie speelt een aantal issues: inpassing, al dan niet verplaatsing naar industrieterreinen, vormgeving van de stallen en landschappelijke kwaliteit.

Grafiek 6.1.5.1. Argumenten landschap neutraal

Bij wijze van openingszet: de kern van de landschappelijke discussie in samenhang

Een van de deelnemers heeft in zijn bijdrage feitelijk de voornaamste ingrediënten van de discussie geformuleerd. De deelnemer wijst in antwoord op de vraag of we de intensieve veehouderij niet op industrieterreinen moeten plaatsen, op het principiële karakter van deze vraag. Hij stelt: "de vraagstelling is interessant omdat hij principieel is. Willen we niet-grondgebonden landbouw op industrieterrein? Dat het kan is duidelijk. Dit vraagstuk speelt bij [... de] intensieve veehouderij maar ook bij de landschappelijk net zo ontsierende glastuinbouw. Bedoelen we met industrieterrein dan de planologische categorie, of een clustering van activiteiten? Het lijkt mij prima om het

huidige agrarische areaal in Nederland reserveren voor grondgebonden landbouw (Boomteelt, bollen, uien, aardappelteelt, kruiden, sierplanten, graan- en maisteelt, weidegang vee etc.) Dat biedt veel potentie om de vrijkomende landschappelijke kwaliteiten te benutten voor combinaties met vrijetijds-economie. De rendementen daaruit kun je deels gebruiken om stallen en GTB af te breken. Vervolgens bouwen we de intensieve veehouderij met minimaal 40% t.o.v. huidige volume aan dieren af en kiezen er voor om eerst voor eigen behoefte te produceren, dan pas te exporteren. We kunnen dan met minder ruimtebeslag toe. Consumenten gaan meer betalen voor hun vlees en krijgen in ruil daarvoor zeggenschap over waar vleesproducenten zich in de regio mogen vestigen. In de bestaande Agroparkconcepten ontbreekt systematisch de connectie met de sociale eigenheid (blinde vlek)."

Landschappelijke kwaliteit

Elementen van deze vrij complete schets van de toekomst van de intensieve veehouderij in Nederland, komen bij andere deelnemers terug. Bijvoorbeeld als het over de landschappelijke kwaliteit gaat. Voor de ene deelnemer is de megastal een grote aantasting van de landschappelijke kwaliteit: *"een pest, zeker in het open landschap."* Een megastal wordt door direct omwonenden vrijwel nooit fraai gevonden: *"Ik kan en mag helaas dagelijks 'genieten' van een nu nog gedoogde megastal zonder juiste vergunningen. Het wordt echt tijd en noodzaak dat er duidelijke landelijke regels komen. [...] Het landschap wordt zo veel minder waard en dat is toch zeker een van onze kostbaarste bezitten. Ik ben van mening dat we dit moeten koesteren en waarborgen, dus vooral geen grote stallen met voersleuven, voersilo's en al het luidruchtige materiaal wat te pas komt bij de bedrijfsvoering. Het kan ook allemaal anders!"* In de meeste topics wordt de megastal als een ontsierend landschappelijk element gezien. Enkele voorbeelden: *"Het landschap in Nederland word totaal verpest door de bouw van megastallen, laten we eerlijk zijn tussen al dat beetje landschap dat we nog hebben zie je nu van die grote lelijke stallen verschijnen met grote rookwolken van de zogenaamde luchtwassers."*

Deelnemers geven aan dat de Nederlandse grond schaars is: *"Het is daarom heel belangrijk om goed af te wegen hoe we de schaarse grond in Nederland gebruiken. (...) Ik vind dat zulke afwegingen niet overgelaten kunnen worden aan een ondernemer die zo'n bedrijf in Nederland wil starten. (...) Groter en meer stallen zorgt alleen maar voor meer ellende onder de boeren (ze concurreren elkaar kapot) en de omwonenden zitten met de stankoverlast, gevaar voor besmetting van dierziektes en zijn hun landschap kwijt want kijken tegen grote muren van megastallen aan."* Een dergelijke megastal kan niet fraai zijn, zo betoogt een flink aantal deelnemers: *"Enorme stallen staan niet mooi in het landschap. Ik krijg er zelfs een naar gevoel bij: er zitten 1000en dieren in, maar je ziet ze niet... Dieren in de wei, dat is wat we allemaal graag zien toch? Met daarnaast een schattige, oude boerderij."* Dit Ot en Sien-achtige beeld van de veeteelt is in een flink aantal postings terug te vinden.

Anderen brengen daar tegenin dat er in de maatschappij wel eisen worden gesteld, maar dat de gemiddelde burger weinig geld over heeft voor de producten van de megastal: *"Uiteindelijk wordt er vanuit de maatschappij gevraagd om het op deze manier te doen, omdat de maatschappij niet*

meer geld over heeft voor deze crisis. Ofwel heeft de maatschappij het zelf in de hand, en niet de boer. "

Moeten we dan niet verplaatsen naar een industrieterrein?

Voor een aantal deelnemers aan de discussie is het duidelijk waar de toekomstige huisvesting van de intensieve veehouderij ligt: op het industrieterrein. Wat voorbeelden: *"De vlees industrie hoort niet thuis in het landschap, maar gewoon zoals elke andere industrie, op industrie terreinen. De ondernemers die zich hier mee bezig houden, zijn ook geen boeren meer. Ze leveren (jammer genoeg) producten zij het van levende wezens. Als je dat dan toch doet, wees dan eerlijk, ook tegen je zelf en geef toe dat dit weinig meer met veeteelt of de dieren zelf te maken heeft."* Een concentratie moet plaatsvinden op industrie-achtige terreinen: *"Dit soort stallen hebben helemaal niets te zoeken in het buitengebied, maar kunnen, wat mij betreft, naar industrieterreinen verplaatst worden. Op industrieterreinen zijn de verbindingen beter, en kunnen ook andere transportmogelijkheden gebruikt worden, bijvoorbeeld per schip of trein."* Anderen zijn het daar niet altijd mee eens: *"Dieren zijn geen industriële producten! Dat de maatschappij ze nu wij kennelijk volkomen doorgedraaid zijn en slechts met onze eigen soort begaan zijn wel zo zien is al erg genoeg."*

Sommige deelnemers zijn duidelijk: *"Op de eerste plaats wil ik vaststellen dat een agrarisch ondernemer ook recht heeft op een plek. Mij lijkt toch het buitengebied de aangewezen plaats. Ik kan me niet voorstellen dat een industrieterrein voor hen en hun burens acceptabel is."* En: *"waarom geen megastallen op industrieterreinen? Daar is vaak plek genoeg en er is meestal een goede infrastructuur aanwezig. Bereikbaarheid en zo is meestal geen probleem en het buitengebied blijft daardoor van deze industriële gebouwen (megastallen) gespaard."*

Maar zouden we niet ook iets aan de vorm kunnen doen?

Sommige deelnemers pleiten voor een betere vormgeving van de grote stallen: *"Veel is mogelijk en veel is mooi mits GOED ontworpen en passend in de omgeving. Veehouders: wees blij met de welstand, die heeft veel ellende tegengehouden aan foelieijke stallen. Je bedrijf houdt niet op bij de erfgrans: het heeft een veel grotere uitstraling. Je kunt de omgeving verrijken of verarmen. Veel en veel te vaak wordt eenzijdig gekozen en daarmee de omgeving verarmt."* Ook andere deelnemers houden pleidooi voor goede ontwerpen van stallen: *"we moeten komen tot een vernieuwende architectuur in de stallenbouw die past bij het platteland. [...] Door concentratie in grotere bedrijven komt er ook veel ruimte in het buitengebied weer vrij. Dit komt de openheid van het gebied, het wonen en recreëren in het buitengebied ten goede."* Anderen zijn het daarmee eens: *"De gebouwen zijn zelden mooi, misschien dat een architectenbureau zich eens uitgedaagt voelt daar iets aan te doen, maar het is duidelijk dat elke cent telt: goedkoop bouwen, veel dieren per oppervlak, zo goedkoop mogelijk voeren, zo laag mogelijke kosten voor ziekte, transport en slachten, verwerking, opslag etc... Erfbeplanting, materiaal- en kleurgebruik, meer variatie?"*

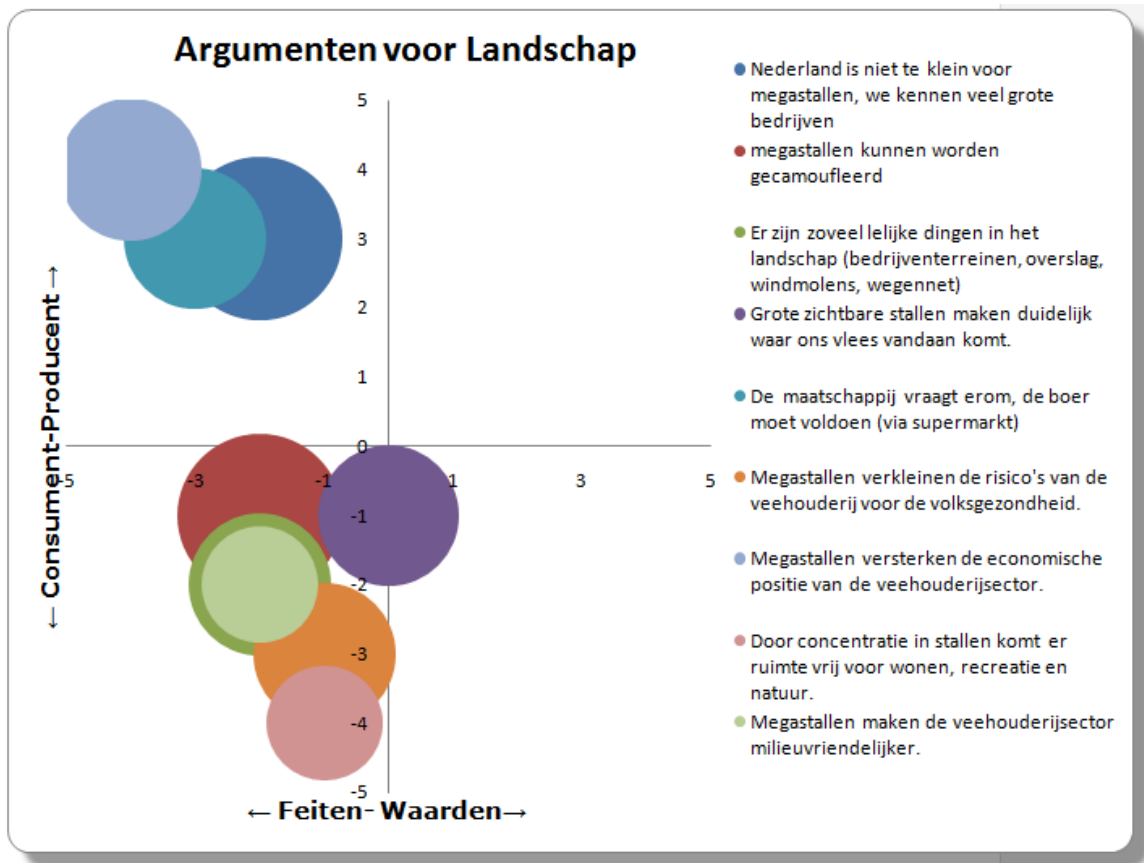
Weer anderen pleiten voor meer communicatie met de omgeving: *"In het Alterra rapport "Megastallen in beeld" lees ik, dat de huidige landbouwontwikkelingsgebieden niet zijn getoetst op oa landschapsstructuur. Het lijkt mij belangrijk om hier een inhaalslag te maken. Ook zijn [...] een*

hoop problemen ontstaan doordat burgers in de landbouwontwikkelingsgebieden onvoldoende (vooraf) zijn geïnformeerd over de impact van de plannen op hun woon/leefsituatie.”

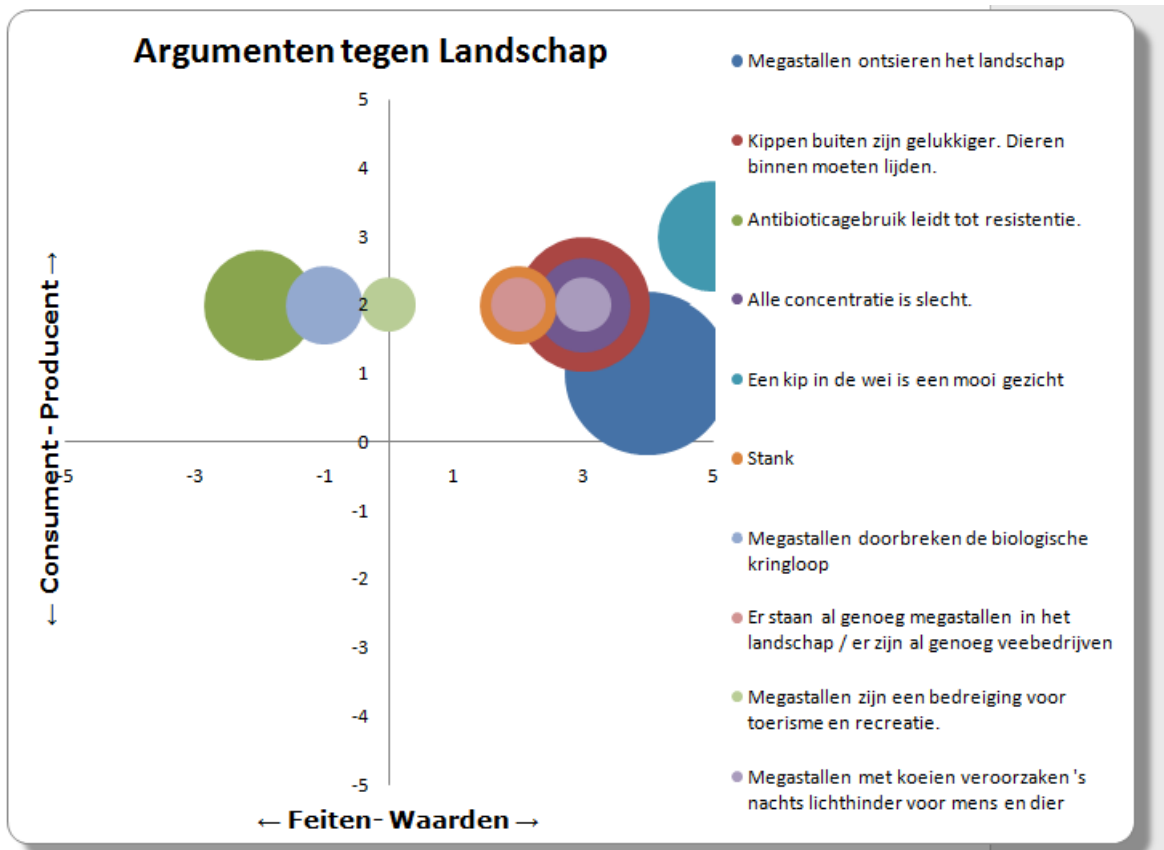
Analyse van de meest gebruikte argumenten

Als we kort analyseren welke argumenten gebruikt wordt door de voorstanders van megastallen, dan valt op dat er vooral rationele argumenten gebruikt worden. Bijvoorbeeld: 'Nederland is niet te klein voor megastallen: we kennen veel grote bedrijven'.

Grafiek 6.1.5.2 Argumenten voor Landschap

Als we daarentegen kijken naar de argumenten, die tegenstanders gebruiken, dan valt op dat er bij de tegenstanders meer gebruik gemaakt wordt van argumentatie, die wat emotioneler van toon is. Ook zijn de argumenten vooral gericht op de producten, terwijl er bij de voorstanders een mix is van op consument en op producent gerichte argumentatie te zien is.

Grafiek 6.1.5.3. Argumenten tegen Landschap

5.2 Analyse fase 2 - argumentaties

Nadat in de eerste fase gelegenheid is gegeven tot het geven van meningen over megastallen en ook het spuien van emotionele overwegingen is in de tweede fase gericht gezocht naar het inzichtelijk maken van de complexiteit van het onderwerp.

Wat waren in de eerste fase de argumenten die met regelmaat werden aangehaald? Hoe kijkt men tegen dit soort vraagstukken aan? In deze fase van de dialoog zijn per hoofdthema argumenten geselecteerd en is de deelnemers gevraagd deze vraagstukken te beantwoorden met in het achterhoofd houdend de wetenschap dat iedere aangedragen oplossing impact heeft op de andere onderliggende thema's.

5.2.1. Fase 2: thema 'ondernemen'

Argument 1 – Valt er wat te verdienen in de veehouderij in Nederland? En zo ja, hoeveel?

Op dit argument is 19 keer gereageerd. Gereageerd wordt o.a. op de mogelijkheden die schaalgroottes bieden. Een van de deelnemers pleit als het om milieuaspecten gaat het volgende: *"Bedrijven met voldoende omvang hebben de mogelijkheid te investeren in luchtwassing, mestscheiding en biovergisting. Grotere voerinstallaties bieden de mogelijkheid grondstoffen in te zetten, welke anders gestort, gedroogd of verbrand moeten worden. biergist, aardappelschillen, bierbostel, kaaswei, tarwezemelen, doorgedraaide groenten zijn daar voorbeelden van. Bermgras, snoeihout en gewasresten kunnen op bedrijf gecomposteerd en hergebruikt worden op het land. Regionale kringlopen kunnen zo gesloten worden met een minimum aan transportkilometers. Energieopwekking voor eigen bedrijf en voor levering als groene energie voor derden kan plaatsvinden bij een voldoende schaal van bedrijf. Dierlijke mest kan getransformeerd worden tot kunstmestvervanger en bodemverbeteraar."*

Er wordt als het om dat zelfde aspect gaat ook verder gekeken dan het betreffende argument: *"Minder vlees produceren en consumeren is beter voor het milieu. Ja dat denk ik wel. Nederland moet veevoer invoeren. Zeven maal ons oppervlak is buiten ons land nodig voor de productie van het voer voor onze veestapel. Daarvoor wordt grond gebruikt dat elders natuur is (oerwouden in de Amazone voor soja – het gat van Rotterdam -) of dat elders noodzakelijk is voor de overlevingslandbouw (Mozambique die kleine boeren grond ontnemt om onze soja te kunnen exporteren). Voor het afval (mest, urine) moet er binnen het producerende land een oplossing worden gevonden. Dat kost de gemeenschap geld. Dat gaat weer ten koste van andere maatschappelijke vereisten (schoon water, lucht, bodem). Uit een oogpunt van milieu is het beter om regio voorzienend te produceren. Op die manier wordt de dierensector een schakel in het regionale ecosysteem van zelfbufferende verbanden, waardoor de maatschappelijke kosten weer omlaag gaan."*

Argument 2 – Door internationale concurrentie is de druk op prijzen verder toegenomen. Toenemende maatschappelijke eisen zorgen voor hogere kostprijzen. Schaalvergroting is voor velen de oplossing.

Dit argument heeft 16 reacties ontvangen. Opvallend is dat de complexiteit duidelijk uit de antwoorden naar voren komt in de reacties op dit argument: *"Bij alles staan wij als mens voorop. De varkenshouder wil als mens zijn dieren goed verzorgen en er een redelijke boterham aan verdienen. De consument wil als mens een gezond stukje verantwoord geproduceerd maar vooral niet te duur stukje vlees. Door steeds meer eisen op het gebied van dierwelzijn en milieu, stijgen de kosten. Dit is voor de varkenshouderij geen probleem, uiteindelijk werkt dit door in een hogere prijs voor de consument, die dit ook betaald. We moeten er wel voor zorgen dat de eisen in onze (Europese) markt niet teveel uit elkaar lopen, want dan ontstaat er oneerlijke concurrentie."*

Daar waar men niet zo zeer kijkt naar schaalvergroting als oplossing, wordt een alternatief aangedragen om de internationale concurrentie tegen te gaan: *"Importbeperkingen om de eigen markt te beschermen zijn een prima middel om oneerlijke concurrentie uit het buitenland tegen te gaan. De Nederlandse veehouderij is meer dan groot genoeg om de gehele Nederlandse vleesmarkt te kunnen bedienen, er is zelfs genoeg ruimte voor krimp. Import is echt niet nodig. Importbeperkingen werken in het voordeel van de Nederlandse veehouders om hun concurrentiepositie te beschermen."*

Argument 3 – Slechts een deel van de ondernemers vindt oplossingen in nichemarkten

Weinig reacties op dit argument (4). Toch zijn er wel mensen die hier een mening over hebben en die ook ventileren. Er wordt wel getwijfeld of dit nou de oplossing is: *"Ook in de nichemarkten is het niet altijd even goed gesteld, zo zijn er bijvoorbeeld ex-varkenshouders die in hun varkensstallen nu tropische vissen kweken. In de bassins zit meer vis dan water, dus kun je je afvragen wie het slechter heeft. Het varken dat er eerst stond of de vis die er nu zwemt."*

Argument 4 – Agrarisch ondernemers zijn in de loop der jaren in de keuze om de schaal te vergroten steeds zwaarder gefinancierd.

Ook hier slechts een paar reacties (4). Wat opvalt is dat er niet altijd alleen op het argument wordt gereageerd, maar ook andere aspecten herhaald genoemd worden: *"Bekend voorbeeld dat iedereen wel kent is de reclame "Kip, het meest veelzijdige stukje vlees". Hier is de overheid in mijn ogen verkeerd bezig door het eten van vlees te bevorderen, het liefst zie ik die campagne dan ook vandaag nog stopgezet worden. Mensen zouden juist aangemoedigd moeten worden minder vlees te eten, waardoor schaalvergroting niet nodig is."*

Argument 5 – Door technische ontwikkelingen (innovaties) is de productie geoptimaliseerd en daardoor –per bedrijf en per dier– toegenomen.

Dit argument wordt door de paar mensen die erop reageren (4) kritisch bejegend. Aangegeven wordt dat er niet genoeg gekeken wordt naar innovaties op het vlak van dierenwelzijn en duurzaamheid: *“Technologische ontwikkelingen maakt steeds verfijndere modellen die de kosten baten verhouding van een productieproces optimaliseerbaar maken. Er is echter steeds sprake van meer van het zelfde. Na de optimalisatie van de melkproductie, gaan we de hamproductie optimaliseren en daarna die voor eieren, voor een geranium, voor een vis. In al die modellen komt een dierenwelzijnsindex niet ter sprake. En als dat al zo zou zijn, dan is die daarin geen driver, maar een resultaat dat geaccepteerd moet worden. Bij technologische ontwikkelingen moet het meer gaan over de vraag: integreer de doelen mbt dierenwelzijn en duurzaamheid.”*

Argument 6 – Biologische landbouw groeit, maar is nog steeds niet groot

Dit argument brengt al duidelijk meer teweeg dan de voorgaande argumenten. Uit de twaalf gegeven reacties blijkt duidelijk dat men vindt dat er een rol is weggelegd voor de consument: *“Het is tijd dat er eens iets gebeurt om de consument meer te laten kiezen voor biologische producten. Informatie is daarbij het sleutelwoord. Momenteel is er voor de vlees kopende consument haast geen informatie beschikbaar over de herkomst van dat vlees. Als ik als consument vlees koop wil ik liefst zo veel mogelijk weten over de herkomst van dat vlees. Ik wil precies weten waar en hoe de dieren geleefd hebben, van de geboorte tot de slacht. Die informatie krijg ik als consument niet, wat de schijn wekt dat er iets te verbergen valt. En er valt ook wat te verbergen, namelijk de gruwelen van de moderne bio-industrie. Op biologisch vlees zit een sticker “Biologisch”, op regulier vlees zit geen sticker. Ik vraag me af hoeveel consumenten dat reguliere vlees nog zouden kopen als daar een sticker “Bio-industrie” op zou zitten.”*

Argument 7 – Ook het marktaandeel van biologische producten groeit, maar zorgt nog maar voor een relatief klein percentage van alle verkopen

Daar waar de meeste reacties pleiten vóór een uitbreiding van het aantal biologische producten zijn er ook deelnemers die kritisch kijken naar in hoeverre biologische producten daadwerkelijke verschillen van de reguliere en waar nou het werkelijke onderscheid zit: *“biologische producten zijn niet gegarandeerd ziektevrij, evenals reguliere producten. Bij beide kan het mis gaan, dus dit argument gaat niet op bij de keuze om wel of geen biologische producten te kopen. Wat wel telt is het dierenwelzijn, en dat is in de biologische sector nou eenmaal veel beter dan in de reguliere sector.”*

Argument 8 – Agrarisch ondernemers moeten meer interactie met hun (woon)omgeving zoeken (de veehouderij is in zichzelf gekeerd en weinig transparant).

Vanuit de sector zelf wordt op dit argument instemmend gereageerd: *“Ik ben het er helemaal mee eens dat er meer interactie tussen agrarische ondernemers en consumenten moet komen. Zelf doen wij jaarlijks mee aan infodagen (zoals roefeldag) om kinderen te laten zien hoe het agrarisch*

bedrijf er van binnen uitziet en waar bijvoorbeeld de melk nu echt vandaan komt. Ik ben dan ook van mening dat agrarische ondernemers hier iets meer moeite voor mogen doen (...)."

Niet alleen vanuit het menselijk aspect is men deze mening toegedaan. Ook vanuit landschappelijk aspect wordt er instemmend op dit argument gereageerd: *"Mee eens. Vaak ligt er al een milieu- of bouwvergunning en moet men dit via een plaatselijk krantje vernemen dat er 60m1. van je huis een megastal herrijst. Zo'n agrariër is dan "verbaast" dat de buurt dat niet leuk vindt. Enig inbreng in zijn plannen hebben buurtbewoners niet, alles moet zo goedkoop mogelijk, dus van de landschappelijk inpassing komt niks terecht."*

Argument 9 – Goedkoop vlees (uit andere landen dan Nederland) ligt naast het -soms zorgvuldiger geproduceerde- vlees uit Nederland in het schap van de supermarkt (en prijs is nog steeds een van de belangrijkste concurrentievoordelen).

De meningen verschillen hier als het gaat om wie er waar voor verantwoordelijk is. Aan de ene kant zijn er de opmerkingen over de overheid: *"Politiek moet in ieder geval niet buiten de markt om extra eisen op gaan stellen aan de dierhouderij. Dan loopt het helemaal fout. In de UK is dat gebeurt. Mat als gevolg dat men vanuit heel Europa vlees vandaan moet halen voor de Engelse markt. Dus is er nog niks bereikt. Ja, misschien wel, een aantal boeren kapot gemaakt. De consument moet gaan kiezen. De boer zal wel produceren wat de consument wil. Doet hij nu immers ook."*

Anderszijds vindt men dat de consument goed voorgelicht moet zijn, zodat deze een duidelijke afweging kan maken bij de aanschaf van vlees: *"Het is voor de consument vaak niet duidelijk hoe het vlees geproduceerd is en waar het vandaan komt. De consument ziet geen verschil tussen goedkoop import vlees en duurder diervriendelijker Nederlands vlees. Dit moet dus anders, als consument heb je recht op informatie over het vlees dat je koopt. Als deze informatie duidelijk is zal de consument best bereid zijn meer te betalen voor zorgvuldiger geproduceerd vlees."*

5.2.2. Fase 2: thema 'dier'

Argument 1 – Dieren moeten hun natuurlijk gedrag kunnen vertonen. Kippen bijvoorbeeld zijn buiten gelukkiger

Dit argument lokt niet alleen veel reacties uit (29) maar ook gaan de reacties gepaard met een groot verschil in zienswijze tussen voor en tegenstanders. Er wordt bijvoorbeeld gekeken naar wat praktisch mogelijk is om het effect van natuurlijk gedrag te creëren anders dan buiten: *"De kip kan dan wel buiten gelukkiger zijn maar dat gedrag kun je ook in stallen nabootsen. Dan heb je ook minder last van salmonella besmetting. Het ontstaan van kippenlegbatterijen komt voort uit het bestrijden van salmonella besmetting. De sector wacht nu op het moment dat dit weer gaat uitbreken, met deze discussie. En wie wordt daar dan op aangekeken. Ja dus, de mega kippenhouder i.p.v. de scharrelkippenhouderij. Mensen denken en roepen wat, maar vaak is het onzinnig."*

Tegelijkertijd speelt de beleving van het vak boer een rol in de overwegingen over hoe dieren te houden. Overigens komen dit soort opmerkingen veelal niet van de boeren zelf, maar is dit hoe er

tegen het boerenpak wordt aangekeken: *“Ondernemen kan ook op een diervriendelijke manier, kijk naar biologische boeren. Het is toch ook veel leuker en bevredigender werken voor de boer zelf als je met dieren werkt die het naar hun zin hebben, dan dat je met een computer regelt hoe ze verzorgd worden. Buiten dat geeft het meer zorgen over ziektes (en ruiming van de stallen) als ze op een onnatuurlijke manier gehouden worden.”*

Argument 2 – Dierenwelzijn heeft een steeds belangrijker plaats in onze samenleving en er is steeds minder draagvlak voor de intensieve veehouderij.

Ook hier veel reacties (29) waarbij er grote scepsis is of de gemiddelde consument überhaupt wel nadenkt over dierenwelzijn in relatie tot de kosten van vlees: *“Het zal de massa nog steeds worst zijn of dieren nu wel of niet een goed leven hebben als het eindproduct maar betaalbaar is. Deze mentaliteit verander je niet zo snel. Dat mag dus best van bovenaf geregeld worden. Per slot van rekening beschikken de burgers die vlees van de intensieve veehouderij kopen wel degelijk over het lot van een dier en het is niet eerlijk dieren de dupe te laten zijn van de gemakzucht van de gemiddelde mens.”*

Maar niet alleen de rol van de consument wordt betwist, ook die van de ondernemer: *“Het gaat al lang niet meer om 'goed leven'; er is een tendens van steeds meer en vooral: meer winst. Meer winst maken heeft niets te maken met een goed leven voor iedereen. Die 'iedereen'..dat interesseert de ondernemer duidelijk niet. Zij die zich verrijken op de rug van de dieren, (ook van mensen hoor, want ook daar speelt 'uitbuiting' een grote rol in de winstmarges van een onderneming) zullen nooit tevreden zijn en steeds hogere eisen stellen. Zij gaan letterlijk over lijken. Met wat voor lef en arrogantie ondernemingen de dieren hun noden en belangen blijven negeren is een teken aan de wand. Het gaat ook niet meer om méér bewegingsruimte voor de dieren in de landbouwbedrijven. (...) als de mensen dan, volledig voorgelicht, nog kiezen voor vlees op het bord is dat een vrije keuze.”*

Argument 3 – Consumenten zijn nog onvoldoende bereid meer te betalen voor een eerlijk en/of diervriendelijk product.

Ook dit is een argument dat veel deelnemers tot de verbeelding spreekt en waarbij iedereen wel een duidelijke mening heeft. Enerzijds is men de mening toegedaan dat bewustwording van de consument leidt tot een bereidheid om meer te betalen voor vlees: *“Steeds meer zie ik om mij heen dat mensen er zich van bewust worden dat ook dieren recht hebben op een goed bestaan en dat men, als men zich daarvan bewust is, bereid is een stukje vlees minder te eten voor dezelfde prijs of dat deze mensen meer vegetarisch gaan eten. deze bewustwording ontstaat meestal nadat men heeft gezien hoe er met dieren wordt omgegaan. Kortom als we doorgaan met uitzendingen via radio/tv e.d. treedt er bij veel mensen een verandering op t.a.v. de manier waarop wij met dieren om moeten gaan en is men ook bereid daar wat meer geld voor uit te geven.”*

Anderzijds is er ook het geluid dat goedkoop vlees belast moet worden, zodat het biologische vlees een betere concurrentieplek kan innemen: *“De hogere maatschappelijke eisen zullen niet verdwijnen door megaproductie, integendeel. Overtuig daarom de consument dat aan een goed geproduceerd stuk vlees een prijskaartje hangt. Hef vleestax op dier- en milieuonvriendelijk*

geproduceerd vlees, opdat aan deze vorm van oneerlijke concurrentie een eind wordt gemaakt. Maak van dierenwelzijn een issue op Europees niveau."

Argument 4 – Investeren in dierenwelzijn kan vaak alleen terugverdiend worden als de schaal van een bedrijf vergroot mag worden

Vanuit de sector is er de bereidheid om te investeren in dierenwelzijn. Daar wordt ook duidelijk de link gelegd naar de grootte van het bedrijf om dit terug te kunnen verdienen: *"Ik als varkenshouder wil graag investeren in dierwelzijn, maar dan moet ik wel mijn bedrijf kunnen vergroten ivm eerlijk concurrentie tegen landen als Brazilië en Canada. Ik doe nu mee met Vion 1 stervlees. Hierdoor heb ik minder varkens te houden. Als tegenprestatie wil ik graag meer varkens houden."*

Maar andere deelnemers zien daar niet de oplossing. Die komen toch ook hier weer met het argument dat de prijs van vlees ook een belangrijke rol speelt: *"Deze stelling is volstrekt onwaar. Er zijn alternatieven, zoals de prijs. We moeten naar een maatschappij waarin de prijs voor vlees eenvoudigweg hoger ligt. Dat was vroeger ook zo. Eerlijk vlees is een luxeproduct."*

Argument 5 – Steeds meer melkveehouders kiezen er om uiteenlopende redenen, zoals de mestboekhouding, het aanschaffen van melkrobots, voor om de koeien het hele jaar in de stal te houden.

Ondanks dat er op dit argument niet veel is gereageerd is de diversiteit in reacties wel opvallend. Aan de ene kant heb je de praktijk van alle dag die geschetst wordt door een ondernemer: *"Ik vind het stigmatiserend om te zeggen dat als je met een robot melkt de koeien jaarrond op stal blijven. Ik laat mijn koeien al 5 jaar melken door een robot en weid de koeien bij voorkeur 24 uur per dag. ik haal ze 3 keer per dag op en dan mogen ze zelf bepalen wanneer ze er weer uitgaan. Maar de wetgeving dwingt de koeien wel binnen te houden."*

Anderzijds het meer idealistische plaatje dat men voor ogen heeft bij koeien in het landschap: *"Vee hoort buiten in de wei. Ik word altijd vrolijk van dat aangezicht. Dat steeds meer dieren niet meer buiten komen is zeer triest. Dat moeten we niet willen."*

5.2.3. Fase 2: thema 'mens'

Argument 1 – Megastallen zijn slecht voor de gezondheid van mens en dier, met name door het veelvuldige gebruik van antibiotica in de sector

Argument 1 is een van de meeste bediscussieerde argumenten, qua aantallen (42) in deze fase van de dialoog. Zowel de gezondheid van de mens, als die van de dier als het gaat om megastallen wordt aangehaald in de argumenten. De algemene tendens is dat men het eens is met de stelling: *"Het probleem is dat (met name) bij vleesetende-mensen in het ziekenhuis de resistentie tegen*

antibiotica groeit. Zelfs groente die verbouwd is op grond met resten van (met anti-biotica) vervuilde mest is een risicofactor! Bij veel dieren op één plaats in combinatie met het gebruik van antibiotica vraag je om een grotere kans voor problemen waaronder dus resistentie tegen antibiotica."

Een enkeling die het aan de ene kant wel eens is met de stelling komt ook met oplossingen om een aantal van de geschetste problemen tegen te gaan: *"Megastallen kunnen schadelijker zijn, doordat deze grote hoeveelheden geur, stof, ammoniak en geluid uitstoten in een beperkt gebied. Daardoor is overlast in directe omgeving groter. Welke kan leiden tot gezondheidsklachten. Daarnaast is op grote bedrijven de arbeidsproductiviteit groter, waardoor minder aandacht voor individuele dier. Bij ziekten zal dan eerder groepsgewijs worden behandeld dan individueel. Daardoor per definitie meer antibiotica gebruik. Tevens op grotere bedrijven meer risico dat ziekten rond blijven zwerven. Zie lagere school, ook daar is ziekerisico groter. Maar door megastallen goed te situeren, en wellicht scherpere eisen op van toepassing te verklaren zijn voornoemde problemen te verminderen. Dat kan door minimale afstandnormen, dan wel invoeren cumulatieve milieutoets."*

Argument 2 –Megastallen zorgen voor snellere verspreiding van dierziekten

Op zich heeft dit argument maar een beperkt aantal reacties opgeleverd. De reacties zijn over het algemeen kort en bondig en bevestigen de stelling: *"Indien een megastal getroffen wordt door een dierziekte dan gaan direct alle dieren in die stal er aan. Het is daarom beter de dieren te spreiden over meerdere kleine stallen om de schade bij een uitbraak te beperken."*

Vanuit de sector zelf wordt er inhoudelijker gereageerd: *"Ik ben melkveehouder, daarvan zijn er 19.000 in Nederland. Ik ben biologisch melkveehouder, daarvan zijn er 300 in Nederland. Biologische melkveehouders gebruiken gemiddeld een derde van de antibiotica die gangbare melkveehouders gebruiken. Onder anderen omdat je niet preventief mag geven. En omdat we meer boeren op weerstand bij de koeien. Van die 300 zijn er ongeveer 10 helemaal antibiotica vrij. Daarvan ben ik er 1. Ik zou willen weten of er ook gangbare melkveehouders antibioticavrij zijn. Biologische bedrijven zijn ook niet mega. Misschien is er eentje te vinden, maar dat is echt de uitzondering. In kippen is de grootste biologische 25.000. Dat is tov de 145.000 in gangbaar die ik ken echt heel erg mini. Bij koeien is het anders. Veel gangbare melkveehouders zijn ook niet heel groot. Scharrel is naar mijn idee wel mega, omdat het gewoon op kostprijs concurreert, en de scharrelkippen en varkens ook niet naar buiten hoeven. Scharrelkoeien bestaan nog niet! Dat zijn eigenlijk de weidegang koeien. Dit zou onderbouwd moeten worden, zodat de consument kan kiezen qua antibiotica en mega. Met biologisch zit je in ieder geval altijd goed. Wij verkazen al onze melk zelf, dus ik denk dat onze kaas het enige antibiotica vrije product is op de markt. Er is een biologische fabriek geweest die een tijdje de biologische melk van antibioticavrije apart heeft opgehaald voor de Amerikaanse markt. Daar werd goed voor betaald!! Dat zou hier ook moeten."*

Argument 3 –Men is niet of nauwelijks op de hoogte van het concept 'megastal'

Verrassend genoeg worden er totaal maar 7 reacties geplaatst. De boeren gaan bij dit argument op de bres voor hun sector: *"Lees alle reacties op dit forum en je weet genoeg. Voor veel mensen*

speelt gevoel een belangrijke rol. Het is bijna niet meer leuk om hier te reageren. Als je veel dialogen gelezen hebt, zie je dat de meeste niet-boeren heel erg negatief zijn. En er alles aan doen om mensen die hard werken en echt ondernemer willen zijn, tegen te werken en zwart te maken. Ze maken van elke mug een olifant. En wij, de ondernemers, moeten wel reageren, omdat er anders alleen maar tegenstanders aan het woord zijn. En in dit seizoen kunnen we onze tijd echt wel beter besteden. Voor mij geldt dat de gebruiker van de megastal meer kan vertellen over de dieren dan zei die met een spandoek ertegen rondlopen . dit zijn mensen met oogkleppen op die een bepaalde hardroeper naropen voor een beetje aandacht."

Argument 4 –De overlast van megastallen voor omwonenden is het best op te lossen door concentratie in LOG's

Vanuit het oogpunt van dierenwelzijn wordt gepleit voor schaalvergroting: "Hoewel ik persoonlijk van mening ben dat dieren geen productiemiddel zijn, dat altijd in een stal moet zijn opgesloten, geloof ik dat voor veel diersoorten omgevingen ontworpen kunnen worden die zorgen dat zij hun korte leven fatsoenlijk, zelfs aangenaam kunnen doorkomen. Dan moet je grootschalig produceren, want dan heb je voldoende efficiency om een deel van die efficiency winst om te zetten in ruimte voor het dier. Denk aan het idee van de varkensflat, dat ergens begin deze eeuw is weggehoond, maar dat juist vanuit het dier gedacht wel eens beter kon zijn dan de halfwas megastallen, waar we nu in het buitengebied mee zitten opgescheept."

Een voorstander van deze oplossing geeft het verder nog aan: "Ik woon in het noord limburgse. Hier zijn veel discussies over megastallen en log. Als we een log hebben kan er natuurlijk wat meer fijnstof e.d. optreden, maar het fijnstof per kg. geproduceerd product is zeker minder. Nu staan er door gehele gebied grote stallen verspreid, die amper kunnen voldoen aan de milieu eisen. In een log kan dit zeker beter. Dus beter voor de mens en beter voor het dier, dus uiteindelijk voor de kwaliteit van het eindproduct. We krijgen dus een beter product uit een milieuvriendelijker omgeving wat goed is voor de ondernemer."

Argument 5 – vlees is een luxeproduct en zo zouden mensen dat ook moeten zien

De meeste deelnemers zijn het met deze stelling eens. Niet alleen vanuit economisch aspect: "Helaas is het zo dat de biologische consument nog steeds dubbel betaald voor zijn voeding: 1x voor een prijs die meer recht doet aan de wijze waarop het geproduceerd is en 1x in de vorm van belasting om alle afgewentelde kosten van de gangbare veehouderij te betalen. Wanneer houdt deze omgekeerde wereld op te bestaan?! Vinden we het dan raar dat de meeste consumenten nog steeds voor het goedkoopste kiezen??"

Ook het aspect gezondheid wordt aangedragen. Tegelijkertijd blijft ook hier de prijs een rol spelen in de argumentatie wat benadrukt dat veel mensen dit belangrijk vinden: "Alle dagen vlees is geen noodzaak voor de gezondheid van de mens. Goed 'geproduceerd' vlees (rekening houdend met welzijn van dieren, een minimum aan medicijnen en weinig milieu uitstoot) mag wat kosten omdat het van goede kwaliteit is en bijdraagt aan de bevordering van duurzaamheid. We moeten ons veel

meer realiseren dat alles met alles samenhangt en ook als consument bereid zijn te investeren in gezondheid en toekomst. Less is more mag geld kosten!"

5.2.4. Fase 2 thema 'milieu'

Argument 1 – Minder vlees produceren en consumeren is beter voor het milieu

Ook binnen het thema milieu is dit een onderwerp dat op veel reacties (23) kan rekenen. De emoties lopen soms hoog op en er wordt volop de discussie met elkaar aangegaan. Veelal worden meningen geventileerd en wordt niet beargumenteerd hoe een eventuele oplossing bereikt kan worden: *"Minder vlees produceren en consumeren is beter voor het milieu. Ook voor het inwendige milieu van de mens! Er zijn hedentendage genoeg gevallen van resistentie voor antibiotica bij mensen bekend om nog langer op de huidige weg door te gaan. Minder dieren per bedrijf, meer ruimte, minder preventieve toediening van antibiotica. Wie wordt daar nu slechter van. Dieren horen in de natuur en niet in de pan. Het is de redding van de natuur als we stoppen met dieren eten."*

Argument 2 – Steeds meer boeren gaan biologisch boeren

De link tussen biologisch ondernemen en het gezondheidsaspect wordt in dit argument benadrukt. Ook het dierenwelzijn wordt gekoppeld aan deze vorm van ondernemen: *"De biologische boeren hebben minder last van ziekte omdat ze de beesten beter voer geven en alternatieven zoeken voor antibiotica, en ze laten de beesten lopen op een dubbel functie bos en koeien wei."*

Maar ook de koppeling naar wat de gevolgen zijn voor ons landschap worden door deelnemers belicht: *"Boeren werken in ons landschap. het verschil is duidelijk te zien en te ervaren; intensief beheerd of biologisch beheerd landschap; bijna dood of springlevend. Eindeloze monoculturen zoals maisvelden die zwaar bemest worden, killing fields van engels raaigras, diepteontwatering en een lang maaiseizoen of gevarieerde teelt met borders, akkeronkruiden, granen in een bescheiden menselijke maat."*

Argument 3 – Grootschalige veebedrijven kunnen het sluiten van de kringloop bevorderen

Naast dat er wordt gepleit voor het sluiten van de kringloop wordt als oplossing hiervoor ook het onderling delen van kennis en ervaring aangedragen. Samenwerken, samen een slag maken: *"Gangbare veehouders kunnen leren van hun biologische collega's om regionale kringlopen te sluiten en rekening te houden met het natuurlijk gedrag van de dieren, welke zij verzorgen. Hier zit winst te halen door kennisuitwisseling. Al er slimme combinaties van bedrijven uit verschillende sectoren worden gemaakt is het mogelijk grote stappen te maken in het sluiten van de kringloop. Voor ondernemers een kans om van reststromen weer bruikbare producten te maken die meeropbrengsten leveren."*

Argument 4 – Megastallen veroorzaken op de plaats waar ze gevestigd zijn een grotere milieubelasting

Een duidelijk onderscheid als het gaat om voor en tegenstanders van megastallen. Daar waar voorstanders schermen met feiten...: *"Dit klopt helemaal niet. Een gevestigd bedrijf heeft een ammoniakproductie op die locatie. Bij het ombouwen naar een nieuw systeem of stal mag ze nooit meer ammoniakuitstoten als wat haar plafond is. Hoe diervriendelijker je bouwt hoe meer dieren je op die locatie kunt houden. Hiervoor moet je immers wel dierenrechten aankopen, maar je vervuult helemaal niet meer. Ik kan mijn bedrijf nu 3x maal zo groot maken met dieren, en toch kom ik niet aan mijn ammoniakplafond. Doordat de bedrijven ook nog een luchtwasser aan het ventilatiesysteem koppelen, wordt de stank en stof vaak tot 70 of 90 % gereduceerd. Het is dus helemaal niet zo vervuilend dan dat men zegt. Men moet wel bij de waarheid blijven."*

... wordt door tegenstanders vooral stelling ingenomen: *"Aangezien het milieu in Nederland in de huidige toestand al overmatig wordt belast, is er gewoon geen ruimte voor megastallen. Sterker nog, we zullen moeten inkrimpen. Produceren voor de lokale markt en niet als klein landje geforceerd de wereldmarkt willen domineren."*

Argument 5 – Grootschalige bedrijven hebben de middelen om te investeren in milieumaatregelen

De meningen lijken op dit onderwerp verdeeld: *"De gemiddelde boer verdient te weinig om zijn bedrijf in stand te kunnen houden, maar vooral de grotere boeren met vakmanschap en ondernemerschap verdienen zeer goed in de veehouderij. Ik ben zelf varkenshouder maar als ik als burger/overheid iets zou willen bereiken op het gebied van dierwelzijn, voedselveiligheid, gezondheidsrisico's, milieu, inpassing in het landschap, enz. zou ik met die topondernemers in de veehouderij aan tafel proberen te komen. (...)"*

Anderen zijn van mening dat juist kleine bedrijven hier het verschil kunnen maken: *"Met de juiste wil heeft ieder bedrijf, groot of klein, de middelen om hierin te investeren. Juist kleine bedrijven kunnen door hun kleinschaligheid hierin makkelijk wat doen, kleine bedrijven zijn immers flexibel en kunnen makkelijker het roer omgooien dan grote bedrijven waarin alles vast staat. Het gezonde boerenverstand voorop!"*

5.2.5. Fase 2: thema 'landschap'

Argument 1 – megastallen ontsieren het landschap

Over deze stellingen is men het redelijk snel eens. Echter, alternatieven over hoe het anders moet/zou kunnen worden niet aangedragen: *"Hier ben ik het van harte eens. Zelfs beplanting aanbrengen helpt niet voldoende. Het blijven vieze, stinkende vlekken (hoe toepasselijk!) in het landschap. Het landschap is al vergeven van dergelijke vlekken en ook andere bebouwing ofwel geen bebouwing op nieuwe locaties erbij. Mega-stallen passen in mega-landen!"*

Argument 2 – Door meer erfbeplanting en een goed ontwerp kan het probleem worden opgelost

Het alternatief dat in de argumentatie wordt voorgesteld wordt al snel aan de kant gezet met verdere argumentatie waarom megastallen onwenselijk zijn: *“Erfbeplanting en een goed ontwerp zijn sowieso wenselijk voor elk bedrijf in het buitengebied, maar het is nog niet de oplossing voor de discussie rond megastallen. Verkeersdruk, stank, en het weten dat er duizenden dieren opeengepakt zijn, maken ook deel uit van het wonen en beleven van een landschap.”*

Argument 3 – Er zijn al genoeg bedrijven in het buitengebied, daar passen geen megastallen meer bij.

Hier zijn alle deelnemers het over eens. Er wordt in de reacties dan ook eigenlijk alleen beaamd dat dit het geval is, daarbij worden ook argumenten in het kader van dierenwelzijn aangehaald: *“Nederland heeft al enorme aantallen kippen, varkens en koeien en deze intensieve veehouderij heeft de grenzen van de belastbaarheid van het milieu allang overschreden. Grote belangen van Banken, veehouders en exportbelangen maken een noodzakelijke inkrimping moeilijk. Megastallen zijn een aantasting van het landschap en van het dierenwelzijn en moeten gestopt worden.”*

Argument 4 – Concentratie van veehouderij in het buitengebied creëert ruimte op andere plekken

Wat opvalt is dat concentratie van veehouderij in de ogen van de een alleen maar voordelen met zich meebrengt: *“Als straks bij de grotere bedrijven de mest verwerkt wordt tot energie is mestprobleem historie. Op grote bedrijven komen luchtwassers, dus schone lucht. Minder bedrijven hebben minder invloed op het landschap. Willen we vernieuwing of willen we veel bedrijven waar geen opvolgers voor zijn, jongeren willen geen ouderwets bedrijf overnemen. Gevolg een verpauperd platteland.”*

Aan de andere kant zien sommigen die concentratie nu juist als het grote probleem: *“De leefomgeving gaat natuurlijk met de nieuwste techniek, luchtwassers e.d. er een stuk op vooruit mag je verwachten..niets is minder waar voor het LOG. Hier zien we een concentratie van bedrijven en juist 3 tot 5 maal groter dan de bestaande bedrijven in het gebied dus de uitstoot zoals ammoniak en fijnstof gaat omhoog. Met name de rendementen van de luchtwassers bij fijnstof (PM2,5 en PM10) zijn schrikbarend laag, zie ook onderzoeken van het RIVM en LU Wageningen. Deze cumulatieve uitstoot is slecht op de middellange termijn voor de gezondheid van de bewoners die in het gebied leven.”*

Argument 5 – Door concentratie van veehouderij in landbouw ontwikkelingsgebieden (LOG's) of op industrieterreinen (agroparken) neemt de kwaliteit van het landelijk gebied toe

De voor- en tegenstanders staan ten aanzien van deze stelling pal tegen over elkaar. Daar waar de voorstander pleiten voor concentratie... : *“Ik ben als varkenshouder betrokken geweest bij het onderzoek van WUR betreffende agroparken. Jammer dat er hier nog steeds geen maatschappelijk draagvlak voor is. Eigenlijk hebben deze parken alleen maar voordelen voor dier, burger en*

ondernemer. Toch worden deze plannen vaak op emotionele gronden vaak van te voren al afgewezen. Het zou goed zijn als tegenstanders van de huidige 'bio-industrie' zich eens beter zouden verdiepen in dit alternatief."

... is die concentratie nu juist waar de tegenstanders tegen ageren: "Alle reacties lezende, wordt het mij duidelijk dat de meeste mensen die actief zijn op deze site geen idee hebben welke gebieden als LOG zijn aangewezen. "Plaats de megastallen maar in een LOG, dan zijn alle problemen opgelost", is een vaak gelezen reactie. Maar: die LOG's liggen gewoon in ons prachtige landschap, het zijn geen verafgelegen en uitgestorven gebieden oid!"

5.3. Analyse fase 3 – toekomstscenario's

Over het geheel genomen kunnen we stellen dat de discussie in deze fase in de eerste dagen fanatiek is geweest. Daarna leek er een verzadigingspunt bereikt en nam de discussie zienderogen af. Echter, in de laatste paar dagen nam het aantal reacties significant toe. Dat het einde van de dialoog naderde lijkt hiermee te maken te hebben gehad. Ook is via verschillende platforms opgeroepen nog te reageren.

Wat daarnaast opvalt is dat het lijkt alsof deelnemers aan de discussie de scenario's vooral hebben bekeken als mogelijke einduitkomsten die goed- of afgekeurd moesten worden. Die goed- of afkeuring van de één, roept hier en daar reacties op van andere deelnemers.

Door de bank genomen gaat de voorkeur van de meeste deelnemers uit naar scenario 4 en in mindere mate naar scenario 3 en 2. Scenario 1 wordt door vrijwel iedereen afgekeurd. We lopen de scenario's één voor één door en schetsen wat de tendens per scenario is geweest.

5.3.1. Scenario 1: concurrerende veehouderij

De concurrerende veehouderij richt zich op de Europese markt. De bedrijven zijn modern, grootschalig en voldoen aan de basiseisen (EU) op het gebied van welzijn en milieu. Binding tussen veehouderij en burger is er nauwelijks. Het aantal bedrijven neemt af en de omvang per bedrijf neemt toe. Met behulp van technologie wordt naar oplossingen gezocht voor eventuele knelpunten.

Kenmerken

- Ondernemen: produceert voor de bulkmarkt (Noordwest Europa), blijvende groeier, meer personeel in dienst en kostprijs is leidend
- Dier: welzijn op EU-niveau, niet zichtbaar
- Milieu: voldoen aan basiseisen, efficiënte productie, concentratie van vervoersbewegingen en schaalvoordeel om uitstoot van o.a. fijn stof te reduceren
- Mens: weinig binding tussen boer en burger, weinig transparantie, risico's zijn geconcentreerd
- Landschap: industriële uitstraling, lokale concentratie van gebouwen, overig meer open of niet-agrarisch landschap

Algemene tendens qua reacties

In totaal zijn er 221 reacties op dit scenario geplaatst en daarmee is het meteen het meest bediscussieerde scenario geweest. Voor scenario 1 is bij de deelnemers aan de discussie echter weinig draagvlak, op enkele uitzonderingen na.

Opvallend is ook dat er in veel reacties niet wordt ingegaan op de voor- en nadelen van scenario 1, maar op de intensieve veehouderij in het algemeen. In sommige gevallen wordt er een link gelegd met het door velen gewenste scenario 4.

Er is ook verschil van mening over het al dan niet concurrerend zijn van de veehouderij.

Een deel van de deelnemers ziet in dit scenario een realiteit van nu, die ook in de toekomst een belangrijk deel van de markt zal bedienen. Dit zijn ook de mensen die zich wél in dit scenario kunnen vinden

5.3.2. Scenario 2: toekomstbestendige ketengestuurde veehouderij

Bij de toekomstbestendige ketengestuurde veehouderij bepalen maatschappij en consument de randvoorwaarden voor de dierlijke productie. Zij committeren zich aan de meerkosten daarvan. Het initiatief voor verduurzaming komt vanuit de keten. Met de samenwerking tussen de partijen onderscheidt de sector zich binnen Europa. De afzet van producten gaat via grotere kanalen en voor de Nederlandse supermarkt is het de standaard. Schaalvergroting is bij de ketengestuurde veehouderij een middel voor bedrijfscontinuïteit.

Kenmerken

- Ondernemen: regulier (= verbeterde bulk), geleidelijke groeier met personeel, diversiteit in productiewijze en ketenbinding, met afhankelijkheid van ketenregisseur
- Dier: aandacht voor welzijn, deels zichtbaar (bijvoorbeeld koe in de wei)
- Milieu: beperkt positief effect
- Mens: binding met burger via vraagkant producten, redelijke transparantie
- Landschap: gespreide ontwikkeling op bestaande locaties

Algemene tendens qua reacties

Dit scenario heeft 135 reacties gekregen. Over scenario 2 zijn de meningen duidelijk verdeelder dan bij de andere scenario's het geval is. De een vindt het even slecht als scenario 1, de ander vindt het een realistisch, beter en wenselijk alternatief voor scenario 1. Een aantal reacties gaat ook over de onhaalbaarheid van dit scenario. Het merendeel van de mensen die reageert ziet dit scenario echter niet zitten. Er wordt ook openlijk getwijfeld aan het realiteitsgehalte van een ketengestuurde aanpak.

Die enkeling die wel heil in dit scenario ziet is, volgens het profiel te zien, veelal voorstander van megastallen.

Ook hier weer geluiden dat er meer moet veranderen dan alleen de intensieve veehouderij.

5.3.3. Scenario 3: toekomstbestendige overheidsgestuurde veehouderij

In de toekomstbestendige overheidsgestuurde veehouderij legt de overheid strenge regels op het gebied van welzijn en milieu (aanvullend op de basiseisen). Dit leidt tot een hogere kostprijs die niet op de Europese markt terugverdiend kan worden. Door de slechtere concurrentiepositie van Nederlandse veehouders binnen de EU, verdwijnt op termijn de exportfunctie en daarmee krimpt

de veehouderij. Voor de veehouderij is er geen sturende en samenwerkende rol door de keten. De overblijvende bedrijven groeien in omvang.

Kenmerken

- Ondernemen: focus op uitvoerder van beleid met personeel, kostprijsverlaging via schaalvergroting en verlies concurrentieslag, veel ondernemers stoppen
- Dier: verbeterd welzijn, minder dieren en deels zichtbaar (in de wei)
- Milieu: voldoet aan extra eisen, lagere milieubelasting
- Mens: maatschappelijk ingebed, overheid aan het roer en enige mate van transparantie
- Landschap: impuls door overheidseisen voor landschappelijke inpassing (bij nieuwbouw), verpaupering landschap doordat deel van boerderijen niet verder zal ontwikkelen

Algemene tendens qua reacties

Op dit scenario is het minst gereageerd. De meest inhoudelijke reacties die hier geplaatst werden, werden ook op andere plekken in de discussie als reactie geplaatst.

Specifieke argumentatie waarom een overheidsgestuurde veehouderij wel of niet zou werken wordt weinig gegeven. Echter, duidelijk is wel dat voor scenario3 maar weinig mensen warm lopen. Het is ook duidelijk dat de tegenstanders van dit scenario in de meerderheid zijn.

Wat verder opvalt is dat de meesten reageren door kortweg te verkondigen dat ze niets zien in dit scenario. Er wordt weinig beargumenteerd, er worden geen alternatieven aangedragen. Dit zien we in de loop van deze fase echter ook bij de andere scenario's gebeuren.

5.3.4. Scenario 4: zorgzame veehouderij

De zorgzame veehouderij houdt zich naast voedselproductie ook bezig met andere (dienstverlenende) activiteiten. Door nieuwe inkomstenbronnen, regels en subsidies ontstaat een relatief kleinschalige – op de omgeving gerichte – veehouderij die nichemarkten bedient. Verbreding vindt plaats op het gebied van landschap, zorg, educatie, recreatie, horeca en streekproducten. De omvang van de Nederlandse veehouderij neemt sterk af.

Kenmerken

- Ondernemen is: maatschappelijk georiënteerd, met ruimte voor idealist & verbreder. Groot deel van de sector bouwt af.
- Dier: veel aandacht voor welzijn, veel minder dieren, zichtbaar (dieren buiten)
- Milieu: regionale kringlopen, minder invoer grondstoffen, lagere milieubelasting totaal, hoger per eenheid product
- Mens: sterkere band boer – burger, (be)leefbaar platteland, veel transparantie, verminderde beheersing voedselveiligheid/zoönosen
- Landschap: nostalgische bedrijven, verschillende verschijningsvormen, landschappelijk ingepast

Algemene tendens qua reacties

In dit scenario is de discussie het scherpst en zijn ook de meeste reacties, 237, geplaatst.

Voor dit scenario's zijn de meeste voorstanders te vinden. Er wordt in de argumenten opvallend vaak aangehaald dat minder vlees eten deel moet zijn van de veranderende houding. Veel al zijn de bijdragen lofzangen op dit scenario. Echter argumenten zijn, ook hier, weinig onderbouwd en meer een ik ben voor of tegen, een enkeling daargelaten.

De enkeling die niet positief is over dit scenario vindt scenario 4 nog niet ver genoeg gaan, of twijfelt aan de haalbaarheid ervan. Ook vragen sommigen zich af hoe dit scenario zich verhoudt tot de wereldvoedselproblematiek. Maar zoals al aangegeven, de tegenstanders zijn veruit in de minderheid.

Meest genoemde argumenten om dit scenario te omarmen zijn dierenwelzijn, kiezen voor kwaliteit in plaats van kwantiteit, minder vleesconsumptie (eerder een voorwaarde), zuinig omgaan met (dure) grond, minder milieudruk (bij een afname van de vleesconsumptie) en produceren voor de lokale/nationale markt.

De krimp van de veehouderij die dit scenario met zich meebrengt, wordt door veel reageerders toegejuicht. Daarnaast zien zij een belangrijke rol voor de overheid weggelegd. Uit zichzelf ziet men dit scenario niet ontstaan.

In dit scenario zijn de voor- en tegenstanders feitelijk het meest actief in het uitventen van 'overtuigingen' (en veel minder in het geven van onderbouwingen voor die argumenten): de voorstanders van een (zeer) kleinschalige zien er een ideaal in, de tegenstanders (meestal de boeren zelf) zien het failliet van de landbouw

6. Bevindingen elders online en in de media

Gedurende de maatschappelijke online dialoog is er veel belangstelling geweest op internet en in de reguliere media. We zien wel een duidelijk onderscheid in wie er waar actief zijn geweest en hoe de berichtgeving is geweest.

Actiegroeperingen – online

Actiegroeperingen zoals Wakker Dier en MegastallenNee hebben vanaf het begin flink ingezet op het sentiment en de emotie van de gemiddelde Nederlander en de deelnemers aan de dialoog. Er is niet zozeer inhoudelijk meegedaan aan de online discussie, maar wel werd de discussie nauwlettend in de gaten gehouden en online becommentarieerd.

In eerste instantie ging dat over de fotografie

Op enig moment is de online actie van Wakker Dier over de fotografie ook opgepikt door de reguliere media. Er werd gesignaleerd dat topmodel Doutzen Krous tweets van Wakker Dier retweeten. Hier hebben onder andere de Telegraaf en het AD aandacht aan besteed.

([berichtgeving AD](#))

Andere zaken die door de actiegroeperingen zijn aangedragen om de dialoog te ondermijnen zijn de transparantie van het proces geweest en de burgerpanels die zijn gehouden.

In dat laatste geval is men met veel kabaal uit de burgerpanels gestapt en is hier op de site van MegastallenNee ook een [artikel](#) geschreven dat vervolgens door de reguliere media weer is opgepakt.

Het is frappant dat daar waar in het begin de voorstanders nauwelijks te horen waren, deze in de loop van de dialoog vaker van zich hebben laten horen en zich ook op het forum duidelijker hebben uitgesproken ten gunste van megastallen.

Reguliere media – dagbladen

De berichtgeving in de kranten kent een onderscheid in die in de landelijke media en die in regionale dagbladen. Niet alleen in de mate van aandacht, maar ook in de toon

Vooraf aan het begin van de dialoog (11 mei 2011) is er landelijk veel aandacht geweest voor de dialoog. We zien dat de landelijke dagbladen feitelijk en redelijk objectief schrijven over megastallen. Er wordt gerefereerd aan het gehouden onderzoeken en de resultaten worden beschreven.

[Artikel Volkskrant](#) – Nederlanders wijzen megastallen af

[Artikel NRC](#) – Bescheiden meerderheid tegen megastallen

[Artikel Telegraaf](#) – Meer Nederlanders tegen dan voor megastallen

Opmerkelijk is echter dat de aandacht in de landelijke media niet direct heeft geleid tot een maatschappelijke discussie die breed is uitgemeten.

Die discussie is veel meer op gang gekomen via de regionale dagbladen. Dit doet vermoeden dat het onderwerp regionaal meer leeft en tot meer discussie leidt. Je merkt ook aan de verslaglegging dat die meer ten gunste komt van de tegenstanders dan van de voorstanders.

[Artikel Brabants Dagblad](#) – Kruiwagens vol argumenten tegen megastallen

(Dit item werd overigens in meerdere dagbladen opgenomen en ook online veel gepubliceerd)

[Artikel Brabants Dagblad](#) – Debat over megastallen jaagt boer het land uit

Reguliere media – televisie

Zowel aan het begin als aan het eind van de maatschappelijke dialoog is er ook op televisie aandacht geweest voor de discussie over megastallen.

Op 11 mei was er een vijf en een half minuut durend item in [1Vandaag](#) over de start van de maatschappelijke dialoog. In dit item kwamen zowel Bleker, een boer als een tegenstander aan het woord. In de reacties op dit item op de site van 1vandaag is daarnaast nog eens 130 keer gereageerd.

Tegen het einde van de dialoog (18 juni) een item in het [NOS acht uur Journaal](#) naar aanleiding van de burgerpanels. Dit item was meer een sfeerimpressie van het bezoek van de burgerpanels aan een megastal

Elders online – fora en diverse websites

Gedurende de gehele dialoog, maar ook daarna is er online veel aandacht besteed aan de discussie. Daar waar mogelijk hebben we de discussie opgezocht en actief deelgenomen. Het is ondoenlijk alle online fora hier te bespreken, maar we lichten diegenen eruit waar we ook actief de dialoog zijn aangegaan.

[Foodlog](#)

Met name de week na de start van de maatschappelijke dialoog en de daaropvolgende drie weken is er buitengewoon actief op dit forum gediscussieerd.

Verrassend genoeg is de discussie hier behoorlijk feitelijk geweest en heeft men elkaar over een weer uitgedaagd te komen met onderbouwingen en argumenten. In totaal zijn hier 100 reacties geplaatst.

Op de aanwezigheid en reactie vanuit Team Alders (door Tom) is in eerste instantie wat wantrouwend gereageerd, maar daarna wel als positief ervaren en er is ook op gestelde vragen gereageerd.

[Fokforum](#)

Tegelijkertijd met de start van de online dialoog wordt op dit forum een topic gepost over megastallen. De reacties in dit topic, dat 13 bladzijdes beslaat, zijn duidelijk emotioneler en minder feitelijk dan bij bijvoorbeeld foodlog.

De uitnodiging van Team Alders (door Ton) om hun discussie ook te voeren op [dialoogmegastallen.nl](#) wordt zeer wantrouwend bejegend. Echter, vanuit de deelnemers wordt hier direct op geaggeerd en de tegenreactie van Team Alders wordt positief opgepakt.

Op 20 juni wordt een tweede topic geopend over megastallen. De discussie hier loopt tot op heden nog steeds. Hier is door team Alders geen reactie meer gegeven

7. Bevindingen dialoog

Het online gedeelte van de maatschappelijke dialoog over megastallen heeft tot doel gehad om het gesprek aan te gaan over de verschillende perspectieven die rond de schaalvergroting in de, vooral intensieve, veehouderij mogelijk zijn. De dialoog is ingezet om deze verschillende standpunten bij elkaar te brengen en zo een overzicht te bieden van zoveel mogelijk opvattingen over de veehouderij in Nederland. Experts, hoogbetrokkenen, burgers, boeren en ministerie konden op deze manier elkaars contexten leren kennen. En –daar waar mogelijk- van elkaar leren, dat een 'optimale 100% oplossing' bij dit onderwerp niet bestaat.

De online dialoog is in drie fasen gevoerd:

1. Als eerste is door startbijdragen van hoogbetrokkenen een aftrap gegeven aan de discussie. Hierop is massaal gereageerd.
2. In de tweede fase zijn de meest voorkomende argumenten en stellingen geordend. Aan de deelnemers is vervolgens verzocht verbanden te leggen tussen de meest voorkomende argumenten en de aandachtsgebieden ondernemen, dier, mens, milieu en landschap.
3. In de laatste fase konden de deelnemers reageren op vier toekomstbeelden voor de veehouderij in Nederland.

In dit hoofdstuk zetten we de voornaamste bevindingen van het internetdeel van de dialoog op een rij. We geven weer welk 'type' deelnemers vooral aan de internetdialoog heeft deelgenomen, geven kort weer waar de voornaamste gezichtspunten van deze deelnemers uit bestaan en laten zien waar de deelnemers het in de regel wel over eens lijken te zijn, en waar de meningen en overtuigingen nog (ver) uit elkaar liggen.

7.1. Deelname aan het debat

Het gelukt is om een goede deelname te realiseren aan deze online dialoog over megastallen. Deze online dialoog is de meest succesvolle *one issue* dialoog die Politiek Online uitvoerde in de afgelopen jaren. Tussen 11 mei en 30 juni 2011 namen 1.671 personen deel. Samen plaatsen zij 3.715 bijdragen op www.dialoogmegastallen.nl. De site werd door 8.826 personen bezocht. Daarbij is het gelukt om veel uiteenlopende meningen en argumenten boven tafel te krijgen. Het gesprek tussen 'voor- en tegenstanders' is daarbij over het algemeen op een constructieve wijze verlopen.

In de internetdialoog hebben vooral hoogbetrokken deelnemers hun mening gegeven. Dat is in lijn met eerdere dialogen (zoals uitgevoerd door Politiek Online) als het om maatschappelijke issues gaat met een grote impact. In dergelijke dialogen is er -in de regel- minder 'plaats' voor genuanceerde, dan wel minder uitgesproken meningen, daar deze in een debat al snel ondersneeuwen. Dergelijke debatten nodigen meer uit tot 'voor' of 'tegen' argumentatie. Argumentatie van een middengroep die nog geen duidelijke mening gevormd heeft komt daardoor

minder aan bod. Personen uit deze groep zijn ook minder geneigd tot deelname aangezien het debat juist over al uitgekristalliseerde standpunten gaat.

Dat is ook in de internetdialoog 'intensieve veehouderij' het geval: uit de profielen, die door deelnemers zelf zijn ingevuld, blijkt dat er een sterke oververtegenwoordiging van voor- en tegenstanders heeft deelgenomen aan de dialoog. Of deelnemers voor, tegen of neutraal zijn is afgeleid uit de vraag: 'Als u zou moeten kiezen, bent u dan vooral voor, neutraal of tegen megastallen?' die iedereen bij zijn of haar profiel ingevuld heeft.

Deelname andere online dialogen 'overheden':

- Samenwerkenaannederland.nl: reactie op het regeerakkoord kabinet Balkenende IV (2007): ongeveer 10.000 reacties gedurende 10 weken
- Landschapsdiscussie LNV (2008): ongeveer 2.000 reacties gedurende ongeveer 8 weken
- Hyvesdiscussie Marja van Bijsterveldt (2010): bijna 400 leden geworven die met elkaar ongeveer 800 reacties gaven (in 10 weken tijd)
- Stadsdebat Utrecht (2011): discussie vond plaats gedurende vier weken. Er zijn meer dan tweehonderd ideeën geplaatst en daarop is zo'n 500 keer gereageerd.

Deelname andere online dialogen 'algemeen':

- De aankondiging van de film Fitna 'breaking news' op Geenstijl levert 1087 reacties op http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2008/03/breaking_news_film_wilders_op.html
- Recensie van de Fitna-film op Geenstijl door Fleischbaum levert 678 reacties op http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2008/03/recensie_fitna.html
- Op nujij.nl is fitna doorgeplaatst: 2387 reacties

Uit het recente onderzoek van Veldkamp blijkt dat 70% van de Nederlanders nog geen uitgesproken mening heeft over het toestaan van megastallen. Ongeveer een derde (32%) aarzelt maar neigt naar afwijzen, 29% aarzelt maar neigt naar instemmen en 9% weet het niet.

Deze constatering leidt ertoe dat we bij lezing van de bevindingen van de internetdialoog in het achterhoofd moeten houden, dat er vooral 'voor' en 'tegen' argumentatie is uitgewisseld.

7.2. Overzicht van de voornaamste bevindingen

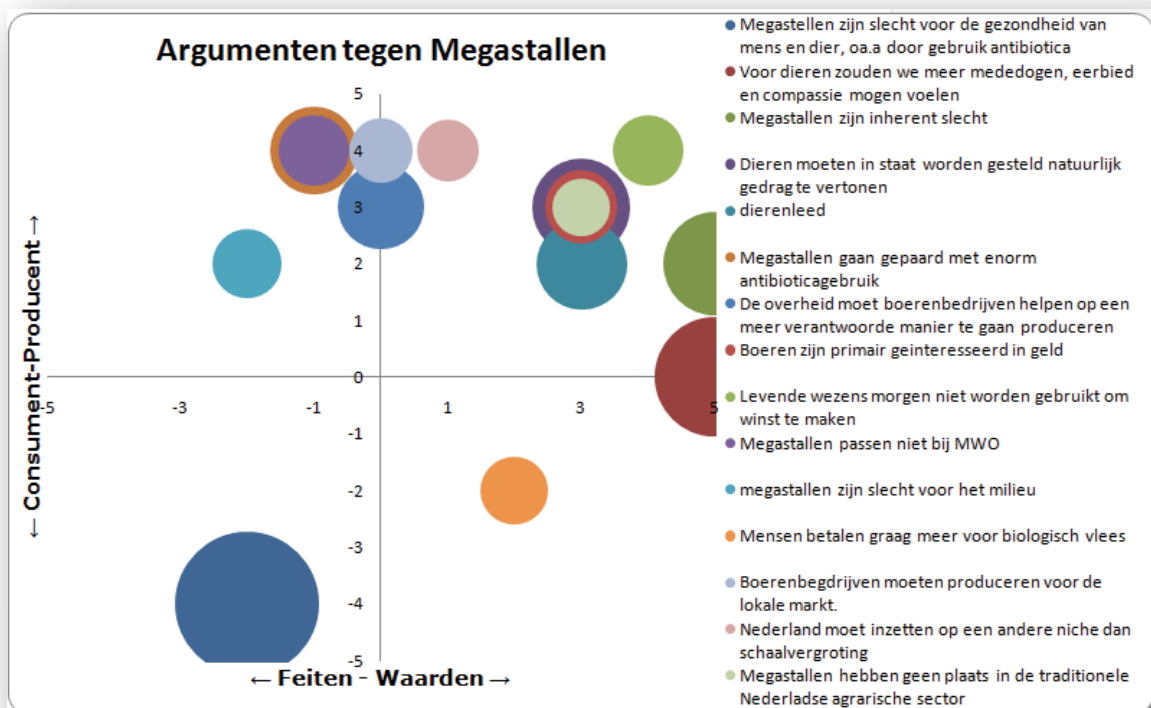
De online dialoog biedt een fraaie staalkaart van -vooral- de argumenten voor, en tegen megastallen. Als we deze argumenten sterk versimpelen, dan zijn twee beelden dominant in deze discussie. Voor een deel van de deelnemers staat onomstotelijk vast: willen 'we' voorop blijven lopen met de veeteelt in Nederland, dan is ook een behoorlijke schaalgrootte noodzakelijk. Schaalvergroting is volgens hen een 'natuurlijk' proces van alle tijden; een economische

wetmatigheid. Anderen zien liever een meer kleinschalige veehouderij waar dieren hun natuurlijke gedrag kunnen vertonen, meer ruimte en afleiding hebben en naar buiten kunnen. Voor deze groep is de economische betekenis van de veehouderij over het algemeen van minder belang.

In de volgende drie paragrafen zetten we kort op een rij welke argumenten voor, tegen en neutraal het meest door deelnemers genoemd zijn.

7.2.1. Overzicht belangrijkste argumenten tegen megastallen

Als het om de meest genoemde argumenten tegen megastallen gaat, dan zien we in de gebruikte argumentatie wat meer dan bij de voorstanders een (sterke) morele overtuiging spreken. Nadruk in de gebruikte argumentatie ligt bij de tegenstanders vaker op waarden die te maken hebben met het welzijn en de gezondheid van dier en mens, en minder op de economische toekomst van de sector.

Grafiek 7.2.1. Argumenten tegen Megastallen samengevoegd

De bovenstaande grafiek is een schematische weergave van de meest genoemde tegenargumenten. Aan de hand van alle argumenten is een longlist van argumenten opgesteld. Hieruit zijn, in dit geval, 15 kernargumenten gedestilleerd waarin alle argumenten uit de longlist zijn ondergebracht. Hierna zijn de argumenten ingedeeld in twee 11-punts schalen (-5 tot 5): *consument-ondernemer* en *feiten-waarden*. In de consument-producent schaal zijn de argumenten ingedeeld aan de hand van de plaats ze de verantwoordelijkheid leggen voor de dilemma's binnen de sector. De feiten-waarden schaal is ingedeeld aan de hand van hetgeen dat aan de grondslag van een argument ligt. Is het argument gedreven door feiten waarvan de respondent op de hoogte

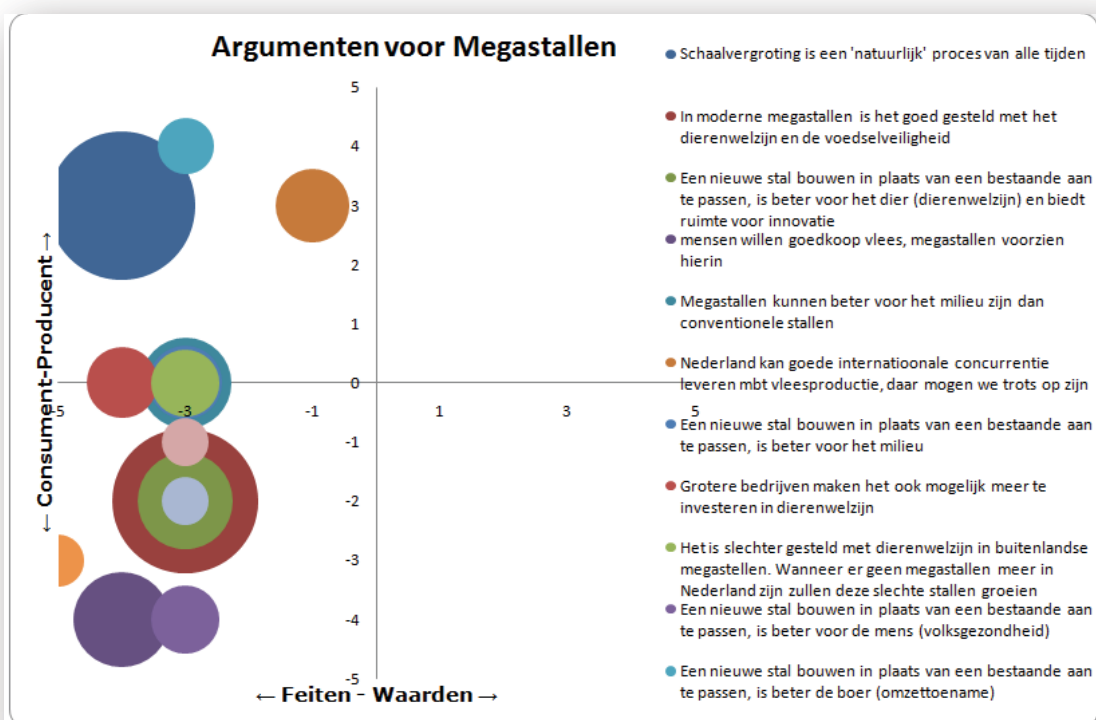
is, of door de waarden die deze erop nahoudt. Deze methodiek is ook toegepast bij de andere bellengrafieken in dit rapport.

We geven enkele voorbeelden: "boeren zijn primair geïnteresseerd in geld, niet of pas daarna in dierenwelzijn", en "levende wezens mogen niet worden gebruikt om winst te maken." En: "megastallen zijn inherent slecht." Ook het veelvuldige antibioticagebruik van de sector is bij de tegenstanders een punt van zorg: "megastallen gaan gepaard met enorm antibioticagebruik."

Als de toekomst van de veehouderij in Nederland geschetst wordt, wensen de tegenstanders van megastallen een voor de lokale markt producerende bedrijfstak: "boerenbedrijven moeten produceren voor de lokale markt" en "Nederland zal internationaal nooit goed kunnen concurreren door in te zetten op schaalvergroting." Ook wordt er in een aantal gevallen naar de overheid gekeken: "de overheid moet de sector helpen op een meer verantwoorde manier te produceren." En in een aantal gevallen ook naar de consument: "mensen betalen graag meer voor biologisch vlees."

7.2.2. Overzicht belangrijkste argumenten voor megastallen

Als we naar de voornaamste argumenten van de voorstanders kijken, ontstaat een wat ander beeld. Een deel van de argumentatie van de tegenstanders is ook aanwezig, maar wordt nu in positieve zin geduid.

Grafiek 7.2.2. Argumenten voor Megastallen samengevoegd

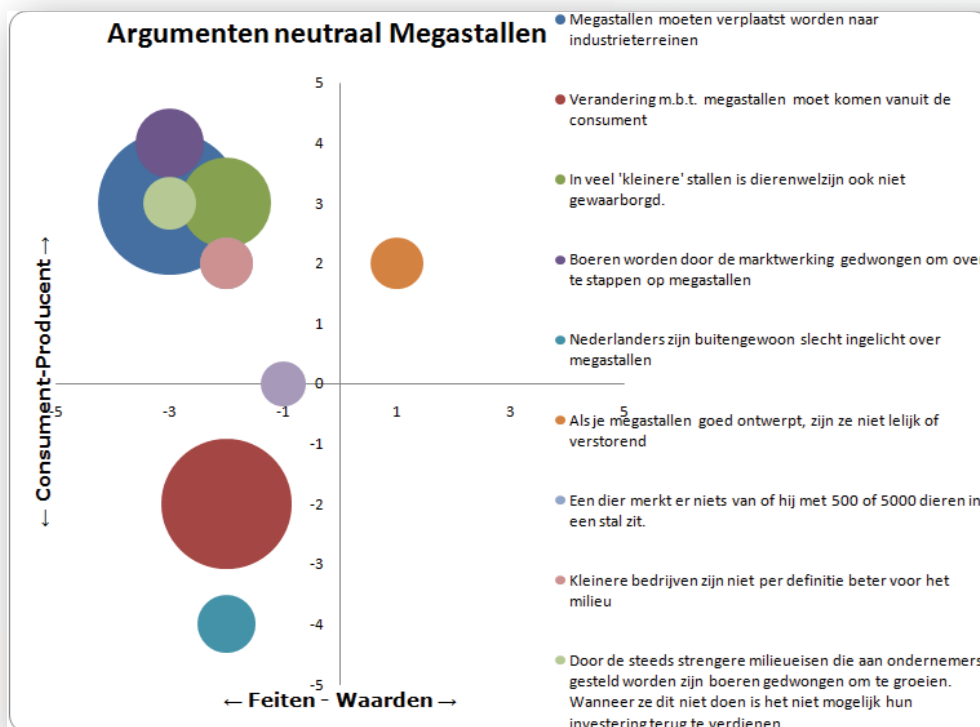
We geven enkele voorbeelden: "schaalvergroting is een natuurlijk proces van alle tijden" en "bij grotere bedrijven is meer medische kennis aanwezig over het vee. Dit dringt ziekten terug."

Als het bijvoorbeeld over de economische positie van de veehouderij gaat, zien we -bijna- een spiegelbeeld van de argumentatie van de tegenstanders. Enkele voorbeelden: "Nederland kan goede internationale concurrentie bieden [...] daar mogen we trots op zijn."

Daar waar het de rol van de consument betreft, is er ook sprake van een tegengesteld beeld: "mensen willen goedkoop vlees" en "als er meer vraag was naar biologisch vlees zouden boeren dat produceren." Tot slot is ook het beeld over dierenwelzijn anders: "in moderne stallen is het goed gesteld met dierenwelzijn en voedselveiligheid."

7.2.3 Neutrale argumenten omtrent megastallen

Tot slot hebben we ook de 'neutrale' argumentatie rond megastallen op een rij gezet. Dan blijkt dat er vooral over procesachtige facetten van de intensieve veehouderij gesproken wordt. En, zoals ook al eerder aangegeven, in aantallen argumentaties is dit onderdeel van de dialoog het minst talrijk.

Grafiek 7.2.3. Argumenten neutraal Megastallen samengevoegd

Als het bijvoorbeeld over de plek van de intensieve veehouderij gaat, dan is opvallend dat de meer neutrale argumentaties pleiten voor een andere ruimtelijke inpassing van de grootschalige intensieve veehouderij: "megastallen moeten worden verplaatst naar een industrieterrein."

Ook als het over dierenwelzijn gaat, wordt er een 'neutraal' standpunt ingenomen: de argumentatie gaat niet over of er al dan niet sprake is van een goede leefomgeving voor dieren in een megastal, maar stelt eenvoudigweg vast dat het er niet toe doet: *"een dier merkt er niets van of hij met 500 of 5000 dieren in een stal zit."*

Ook de economische argumentatie komt voorbij, maar nu in een meer constaterende zin: *"boeren worden door de marktwerking gedwongen om over te gaan tot megastallen"*, terwijl ook de rol van de consument anders geduid wordt. Die is in de ogen van de neutrale beschouwer de sleutel tot verbetering: *"veranderingen in de intensieve veehouderij moeten komen via de consument."*

7.3. De voornaamste bevindingen op een rij

Dierenwelzijn, risico's voor de volksgezondheid en gevolgen voor het milieu zijn de onderwerpen die het meest bediscussieerd zijn in de online dialoog. Deelnemers aan de dialoog die verklaren tegen de intensieve veehouderij te zijn onderbouwen dit vooral met de, volgens hen, negatieve gevolgen die megastallen voor de verschillende maatschappelijke thema's hebben. De voorstanders (vooral ondernemers) geven nu juist aan dat de sector in de loop der jaren sterk verbeterd is, en ook nog sterk wil verbeteren. Schaalvergroting kan volgens hen juist oplossingen bieden voor problemen die er nu zijn op de genoemde onderwerpen. De voornaamste bevindingen:

- Het antibioticagebruik in de sector is een doorn in het oog van velen; ondanks pogingen om het gebruik terug te dringen is het nog schering en inslag. Ook ondernemers zelf geven aan te zoeken naar manieren waarop dit gebruik terug gedrongen kan worden.
- Milieuaspecten in de intensieve veehouderij wegen steeds zwaarder; ook dat is een beeld dat door voor- en tegenstanders gedeeld wordt. Verschil van inzicht ontstaat echter als er een oordeel over de huidige stand van zaken geveld wordt. Voor de voorstanders is er nu al sprake van een sterke verbetering (maar kan het altijd beter); voor de tegenstanders gaat het nog lang niet ver genoeg.
- Het huidige systeem is –met vooral produceren op prijs- uitgekleed: er is niet of nauwelijks ruimte voor investeringen in het verbeteren van bijvoorbeeld dierenwelzijn of maatregelen voor het milieu. Ook dat beeld wordt door voor- en tegenstanders min of meer gedeeld. Voorstanders geven daarbij regelmatig aan dat schaalvergroting, en dus de stap naar megastallen, een van de weinige mogelijkheden is om voldoende te verdienen voor dergelijke investeringen. Tegenstanders vinden vaak dat deze schaalvergroting nog verder bijdraagt aan het verlagen van kostprijzen en onder druk zetten van winstmarges en een fout systeem dus juist versterkt.
- Een boer die succes heeft is tegenwoordig vooral een econoom die kostprijs per kg product dagelijks bijhoudt. Dat is een beeld dat zowel bij voor- als tegenstanders leeft. De beoordeling van de wenselijkheid van een dergelijke boer verschillen echter nogal: voor de een is dit een economische realiteit, die bijdraagt aan het succes van deze sector

wereldwijd, voor de ander is het een doorn in het oog.

- Sommige boeren raken – zo geven ze aan- moegestreden; voor sommigen zit een oplossing in schaalvergroting, anderen kijken nu juist naar verhoging van de kwaliteit en weer anderen wensen een combinatie van beiden.

Over de rol van de overheid is er door voor- en tegenstanders eigenlijk niet bijzonder veel gesproken. Enerzijds heeft dat met de aard van het gevoerde debat te maken: daar is vooral gefocust op sector en consument. Anderzijds is het opvallend dat de overheid niet automatisch als diegene wordt gezien, die boven de partijen staand met wet- en regelgeving de oplossing voor handen heeft. We zetten de voornaamste beelden op een rij:

- Wet- en regelgeving van verschillende overheden sluit lang niet altijd op elkaar aan, zo stellen veel deelnemers.
- Landelijk gebeurt er het een, provinciaal het andere: dat wordt als zeer verwarrend gezien.
- In relatie tot internationale wet- en regelgeving (Europa) wordt er wel een aantal opmerkingen gemaakt. Voor voorstanders geldt de redenering dat Nederland als sector in Europees verband voorop loopt als het om milieu en dierenwelzijn gaat; voor tegenstanders gaat dat nog lang niet ver genoeg (en wordt bijvoorbeeld verwezen naar de situatie in Zweden).

Als het over een toekomstbeeld van de sector gaat, wordt al snel helder dat een aantal beelden in ieder geval gedeeld worden, maar dat 'het' toekomstbeeld feitelijk niet of nauwelijks gemaakt kan worden. We zetten de redeneringen op een rij:

- Het toekomst- (en voor sommigen schrik)beeld van de almaar uitdijende varkensflat als economisch wonder- en redmiddel van de Nederlandse veehouderij wordt door vrijwel niemand gedragen. Als er gesproken wordt over intensieve veehouderij dan is het ook bij de ondernemers helder, dat dat alleen kan gebeuren als er rekening gehouden wordt met eisen voor milieu en dierenwelzijn. De mate waarin men vindt dat dit moet gebeuren, verschilt.
- Een groot aantal deelnemers is van mening dat de intensieve veehouderij in Nederland het altijd af zal leggen tegen nog goedkoper producerende bedrijven in verre buitenland. Voor een deel van de deelnemers is dat aanleiding om deze vorm van intensieve veehouderij niet meer in Nederland te willen hebben. Anderen stellen nu juist dat innovaties wel degelijk een toekomstbestendige intensieve veehouderij in Nederland mogelijk maakt.

7.4. Tot slot

In hoofdstuk 2 is al gemeld dat de uitkomsten van de beoordeling van de toekomstbeelden in de internetdialoog sterk afwijken van de beoordeling in het publieksonderzoek. In het hoofdstuk bevindingen (7) van de rapportage wordt het profiel van de deelnemers aan de internetdialoog beschreven. Geconstateerd wordt dat vooral hoogbetrokkenen hebben deel genomen. Politiek Online stelt dat dit in lijn is met eerdere dialogen over vergelijkbare maatschappelijke issues. Het gaat vaak al snel om de argumenten "voor" of "tegen". Bij de registratie was er wel ruimte om als profiel "neutraal" te kiezen, maar de ervaring leert dat de argumentatie van de "middengroep" minder aan bod komt en dat de neiging tot deelname minder is omdat er sprake is van al uit gekristalliseerde standpunten. Gelet daarop concludeert Politiek Online dat in vergelijking met het publieksonderzoek in de internetdialoog de neutrale middengroep niet of nauwelijks aan het debat heeft deelgenomen.

In het publieksonderzoek is een duidelijk voorkeur uitgesproken voor een toekomstbestendige veehouderij en kon de zorgzame veehouderij op de minste waardering rekenen.

De internetdialoog laat een ander beeld zien:

1. Concurrerende veehouderij: uit de vele reacties blijkt dat er weinig draagvlak is voor dit toekomstbeeld. Dat ontbreken van draagvlak is voornamelijk terug te voeren tot (negatieve) opvattingen over de intensieve veehouderij in het algemeen;
2. Toekomstbestendige ketengestuurde veehouderij. Ook hier is het merendeel van de reacties afwijzend. Er is vooral twijfel over het realiteitsgehalte van een ketengestuurde aanpak.
3. Toekomstbestendige overheidsgestuurde veehouderij: dit beeld heeft de minste reacties opgeworpen, maar duidelijk is wel dat weinig mensen warm lopen voor dit beeld (de tegenstanders in de reacties zijn in de meerderheid).
4. Zorgzame veehouderij: hierover gaan de meeste reacties en er is sprake van een scherpe discussie. Voor dit beeld zijn de meeste voorstanders te vinden. Er is hier echter ook sprake van een scherpe scheiding tussen voor en tegenstanders: voorstanders zien er een ideaal in, de tegenstanders zien dit als het failliet van de sector.

Helaas moet worden vastgesteld dat zeker in deze laatste fase van de dialoog – over de toekomstbeelden – er sprake is van het innemen van een standpunt en (overtuigen) en niet zo zeer het aanvoeren van argumenten waarom het ene toekomstbeeld de voorkeur verdient boven het andere. Veel van de argumenten hebben te maken met een waarde oordeel over de (intensieve) veehouderij in zijn algemeenheid en tegen die achtergrond worden posities ingenomen. Wat daarvan ook zij, de internetdialoog concludeert tot een vergaande verandering van de veehouderij in Nederland.

BIJLAGE: Cijfers en statistieken

De online dialoog is gestart op 11 mei 2011 en geëindigd op donderdag 30 juni. Van de periode 11 tot en met 18 mei zijn geen Google Analytics gegevens beschikbaar. De gegevens in paragraaf 5.1 hebben dan ook betrekking op de periode 19 mei tot en met 30 juni 2011. Gelet op het aantal forumbijdragen in die eerste week, zal het bezoekersaantal hoger zijn dan hieronder staat vermeld. Wel hebben we voor de periode 11 tot en met 18 mei inzicht in het aantal bezoekers op de site, middels de logfiles van de webbouwer. Hieruit blijkt dat in de eerste week van de internetdialoog in totaal bijna 12.000 bezoekers op de site zijn geweest.

311.01M	1,361	██████████
288.41M	1,129	██████████
271.18M	943	██████████
154.23M	684	██████████
147.52M	796	██████████
326.80M	1,307	██████████
740.45M	2,664	██████████
849.75M	3,449	██████████

logfiles aantal bezoekers 11 tot en met 18 mei

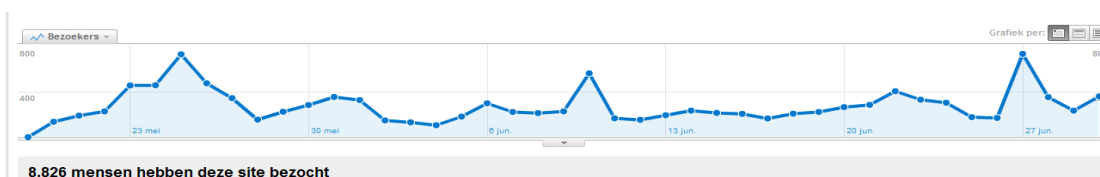
Daarnaast gedurende de internetdialoog in totaal 1671 mensen een profiel aangemaakt op de website

Kernelementen online dialoog

- Looptijd van de dialoog: 7,5 week
- Gebaseerd op 5 thema's: ondernemen, dier, mens, milieu en landschap
- Dialoog in drie rondes:
  - o Ronde 1: verzamelen en uitwisselen van meningen/standpunten ten aanzien van megastallen
  - o Ronde 2: samenhang aanbrengen in verschillende standpunten en tussen verschillende thema's
  - o Ronde 3: discussie over oplossingsrichtingen aan de hand van vier toekomstscenario's

Bezoekcijfers

In de periode 19 mei tot en met 30 juni hebben 8.826 mensen (unieke bezoekers) de website bezocht. In totaal bezochten deze mensen de site 14.749 keer. Dat komt neer op gemiddeld 1,67 bezoeken per bezoeker. Het bouncepercentage (het percentage bezoekers dat slechts één pagina bekijkt en vervolgens meteen wegklikt) is met 38,1% laag.

De bezoekers waren afkomstig uit heel Nederland. In de kaart hiernaast is te zien dat er bovengemiddeld veel bezoekers afkomstig zijn uit (de steden in) de Randstad en uit de provincie Noord-Brabant. Uit Zeeland, de kop van Noord-Holland en Noord-Nederland kwamen relatief weinig bezoekers.

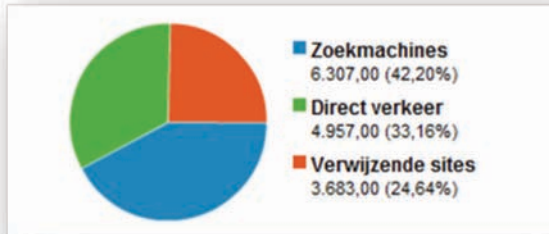

Tijd op site en (best) bekeken pagina's

De bezoekers bleven gemiddeld 5 min. 58 sec. op de site. In die tijd bezochten ze gemiddeld 5,91 pagina's per bezoek. De meest bezochte pagina's - naast de homepage - waren 'ondernemen' en 'dier', wat meteen laat zien op welke thema's de nadruk lag in de dialoog. Een ander opvallend punt is dat de pagina's met scenario's alle vier druk werden bezocht.

	Pagina	Paginaweergaves ↓	Unieke paginaweergaves	Gem. tijd op pagina
1.	/	17.607	11.085	00:01:11
2.	/ondernemen	3.173	2.015	00:01:08
3.	/dier	2.789	1.772	00:00:59
4.	/inloggen	2.705	1.734	00:00:28
5.	/scenario-1	2.684	1.590	00:01:30
6.	/scenario-4	2.163	1.462	00:02:12
7.	/scenario-2	2.100	1.330	00:01:01
8.	/scenario-3	1.820	1.214	00:01:08
9.	/ondernemen/ronde-2	1.739	1.060	00:01:13
10.	/mens	1.649	1.138	00:00:54
11.	/toekomstscenarios	1.594	954	00:00:48
12.	/dier/ronde-2	1.537	1.071	00:01:03
13.	/milieu	1.435	939	00:00:46
14.	/landschap	1.144	783	00:01:02
15.	/mens/ronde-2	1.060	752	00:01:12
16.	/index.php?go=members.easyRegistration	1.050	682	00:00:55
17.	/milieu/ronde-2	851	628	00:01:04
18.	/landschap/ronde-2	825	651	00:01:08
19.	?go=home.search	773	335	00:00:17
20.	/index.php?go=home.showPages&pagenr=19	733	463	00:02:21
21.	/achtergrondinformatie	688	445	00:02:15
22.	/index.php?go=members.userNotKnown	590	396	00:00:17
23.	/dier/ronde-2/	539	436	00:01:41
24.	/index.php?go=members.createAccount&redirect=/	489	440	00:01:32
25.	/ondernemen/ronde-2/	452	358	00:01:12

De meeste bezoekers kwamen via zoekmachines op de website terecht (42,2%). Bijna een kwart van de bezoekers kwam van verwijzende sites (24,64%) en de rest via direct verkeer (33,16%).

Op basis van onderstaande veelgebruikte trefwoorden die zorgden voor het verkeer via zoekmachines, kan worden geconcludeerd dat veel bezoekers die via Google Search binnenkwamen, specifiek op zoek waren naar de dialoogsite. Meest gebruikte zoekterm was echter een algemene, namelijk 'megastallen'.

	Zoekwoord	Geen	Bezoeken
1.	megastallen		1.146
2.	dialoog megastallen		686
3.	megastallen dialoog		500
4.	grootste megastal		321
5.	discussie megastallen		288
6.	(not set)		251
7.	dialoogmegastallen.nl		191
8.	megastal		114
9.	debat megastallen		99
10.	megastallen debat		92

Het merendeel van het verkeer dat via de zoekmachine is binnengekomen, moet echter worden toegewezen aan de AdWords-campagne die is gevoerd (maar waarvan wij niet over gedetailleerde statistieken beschikken). Via AdWords¹ werd de site 4.474 keer bezocht. Dat is 29,9% van het totaal aantal bezoeken en 71% van het aantal bezoeken via zoekmachines.

¹ Adwords zijn advertenties op internet, gebaseerd op zoekwoorden die vooraf door de adverteerder zijn gedefinieerd. Wordt op een van deze zoekwoorden gezocht, dan wordt de advertentie naast of boven de zoekresultaten getoond.

Onderstaand, tot slot, de top 10 van verwijzende sites, aangevoerd door de website duurzameveeteelt.nl. Op die site staat het pleidooi van Roos Vonk en andere hoogleraren voor een duurzame veehouderij in Nederland.²

	Bron	Geen	Bezoeken ↓
1.	duurzameveeteelt.nl		489
2.	ad.nl		380
3.	twitter.com		278
4.	facebook.com		201
5.	nieuweoogst.nu		185
6.	agriholland.nl		137
7.	rijksoverheid.nl		137
8.	nu.nl		85
9.	uu.nl		64
10.	by156w.bay156.mail.live.com		55

Overige communicatiemiddelen

Om bezoekers naar de website te trekken en mogelijke geïnteresseerden op andere online platforms te informeren over de dialoog is er een aantal communicatiemiddelen ingezet. Hieronder volgen de bezoek- of kijkcijfers van deze aanvullende communicatiemiddelen.

Nieuwsbrief

In de periode 19 mei – 30 juni 2011 zijn er vier nieuwsbrieven verstuurd, op 17 en 25 mei en 1 en 24 juni.

YouTube-video's

Aan de hand van YouTube-video's heeft dialoogleider Hans Alders wekelijks besproken wat er in de online dialoog ter sprake is gekomen en/of heeft hij een nieuwe discussieronde ingeleid. Wekelijks verschenen deze video's op de homepage én per thema/toekomstbeeld. In totaal zijn er 37 video's gemaakt in de periode dat er gereageerd kon worden. Op 1 juli verscheen de laatste video (eindstand: 38 video's). De algemene introductievideo is 2250 keer bekeken. Daarnaast werden de video's op de homepage het best bekeken. Ook opvallend is de relatief hoge score van de video van Milieudefensie.

11 mei

Intro video homepage	2250 keer bekeken
Video over Ondernemen	123 keer bekeken
Video over Dier	122 keer bekeken

² De tabel geeft een enigszins vertekend beeld doordat de cijfers uit de eerste week van de online dialoog hierin niet zijn opgenomen

Video over Mens	120 keer bekeken
Video over Landschap	76 keer bekeken
Video over Milieu	76 keer bekeken

18 mei

Intro Video homepage	1067 keer bekeken
Video over Ondernemen	81 keer bekeken
Video over Dier	79 keer bekeken
Video over Mens	71 keer bekeken
Video over Landschap	57 keer bekeken
Video over Milieu	44 keer bekeken

26 mei

Intro Video homepage	678 keer bekeken
Video over Ondernemen	56 keer bekeken
Video over Dier	57 keer bekeken
Video over Mens	57 keer bekeken
Video over Landschap	30 keer bekeken
Video over Milieu	26 keer bekeken

31 mei

Intro video homepage	648 keer bekeken
Video over Ondernemen	46 keer bekeken
Video over Dier	49 keer bekeken
Video over Mens	44 keer bekeken
Video over Landschap	37 keer bekeken
Video over Milieu	49 keer bekeken

8 juni

Intro Video homepage	746 keer bekeken
Video over Ondernemen	60 keer bekeken
Video over Dier	42 keer bekeken
Video over Mens	34 keer bekeken
Video over Landschap	40 keer bekeken
Video over Milieu	36 keer bekeken

16 juni

Intro Video burgerpanels	465 keer bekeken
Video Dierenbescherming	45 keer bekeken
Video Interprov overleg	52 keer bekeken

Video Megastallen Nee 63 keer bekeken
 Video Milieudefensie 202 keer bekeken
 Video LTO 69 keer bekeken

21 juni

Alders over 3^e fase dialoog 580 keer bekeken

1 juli

Alders over afsluiting dialoog 85 keer bekeken

Twitter

Het Twitteraccount @dialoogmegastal is ingezet om webcare te verzorgen. Deelnemers en andere geïnteresseerde met vragen of opmerkingen konden hier terecht. In de discussieperiode werden 49 tweets geplaatst. 16 tweets werden één of meer keren geretweet. In totaal zijn er ruim 100 direct gericht aan @dialoogmegastal. Het account heeft inmiddels 104 volgers en volgt 58 personen.

Reacties per ronde

In totaal hebben 1671 mensen hebben een profiel aangemaakt op de site. Zij hebben in totaal 3.715 reacties geplaatst. Daarvan zijn 17 reacties zogenaamde startbijdrages, bedoeld als inleiding op de vijf thema's en geplaatst door experts op het gebied van (aspecten van) megastallen. Verder zijn er in de eerste ronde 687 dialogen gestart, waar 2070 keer op is gereageerd, zijn er in de tweede ronde 366 reacties geplaatst en in de derde en laatste ronde 708.

Hieronder een overzicht van het aantal reacties en dialogen per ronde en per thema/scenario.

	Ondernemen	Dier	Mens	Milieu	Landschap
Ronde 1 11 -31 mei	D: 190 R: 562	D: 185 R: 563	D: 132 R: 306	D: 102 R: 514	D: 78 R: 125
Ronde 2 1 - 20 juni	90	101	80	52	43
	Scenario 1	Scenario 2	Scenario 3	Scenario 4	
Ronde 3 21 - 30 juni	221	135	115	237	

Bijlage 3

Maatschappelijke dialoog megastallen

Kijk van het burgerpanel Friesland-Overijssel op de toekomst van de veehouderij in Nederland en op de discussie over de schaalgrootte

Maatschappelijke dialoog megastallen

Staatssecretaris Henk Bleker van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) organiseert sinds mei 2011 een maatschappelijke dialoog over megastallen. De discussie over de schaalvergroting in de veehouderij, hoe dieren worden gehouden, wat de effecten zijn voor volksgezondheid, milieu en landschap wordt al enkele jaren gevoerd. Bleker heeft aan Hans Alders gevraagd om de dialoog te leiden en begin september te rapporteren hoe er in Nederland over de toekomst van de veehouderij en de schaalvergroting wordt gedacht. Alders brengt geen advies uit, maar geeft een helder overzicht van alle meningen en argumenten. De maatschappelijke dialoog megastallen bestaat uit:

- een onderzoek naar de mening van Nederlanders over megastallen,
- een discussie op internet,
- zes burgerpanels,
- een tweedaagse werkconferentie voor vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven, wetenschappers, provincies en gemeenten.

In deze rapportage vindt u de kijk van het burgerpanel Friesland-Overijssel op dit thema.

Onze opdracht

In de briefing voor het panel werd gevraagd antwoord te vinden op deze vragen:

- Hoe zou de melkveehouderij in Nederland er, volgens het panel, in de toekomst het best kunnen uitzien?
- Wat betekent dat, volgens het panel, (1) voor ondernemers in die sector en voor de Nederlandse economie, (2) het welzijn en de gezondheid van de dieren, (3) de gezondheid van mensen, (4) het milieu en (5) het landschap?
- Welk beleid van de rijksoverheid is daar, volgens het panel bij nodig?

De voorzitter van de maatschappelijke dialoog, Hans Alders, zei het wat anders: “de discussie gaat niet over megastallen, maar over schaalvergroting in de veehouderij in relatie tot de maatschappelijke acceptatie en de mogelijkheden om de veehouderij in hoog tempo duurzamer te krijgen”. Deze laatste formulering lijkt alternatieven voor schaalvergroting uit te sluiten. Het panel heeft de ruimte genomen om over dat laatste in deze notitie ook iets te zeggen.

Het panel

Het panel Friesland-Groningen bestond uit 8 leden, 2 vrouwen en 6 mannen. Voor de selectiecriteria verwijst het panel naar het ministerie van EL&I. De leeftijd van de panelleden varieerde van 19 tot 67 jaar. De gemiddelde leeftijd was 45 jaar. Geen van de leden komt uit de sfeer van de landbouw, of daaraan gerelateerde sferen zoals natuur- en milieubescherming, dierenwelzijn, of de verwerking en vermarkting van voedingsmiddelen. Men zei wel wat kennis over, en veel interesse in, het thema megastallen te hebben. Bij de start was één lid voor megastallen, drie neigden naar voor, drie neigden naar tegen en één lid wist het nog niet. Van de panelleden zijn er 5 actief in het bedrijfsleven. Dat verklaart mogelijk de sterke interesse in het ondernemerschap bij het panel.

Het panel stelde zich actief en nieuwsgierig op tijdens de bedrijfsbezoeken. Er werden begripvolle, maar ook kritische vragen gesteld. Begrip was er vooral voor de grote onzekerheid over langdurige vergunningenprocedures waarin bedrijven zich vaak bevinden. Mede dankzij de vrouwelijke panelleden werd ook het thema dierenwelzijn goed belicht. Er werd wel enige twijfel geuit over de representativiteit van de bezochte bedrijven. Het panel betreunde het dat er geen vertegenwoordigers van kritische groepen of organisaties aanwezig waren bij de bedrijfsbezoeken.

Voordat het panel met de slotdiscussie begon is geïnventariseerd of er een wijziging was in de standpunten zoals hierboven genoemd. Deze vraag werd dus gesteld na de bedrijfsbezoeken en het kennis nemen van informatie via internet en emails. Er bleek sprake van een opvallende verschuiving: vier leden waren er nu voor om ruimte te geven aan verdere schaalvergroting, drie neigden naar voor en één was nu tegen. De leden die positiever zijn gaan denken over schaalvergroting zagen daarin voordelen voor bijna alle aspecten (ondernemer, economie, milieu, welzijn en landschap). Enkele leden maakten de kanttekening dat ze bij hun standpuntwijziging, richting schaalvergroting, wel hechten aan het stellen en handhaven van kaders voor welzijn, milieu en landschap. Het panellid dat zich nu tegen schaalvergroting uitsprak deed dat vooral kijkend naar de belangen van het dier. Het bedrijfsbezoek aan het fokvarkensbedrijf en surfen op internet hadden het beeld bevestigd dat er een negatieve relatie is tussen schaalgrootte en dierenwelzijn. Dit speelt volgens het panellid vooral bij kippen en varkens, maar ook bij melkvee dreigt dit risico.

Programma in een notendop

Ter voorbereiding op deze rapportage heeft het ministerie van EL&I een kort en intensief programma opgezet dat uit de volgende onderdelen bestond:

- introductie door Hans Alders,
- onderlinge kennismaking,
- een zeer snelle informatiecarrousel,
- drie bedrijfsbezoeken,
- het raadplegen van bronnen en het stellen van vragen via internet,
- communicatie via email met de begeleider van het panel,
- een advies-voorbereidende discussie in het burgerpanel en

- het opstellen van de rapportage van de panelactiviteiten en, indien mogelijk, een advies aan Hans Alders, en daarmee aan staatssecretaris Henk Bleker.

De volgende bedrijven werden bezocht:

- Fokvarkensbedrijf Van Sambeek- Nielen in Lemsterland (bij het Tjeukemeer)
- Melkveehouderij Stokman in Koudum, Zuidwest Friesland
- Melkveehouderij De Lange in Steenwijkerland (bij de Weerribben)

Bij het bezoek aan het eerste bedrijf was ook wethouder Wesselius van Lemsterland aanwezig. Van de provincie Friesland waren Truus Steenbruggen en Arjan Hoks aanwezig bij de eerste twee bedrijfsbezoeken. In de bus en op de bedrijven vertelden zij over het ruimtelijk beleid van de provincie Friesland, maar desgevraagd bleken ze ook veel te weten over de veehouderij en de verantwoordelijkheden van rijk en gemeenten. Bij het bezoek aan de melkveehouderij De Lange waren namens de provincie Overijssel Gerrit Valkeman en Fré van der Suis aanwezig. Ook Truus Steenbruggen van de provincie Friesland bleef bij dit bedrijfsbezoek.

Bij de ontvangst op het fokvarkensbedrijf, in een kale zolderkamer, waren twee varkenshouders aanwezig. De eigenaar verbleef in het buitenland. Zijn bedrijfsleider trad niet op als woordvoerder, maar een bevriende collega uit dezelfde sector. Het was teleurstellend dat we geen bezoek konden brengen aan de stallen van het varkensbedrijf. In ons programma was daar wel rekening mee gehouden (inclusief omkleden), maar volgens de gastheren was daar onvoldoende tijd voor als we ook nog in gesprek wilden met elkaar. Een deel van de groep wilde graag in gesprek en een ander deel gaf er de voorkeur aan om nog even naar buiten te gaan om door de stalramen een blik te werpen op de zeugen. Met enige terughoudendheid werd antwoord gegeven op onze inhoudelijke vragen. Van de zijde van de gastheren werd liever gesproken over de bedrijfsmatige en procedurele zaken rondom de uitbreidingsplannen. Het huidige bedrijf leek goed ingepast in het landschap.

De ontvangst bij Anton Stokman was voor velen een eye-opener. Het bedrijf is een megabedrijf volgens de huidige definitie, maar op aspecten van milieu, dierenwelzijn, landschappelijke inpassing maakte het bedrijf een uitstekende indruk op het panel. Er wordt zelfs gewerkt aan de winning van groene energie. Stokman vertelde met passie over zijn innovatieve (gangbare) melkveebedrijf met vrije-keuze stal. De 280 melkkoeien kunnen kiezen of ze naar buiten willen of in de stal willen blijven. Zijn jongvee en droogstaande koeien grazen in natuurgebieden in de omgeving en in de stal krijgt het melkvee 's zomers het vers gemaaid gras uit die gebieden. In de bedrijfsvoering speelt het beheer van weidevogels en ganzen een belangrijke rol. De stal heeft een emissiearme vloer en de verlichting is aangepast aan de wensen van de omgeving en de behoeften van de koe. Anton Stokman redeneert “door concentratie van de melkveehouderij op dit bedrijf kan zo’n 150 ha grasland open blijven en vrij van nieuwe stallen”. Het was duidelijk dat de betrokkenheid van Anton Stokman bij zijn Friese landschap hem ook motiveerde om hier te innoveren en niet bijvoorbeeld in Polen of Frankrijk.

Vanuit de bus werden ook enkele minder goed ingepaste, grotere melkveehouderijen gezien. Niettemin was een aantal panelleden enthousiast over de schoonheid van het boerenlandschap dat tijdens de busreis aan het oog voorbij trok.

Het bezoek aan het bedrijf van Klaas de Lange was ook een verrassing. Een biologisch megabedrijf (volgens de huidige definitie; namelijk met 250 melkkoeien), net buiten een Nationaal Park, waar zelf de melk wordt verwerkt en vermarkt. Een bedrijf dat zoveel mogelijk zelf het voedsel voor de koeien produceert, geen kunstmest (wel organische mest van het bedrijf) gebruikt en geen bestrijdingsmiddelen. Ook weidegang van de koeien is hier verplicht (veel meer dan een uitlooptmogelijkheid, zoals bij de stal van Stokman). Klaas wil zijn bedrijf graag uitbreiden (meer melk), omdat er veel capaciteit over is in de unit waar hij de melk verwerkt. Hij verwerkt ook melk van twee andere biologisch-dynamische bedrijven uit de omgeving. De bus reed eerst aan dit bedrijf voorbij. Kennelijk was er sprake van een goed inpassing in het landschap. De Lange vertelde dat hij in het verleden veel geleerd heeft van zijn (burger)buren. Dat heeft hij gebruikt bij het opzetten van zijn huidige bedrijf. De meeste grond pacht hij van natuurorganisaties. Hij noemt zich natuurboer. Het wordt nog wel spannend of zijn bedrijf straks past binnen de strenge regels van Natura 2000. Dat levert een opmerkelijk spanningsveld op: enerzijds vervult het bedrijf een belangrijke rol bij het beheer van de natuurwaarden, anderzijds is de uitstoot van ammoniak nadelig voor die waarden. Net als Stokman houdt De Lange bij zijn graslandbeheer rekening met weidevogels en voelt hij zich betrokken bij natuur en landschap om hem heen. Ook werkt hij graag met mensen en in relatie met de streek.

Zowel Klaas als Anton wijzen op de vervreemding die is opgetreden tussen de varkenshouderij, de omgeving van die bedrijven en de samenleving als geheel. Beide melkveehouders pleiten voor transparantie en goede communicatie, ook door hun collega's, om te voorkomen dat het met het imago van de melkveehouderij dezelfde kant op gaat als met het imago van de varkenshouderij.

Maatschappelijke onrust over de schaalgrootte

De mening van het panel over de maatschappelijke onrust over de megastallen liep ver uiteen. De twee vrouwelijke leden vonden de inbreng van de burgerinitiatieven prima

(“want ze zijn goed op de hoogte en kijken verder dan economie” zegt één) en adviseren de overheid er goed naar te luisteren. Eén panellid ziet de burgerinitiatieven als “vermomd verlengstuk van politieke opinievormers”. De overige panelleden vinden dat door de burgerinitiatieven terecht gebruik wordt gemaakt van een democratisch recht, hoewel sommigen wel vermoeden dat er ook persoonlijke belangen een rol spelen (niet in mijn achtertuin!).

Het panel begrijpt dat de overheid in een soort kramp lijkt te zijn geschoten door de burgerinitiatieven, maar er is kritiek op de langdurige onzekerheid die daardoor is ontstaan voor ondernemers in de veehouderij. Alle panelleden zijn het erover eens dat de ondernemer nu snel duidelijkheid moet krijgen van de overheid over de randvoorwaarden om te kunnen ondernemen. Bovendien moeten de bijbehorende procedures veel sneller kunnen worden doorlopen.

Taakopvatting en werkwijze van het panel

Het panel is zich bewust van de onmogelijkheid een advies te geven dat een gefundeerd antwoord geeft op alle vragen uit de opdracht en dat recht doet aan alle vragen die bij de panelleden zelf leven. Daarom gaat dit advies aan Hans Alders vooral over de toekomst van de melkveehouderij en is bij de discussie in het panel de insteek van het ondernemerschap gekozen. Vandaar uit is gekeken naar de andere aspecten.

Na de bedrijfsbezoeken en de antwoorden die werden ontvangen van EL&I op schriftelijke vragen, bleken in het panel dierenwelzijn en milieu als thema's hoger te scoren dan de gezondheid van de mens en de inpassing in het landschap.

In onderstaande teksten vindt u de beelden die de leden van het panel Friesland-Overijssel zich hebben gevormd bij een toekomstige veehouderij in Nederland, de daarbij horende uitwerking per thema en het advies van het panel aan Hans Alders en Henk Bleker.

Kijk van het panel op de toekomst voor duurzame (melk)veehouderij in Nederland *Algemeen*

Veel panelleden zijn zich bij het bestuderen van het thema bewust geworden van de urgentie die is geboden bij het stimuleren van een echt duurzame landbouw. De stijgende prijzen van fossiele brandstoffen en grondstoffen, de klimaatverandering (al of niet aangejaagd door de mens), het risico van epidemieën door resistente bacteriën, het dictaat van een vrije wereldhandel, het zijn signalen die vragen om een duurzame landbouw. Het panel ziet in ons land een urgentie voor:

- het stellen van paal en perk aan het gebruik van antibiotica in de veehouderij,
- het bevorderen van maatschappelijk verantwoord ondernemen in de landbouw,
- het streven naar een meer kringloopgerichte productiewijze,
- het stimuleren van innovatief ondernemerschap,
- het informeren van de bevolking over werkwijze in de veeteeltsector en
- het doorbreken van de patstelling in de discussie over schaalgrootte.

Toekomstbeeld “innovatief ondernemen”

In de toekomst blijft er een economisch gezonde melkveehouderij in Nederland, zowel gangbaar als biologisch. Alle bedrijven produceren binnen normen voor milieu en dierenwelzijn die op Europees (en op termijn ook mondiaal niveau) zijn overeengekomen. De EU draagt met handhaving van die afspraken bij aan een “gelijk speelveld”.

Duurzame veehouderijbedrijven in Nederland krijgen de ruimte. Ruimte om te ondernemen en, indien de ondernemer dat economisch wenselijk vindt, om te groeien in schaalgrootte. De ondernemer kiest zelf zijn product(en), zijn markt, en schaalgrootte. Kleinschaliger, innovatieve bedrijven zijn net zo belangrijk voor onze economie en kwaliteit van leven als grootschalige, innovatieve bedrijven. Verbreding hoort in die zin ook bij de toekomst.

Veehouderijbedrijven ondernemen maatschappelijk verantwoord, streek-betrokken en streven naar een meer kringloopgerichte productiewijze.

Het rijk stimuleert innovatief ondernemerschap met kortlopende doelsubsidies.

Ondernemers en economie

Om bovenbeschreven toekomstbeeld mogelijk te maken wil het panel innovatief en maatschappelijk verantwoord ondernemerschap (onder meer transparant en streek-betrokken) centraal stellen. De meeste panelleden zijn van mening dat grootschaligheid en duurzaam produceren prima samen kunnen gaan. Om aan milieueisen te kunnen voldoen lijkt het zelfs een economische eis. Er moet dus weer ruimte komen om te groeien.

Enkele panelleden vroegen zich af of prijsgaranties of het sluiten van grenzen voor producten van niet-duurzame veehouderij opties zouden zijn in het streven naar meer duurzaamheid. De meeste panelleden hadden begrip voor de achterliggende intenties, maar waren van mening dat dit onverenigbaar is met het lidmaatschap van de EU.

Het panel is van mening dat innovatief ondernemerschap het best wordt bevorderd met tijdelijke, kortlopende doelsubsidies (voor onderzoek, investeringen en andere transitities).

Dierenwelzijn

Bedrijven moeten voldoen aan de Europese eisen voor dierenwelzijn. Europa moet stevig inzetten op handhaving van deze eisen om concurrentievervalsing te voorkomen.

Het gebruik van antibiotica en hormonen mag alleen worden toegestaan in specifieke, duidelijk omschreven gevallen voor individuele dieren die ziek zijn.

Het panel vindt dat dieren voldoende ruimte moeten krijgen om te kunnen bewegen zonder stress. Daarnaast moeten ze voldoende prikkels krijgen om soorteigen gedrag te kunnen vertonen (uitloop, grazen, scharrelen, wroeten, schuren, etc.).

Nederland moet extra nationale maatregelen op het gebied van dierenwelzijn overlaten aan de partners in de keten. De overheid moet dit proces wel zeer actief stimuleren. Eén van de panelleden pleitte voor het invoeren van een Europees kwaliteitskeurmerk voor de

veehouderij. Alleen dan zou een ondernemer aanspraak kunnen maken op subsidies.

Gezondheid van de mens

Het panel heeft over dit aspect slechts heel kort gesproken. De conclusie was dat de gezondheid van de mens impliciet is meegenomen bij de adviezen van het panel over milieu en dierenwelzijn.

Er ontstond discussie over het risico op ziekten bij de mens als gevolg van de intensieve veehouderij. Is dit risico, in algemene zin, groter indien er meer dieren bij elkaar staan? De meeste panelleden zagen die relatie niet. Volgens hen zou de schaalgrootte van het bedrijf er niet toe doen indien aan de basisvoorwaarden van dierenwelzijn/diergezondheid (o.m. antibiotica) en milieu voldaan wordt. Enkele panelleden vermoeden wel een groter risico.

Milieu

Bedrijven moeten voldoen aan de milieueisen die op Europees niveau gelden. Europa moet stevig inzetten op handhaving van deze eisen om concurrentievervalsing te voorkomen.

Het panel realiseerde zich dat door het wegvallen van het melkquotum een beperking op het aantal koeien komt te vervallen. Er ontstond een stevige discussie of Europa een grens zou moeten stellen aan het aantal dieren per land, of dat Nederland dit zelf zou moeten doen. De tegenstanders zagen de noodzaak daarvan niet. Door milieunormen, technologische mogelijkheden en marktprincipes zou zo'n grens als vanzelf ontstaan.

Nederland moet extra nationale milieumaatregelen zoveel mogelijk overlaten aan de partners in de keten. Indien de keten hier niet in slaagt, en een maatregel beslist noodzakelijk is in ons dichtbevolkte land, moet de politiek deze maatregel zelf nemen.

Landschap

Het panel vindt een goede inpassing van bedrijven in het landschap belangrijk. Om concurrentievervalsing te voorkomen zou de rijksoverheid hiervoor een kader moeten stellen waaraan alle nieuwe bedrijven en bedrijfsuitbreidingen moeten voldoen. Dit kader moet doelgericht zijn. De uitvoeringskosten zijn in beginsel voor de ondernemer. Omdat de kosten per landschapstype, per ontwikkeling en per uitgangssituatie kunnen verschillen, vallen doelsubsidiëring (plan en/of uitvoering) en mogelijk ook verevening te overwegen.

Advies aan staatssecretaris Bleker

Het advies van het burgerpanel Friesland-Overijssel aan staatssecretaris Bleker bestaat uit een aantal aanbevelingen:

- Zorg voor een “gelijk speelveld” in Europa waarin duurzaamheid (milieu, dierenwelzijn en landschap) mee is gedefinieerd (dus plus handhaving!).
- Blijf hoog inzetten op meer duurzaamheid binnen Europa.
- Blijf duurzaamheidsaspecten ter discussie stellen binnen de WTO.

- Vermijdt, waar mogelijk, het stellen van extra eisen op nationaal niveau voor milieu en dierenwelzijn. Laat dat zoveel mogelijk aan de keten over, maar stimuleer dat proces wel nadrukkelijk.
- Beperk het gebruik van antibiotica en hormonen tot het uiterst noodzakelijke.
- Als extra milieumaatregelen absoluut nodig zijn vanwege de bevolkingsdichtheid in Nederland, geef dan daarvoor als rijksoverheid de kaders.
- Zorg voor snelle vergunningprocedures (milieu en RO) en geef daarvoor een kader aan provincies en gemeenten.
- Kies voor kortlopende doelsubsidies om transities mogelijk te maken en stimuleer daarmee innovatief ondernemerschap.
- Stel, ter voorkoming van concurrentievervalsing, rijksniveau kaders vast voor de inpassing van nieuwe bedrijven en bedrijfsaanpassingen in het landschap.

Leden Burgerpanel Friesland-Overijssel: Lucia Spraakman/Peter Bakker/Gerhard Kok/
Adriaan den Broeder/Nico Vogelzang/Eddy Ennik/Marion Greveling/Joost Diemel

Procesbegeleider en foto's : Bernard Heijdeman

Juli 2011

Verslag burgerpanel Gelderland-Utrecht

De toekomst van de veehouderij en de megastallen

Door Marian Mulder
Mulder Communicatie

In opdracht van het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw &
Innovatie

Juni 2011

INHOUDSOPGAVE	1
INLEIDING	2
DEELNEMERS	2
ACTIVITEITEN PANEL	2
KEUZES EN KADER	2
SAMENVATTING EN BELANGRIJKSTE UITKOMSTEN	3
UITWERKING	3
Beeld vooraf en achteraf	3
Onderbouwing aan de hand van citaten	4
Toelichtingen aan de hand van de thema's	5
Conclusies thema ondernemen	6
Onderbouwing thema ondernemen aan de hand van citaten	7
Conclusies thema mens en gezondheid	8
Onderbouwing thema mens en gezondheid aan de hand van citaten	9
Conclusies thema dierenwelzijn	10
onderbouwing thema dierenwelzijn aan de hand van citaten	11
Conclusies thema milieu	13
Onderbouwing thema milieu aan de hand van citaten	14
Conclusies thema landschap	14
Onderbouwing thema landschap aan de hand van citaten	14
NOOT VAN DE VOORZITTER	15
BIJLAGEN	16
Het programma van het werkbezoek	17
Link Omroep Gelderland	18
Foto's	18

INLEIDING

Het panel Gelderland-Utrecht, bestaande uit zeven personen uit die omgeving, is gevraagd zich te verdiepen in de toekomst van de veehouderij en in de thematiek rondom de megastallen. In de periode juni is het panel hiermee aan de slag gegaan onder leiding van Marian Mulder. In dit rapport treft u een weergave van hun ideeën, meningen, argumenten, en vragen.

DE DEELNEMERS

Het panel Gelderland-Utrecht was een van de zes burgerpanels en bestond uit zeven personen. Vier personen gaven vooraf aan weinig kennis te hebben van het onderwerp. Twee gaven aan ‘wel wat ‘ kennis te hebben. Een persoon gaf aan er niets vanaf te weten. De meesten gaven vooraf aan ‘wel wat’ of ‘veel’ interesse te hebben in het onderwerp. Allen hebben een gezonde dosis nieuwsgierigheid en een actieve houding.

De deelnemers...

Alie, 31 jaar, werkzaam in de bedrijfshoreca

Sandra, 44 jaar, werkzaam geweest bij RIVM en op een landgoed

Boeli, 65 jaar, werkzaam geweest bij de marine

Gertjan, 47 jaar, was beroepsmilitair, nu zelfstandig trader

Harm, 65 jaar, was werkzaam bij een advies- en ingenieursbureau

Daphne, 35, werkzaam op een postkantoor

Heleen, 22 jaar, heeft de studie sociaal juridische dienstverlening net afgerond

ACTIVITEITEN PANEL

Het panel heeft in een eerste sessie gesproken met vertegenwoordigers uit de politiek (gemeente, provincie, rijk), de milieusector zoals de Milieufederatie, onderzoeksbureaus, diverse boeren en belangenorganisaties zoals LTO en de dierenbescherming. Tijdens het werkbezoek heeft het panel een varkenshouderij in Renswoude en een melkkoeienhouderij in Lunteren bezocht (zie bijgevoegd programma, bijlage 1). In de eerste stal heeft het panel fokzeugen gezien, en gesproken met de boer, boerin en betrokkenen. In de tweede stal spraken zij met de boer, stonden zij de pers te woord en hebben zij de koeienstallen bekeken. Daarnaast heeft het panel de website www.dialogomegastallen.nl bekeken, en diverse recente artikelen en rapporten bestudeerd. Tot slot heeft het panel nog een verdieping gegeven tijdens een laatste werksessie.

KEUZES EN KADER

Het panel is gevraagd antwoord te geven op de volgende vragen:

1. Hoe zou de veehouderij in Nederland er volgens ieder burgerpanel het beste uit kunnen zien?
2. Wat betekent dat dan voor (1) ondernemers en de Nederlandse economie, (2) het welzijn en de gezondheid van de dieren, (3) de gezondheid van mensen, (4) het milieu en (5) hoe het landschap eruitziet?
3. Wat vinden de panels dat de rijksoverheid moet doen om te zorgen dat de veehouderij zich in de door het panel gewenste richting ontwikkelt?

Het onderwerp is erg breed. Het panel heeft daarom keuzes gemaakt:

- Focus op varkenshouderijen en koeienhouderijen, omdat deze in beeld waren tijdens de werkbezoeken

- Focus op de thema's ondernemen, mens en gezondheid en dierenwelzijn, omdat daar de meeste interesse lag bij de panelleden. Alhoewel er veel verband is tussen de verschillende thema's, is toch besloten ze apart te behandelen. Het thema 'ondernemen' krijgt de meeste aandacht.
- Vraag 1 over de toekomst van de veehouderij, bleek erg lastig te beantwoorden voor de panelleden. Er kwam niet één visie uit, de panelleden dachten op onderdelen verschillend. Maar aspecten van de toekomst van de veehouderij, zoals de toekomst van de boeren en de dieren, zijn wel meegenomen, net zoals aandachtspunten voor de overheid.
- Omdat het ging om 'de redenatie erachter', is ervoor gekozen om grote delen van de toelichtingen van de panelleden in het verslag mee te nemen. Zo kan iedereen zien wat de gedachtegang van de betreffende persoon was. De worsteling waarmee sommigen zitten komt hierin ook duidelijk naar voren.

SAMENVATTING EN BELANGRIJKSTE UITKOMSTEN

De belangrijkste issues voor het panel zijn: ondernemen, mens en gezondheid en dierenwelzijn. Bij ondernemen staat uitvoerbaarheid van het beleid centraal, samen met betaalbaarheid: de boer moet er wel van kunnen blijven leven. Bij mens en gezondheid staat beheersbaarheid van de risico's centraal, inclusief het issue fijnstof. Bij dierenwelzijn gaat het er voor het panel om dat de dieren hun natuurlijke gedrag kunnen vertonen. Persoonlijke betrokkenheid in de veehouderij is voor de panelleden een must. En of je nu in een grote of kleine stal bent: het moet geen industrie worden.

Het was voor het panel niet mogelijk om 'ja' of 'nee' tegen megastallen te zeggen. Er kwam volgens hen zoveel bij kijken, dat een simpele eindconclusie 'ja' of 'nee' niet te trekken was.

Het panel was het eens over de volgende stelling: 'het maakt niet uit of een stal groot of klein is, het gaat erom dat er diervriendelijk gewerkt wordt, met zorg en aandacht'. Daarnaast vond iedereen een megastal voor melkkoeien beter te hanteren en aanvaardbaarder, dan een megastal voor varkens. Dit laatste stuitte op de nodige weerstand bij de meeste panelleden. Een deel geeft aan: megastallen ja: mits.... De meesten zeggen echter bij varkens: megastallen: nee, tenzij...

Belangrijkste taken voor de overheid liggen bij de verschillende thema's op het gebied van regelgeving en beleid, voorlichting (over zowel voeding als de branche), subsidies, en controles. Het panel was van mening dat er zoveel mogelijk centraal geregeld moet worden als het om megastallen gaat. Dit om de focus en de grote lijn te bewaken.

UITWERKING

Beeld vooraf en achteraf

De vraag: 'wat was je beeld voordat je hieraan meedeed, en wat is je beeld nu?' leverde veel informatie op.

Conclusies:

Bijna iedereen in het panel Gelderland-Utrecht had vooraf een ander beeld van de megastallen dan naderhand. Dat komt doordat men al actief was in het veld en daardoor specifieke onderdelen had gezien (zoals een lid van de Dierenbescherming), maar met name ook door de negatieve publicaties in de media over bijvoorbeeld dierenleed en het uitbreken van ziekten. Het beeld is voor de meeste leden veranderd. De meesten zijn

positiever geworden. De werkbezoeken (het zien van de situatie) en de toelichtingen van de deskundigen en vooral de boeren droegen daaraan bij.

Er is een verschil tussen het beeld over varkenshouderijen en de koeienstallen. Over de omstandigheden van varkens in de megastallen is men doorgaans negatiever, over de omstandigheden van koeien doorgaans positiever.

De panelleden kregen het gevoel dat ze niet alles gezien hebben, vooral niet in de varkenshouderij die zij bezocht hebben. De openheid van de sector blijft een aandachtspunt.

Onderbouwing beeld vooraf en achteraf aan de hand van citaten:

- ‘Voor mijn deelname aan deze discussie stond ik licht positief tegenover megastallen, maar had verder een ambivalente houding. Tijdens de presentaties, bezoeken en sindsdien ook elders merk ik dat verschillende belanghebbenden, maar met name de tegenstanders hun argumenten rechtstreeks koppelen aan de megastal. Naar mijn mening sluit het één het ander niet uit.
Verbieden van megastallen doet de meeste bezwaren niet verdwijnen. Ook megastallen (kunnen) voldoen aan de heersende communis opinio op de gebieden van de vijf thema’s. Bezwaren van voor- en tegenstanders dienen op hun merites te worden beschouwd en behandeld. Momenteel sta ik positief tegenover megastallen, met dien verstande dat dit niet de norm moet worden – er moet ruimte blijven voor het hele spectrum van hobby-boer tot en met megabedrijf. Ook moeten de nadelen van iedere vorm van grootte zo veel mogelijk worden voorkomen of tegen worden gegaan.’
- ‘Ik dacht aan ruimtes waarin dieren hutje mutje op elkaar gepropt zaten, zonder ruimte om te lopen. Geen daglicht, niet naar buiten kunnen en dat voor de rest van hun leven, tot ze geslacht worden. Het idee van LOG’s werd uitgelegd als een gebied waar meerdere megabedrijven aanwezig zouden zijn, als een industriegebied. Daardoor had ik zo’n plaatje in mijn hoofd van kale grauwe gebouwen zonder een beetje groen.
De stallen die we gezien hebben, zagen er echter best goed uit. Veel gras eromheen, dus dat grauwe viel wel mee. In de varkensstal hebben we alleen de ‘kraamafdeling’ bekeken, maar in de tweede stal zag ik dat de koeien bewegingsruimte hadden, ze konden lopen of liggen op de matrassen die er lagen en ze hadden genoeg daglicht. Maar de beesten konden niet naar buiten en in de eerste stal hadden de dieren geen daglicht en konden dus ook niet naar buiten. Dat gedeelte van mijn beeld blijft.’
- ‘Wat betreft de intensieve vleesvarkens-houderij was mijn mening behoorlijk negatief. Als dierenliefhebber die de actualiteit redelijk goed volgt en als lid is van de Dierenbescherming en Milieudefensie, was ik op de hoogte van misstanden. Mijn mening is na het bezoek bij de varkens negatiever geworden. Het bezoek aan de varkensboer in Renswoude heeft mij gesterkt in het idee dat er geen dierwaardig bestaan bij hen mogelijk is. En dan zijn wij nog niet eens bij de vleesvarkens zelf geweest. De sector is bovendien slecht in het nieuws gekomen door de videobeelden van de actiegroep. De manier waarop enkele ‘getroffen’ boeren daarop reageerden was typerend: “bij elke veehouder worden dieren ziek of gaan ze voortijdig dood”. Een zeug die 4 tot 5 weken alleen maar op haar zij kan liggen of kan staan: schandalig. Dus vanuit het oogpunt van dierenwelzijn zeg ik nu nee tegen de intensieve varkenshouderij in het algemeen. Een biologische varkenshouderij kan wel, zelfs op grote schaal in een megastal.
Van de koeienhouderij had ik een redelijk stereotype beeld van goede en slechte boeren, kleine en grote bedrijven, met en zonder weidegang. Melkvee wordt anders gehouden dan vleesvee. Het bezoek in Lunteren heeft aangetoond dat het op grote schaal houden van

melkkoeien op een diervriendelijke manier kan. En het kan nog beter worden: als de supermarkten c.q. melkafnemers 2 cent de liter meer willen betalen, gaan de koeien ook nog eens naar buiten. Dat lijkt mij voor de consument geen onoverkomelijk bedrag. Wat deze boer bovendien als extraatje deed was géén soja voeren. Voor hem minder kosten voor voer en mestafvoer, ook minder opbrengsten door minder melk. Maar wel beter voor de bedreigde Braziliaanse bossen. Het verschil tussen deze boer en een biologische melkveehouder gaat dan eigenlijk over het soort voer, het toedienen van medicijnen en het naar buiten kunnen. Verder heeft deze man het prima voor elkaar en is wat mij betreft een voorbeeld voor de sector.'

- 'Toen ik voor het eerst wat informatie tot mij kreeg over megastallen werd bij mij het beeld gevormd van grote dierenfabrieken met honderden/duizenden dieren opeengepakt, die het daglicht weinig zouden zien. Dit beeld werd mede gevormd door de vele negatieve publicaties, de vernietiging van de duizenden dieren bij boerderijen die vanwege besmettelijke ziektes bij voorbaat werden geruimd en waarbij de volksgezondheid ook in het geding kwam. Kortom er leek altijd wat aan de hand te zijn met de dieren. En dan denken aan (meer) megastallen?'

'Nu ik mezelf wat meer en beter verdiept heb in de megastallen moet ik mijn beeld van toen bijstellen. Het woord megastal is besmet bij het publiek, men denkt al snel aan gigantisch grote hoeveelheden dieren in kolossale stallen. Ik heb ervaren dat er weliswaar veel dieren bij elkaar zitten in de stallen maar dat rechtvaardigt naar mijn mening eerder het woord "stallen XL" (een maatje meer) dan megastallen. Ik heb twee keurige boerenbedrijven gezien met veel licht, een redelijke ruimte voor de dieren en een prettige omgeving.'

- 'Bij het woord megastallen had ik een overwegend negatief beeld. Ik zag ook zo'n varkensstal voor me wat meer lijkt op een betonnen vierkante doos met meerdere verdiepingen. Ik dacht echt dat dat DE megastallen waren. Maar na deze werkbezoeken ben ik helemaal niet meer zo geschokt als dat ik dacht dat ik zou zijn. Het zijn gewoon grote boerenbedrijven waarin iedereen zijn best doet om ook een goed stukje vlees op de plank te krijgen. Mijn oom en tante hebben in midden-Frankrijk ook zo'n boerderij maar daar heeft nog nooit iemand een megastal genoemd. Jammer dat we bij de varkenshouderij in Renswoude niet verder mochten kijken dan de kraamkamers. Ik was opgelucht met het antwoord van die boer op de vraag waarom de zeugen zo liggen en zo vast liggen. Dat was omdat ze anders hun biggen dood zouden drukken. En nu blijkt uit de actuele berichten dat dat dus ondanks deze maatregelen nog weleens gebeurt. Maar dat vind ik weer niet per se iets negatiefs. In elke tak kunnen er ongelukjes gebeuren. Ik denk niet dat je hiermee dierenmisstanden aantoot. Maar toch blijft het raar dat deze mama niet lekker kan keuvelen met haar pas geboren baby's. Op de tweede locatie was ik eigenlijk helemaal verrast waardoor ik mijn beeld moest aanpassen. Ook bij koeien had ik het idee dat ze heel erg dicht tegen elkaar aan zouden staan, mogelijk vastgebonden, en dat ze vrijwel geen beweging zouden krijgen en in weer zo'n betonnen doos zouden staan. Maar toen ik daar binnenliep was het net zo als bij alle andere keren dat ik op een boerderij was. Met als enige echte verschil dat deze koeien niet buiten komen.'
- 'Mijn mening was toen, dat een bedrijf, hoe klein of groot het ook is, zijn beesten kan verwaarlozen en daardoor speelt met de gezondheid van mensen want wij eten en drinken wel van deze beesten... Mij verbaast vooral de techniek waarmee alles nu veranderd is, een positieve verandering. De boer wordt in veel dingen bijgestaan door de nieuwe techniek, de

computers die alles besturen en bijhouden. Tijdens het melken van de koe wordt de koe gewogen, hij krijgt afgestemd te eten en er wordt bijgehouden hoeveel melk de koe geeft. De stal wordt schoon geveegd door een apparaat die over de vloer beweegt. Mijn mening nu is dat een bedrijf, hoe klein of groot het ook is, zijn beesten goed kan verzorgen. Alles wordt netjes bijgehouden en daardoor wordt ook de gezondheid van mensen in de gaten gehouden.'

Toelichtingen aan de hand van de thema's

Hieronder volgt een toelichting voor de belangrijkste thema's, namelijk (voor het panel in volgorde van belangrijkheid): ondernemen, mens en gezondheid, en dierenwelzijn. Daarna komen milieu en landschap kort aan de orde.

Conclusies thema 'ondernemen':

Uitvoerbaarheid en betaalbaarheid staat bij de boer voorop. De panelleden zijn vooral bezig met het feit dat boeren eigenlijk geen keuze wordt gelaten: ze moeten wel groeien. Toch vinden ze dat kleine boeren moeten kunnen blijven bestaan. Veel panelleden zeggen: megastallen: nee, als blijkt dat het bestaansrecht van de kleine boeren in gevaar komt.

Er ligt een taak voor de overheid op meerdere gebieden:

- geven van subsidies om innovaties te stimuleren, bijvoorbeeld om nieuwe manieren te bedenken om van de mest af te komen. Een boer moet €90.000 per jaar betalen om van de mest af te komen. Het transport van mest gaat bij varkenshouderijen bovendien vaak over grote afstand. Het is goed de mogelijkheden te onderzoeken of dit anders kan, te kijken naar de afzetmogelijkheden in de directe omgeving van de varkenshouderij. Afspraken maken met akkerbouwbedrijven kan hierbij helpen
- geven van subsidies aan boeren die duurzaam werken
- Invoeren van een beloningssysteem voor boeren die hun mest zelf kwijt kunnen, voor boeren die geen soja als voer gebruiken, en/of voor boeren die hun koeien buiten zetten
- geven van subsidies speciaal aan kleine boeren, opdat die toch ook kunnen blijven bestaan
- ervoor zorgen dat de kosten voor de boer dalen. Het prijsbeleid voor producten (het stellen van een minimumprijs van bepaalde producten) meer reguleren, de varkensboer moet een betere prijs krijgen voor zijn product
- meer letten op de monopoliepositie bij zowel producent als retailer, als het gaat om het prijsbeleid
- zorgen voor goede controles in verband met het naleven van de regels
- zorgen voor meer voorlichting over (wat we) eten (en de consequenties daarvan) en over de branche (en de manier waarop de branche werkt, de regels in de branche)
- zorgen voor/stimuleren van het eten van beter vlees: een ster-systeem /keurmerk. Het gaat er hierbij om dat het al bestaande sterrensysteem voor al het vlees in alle winkels eenduidig wordt
- inzetten van een vleestax, zoals er ook een tax op sigaretten bestaat

Toch moet de overheid zeker niet alles reguleren. Het panel is van mening dat een groot deel ook door de markt zelf geregeld moet worden, zoveel als kan in elk geval.

Er ligt een taak voor de boeren zelf:

- De sector zelf zou meer open moeten zijn, om goodwill te kweken onder de omgeving en het grote publiek. Het gaat met name om de varkenssector. Bijvoorbeeld door meer

informatie te geven, en door voorbeeldbedrijven open te stellen. Maar ook door meer open te zijn over dat wat er fout gaat

- De sector moet meer samenwerken met helpende en kundige organisaties, zoals de Dierenbescherming, maar ook met De Universiteit Wageningen, of LTO.

Er ligt ook een taak voor de grote supermarktketens en de consument:

- Als de supermarkten c.q. melkfabrikanten 2 cent de liter meer willen betalen, gaan de koeien ook nog eens naar buiten.

Onderbouwing thema ondernemen aan de hand van citaten

- ‘Met de huidige melkprijs zijn er zeker mogelijkheden in de melkveehouderij. Het aantal bedrijven zal in de toekomst nog blijven dalen. Het aantal melkkoeien zal toenemen op de bedrijven die blijven voortbestaan; immers het totaal aantal melkkoeien zal gelijk blijven. De verwachting is dat na afschaffing van het melkquotum het aantal melkkoeien zal toenemen.’
- ‘Er wordt in de groep vaak gezegd dat stallen wel groter moeten worden. En ook dat men de koeien binnen moeten houden door overheidsregels. Ik geloof dat die regels er niet voor niks zijn. Natuurlijk is het jammer als ze als effect hebben dat kleine boeren het niet meer kunnen uithouden, of als het voordeliger wordt om koeien binnen te houden. Voor de kleine boeren wordt te duur om zich aan milieuvorschriften te houden en binnen een bepaalde tijd de stal aangepast te hebben. Vroeger waren de regels er niet, omdat niemand zich vroeger zo met gezondheid bezig hield. Tegenwoordig wel, en die voorschriften zijn dus echt nodig.’
- Bezwaarlijk is dat de boeren kapot gaan aan de lage prijzen voor vlees en melk. Hier ligt een taak voor de overheid, door bijvoorbeeld een minimum te stellen aan de winkelprijzen voor deze producten. Er zal ook best een taak voor de consument liggen, maar probeer maar eens massa’s mensen over te halen om de goedkope producten te laten staan. Ik denk dat je heel wat meer garantie hebt als de overheid de prijzen ophoogt of zwaardere eisen stelt aan het vlees. Er worden al eisen gesteld aan de stallen, waarom dan ook niet aan het vlees in de winkel. Op die manier kan de winkel ook niet ineens vlees uit het buitenland gaan halen om zo toch goedkoop vlees aan te bieden.
Wat betreft de rest van de kosten voor boeren, lijkt het me een goed idee om te investeren in nieuwe manieren om van de mest af te komen, want 90.000 euro per jaar vind ik wel heel veel voor een boer. De boeren verdienen weinig met hard werken. Hun bijdrage aan onze economie is aanzienlijk maar wat mij betreft niet groot genoeg om ten koste van alles deze sector te stimuleren tot schaalvergroting. Helaas zijn veel boeren wel door de omstandigheden genoodzaakt uit te breiden.’

‘Om goodwill te kweken onder omwonenden en onder het grote publiek, zouden de verschillende sectoren veel meer naar buiten moeten treden. Bijvoorbeeld door het openstellen van voorbeeldbedrijven, het eerlijker omgaan met de critici (dat wil zeggen: het toegeven als er misstanden zijn), het op veel grotere schaal samenwerken met anderen als onderzoeksinstituten en organisaties als de Dierenbescherming om samen een betere veeteelt te krijgen.’

‘Een gebrek aan voorlichting en openheid bij de boerenbedrijven maakt de Nederlanders argwanend. Waarom staan koeien voortdurend binnen? Wat doen ze daar binnen in die megastal? Waar blijft al die mest nu ze voortdurend binnen staan?’

- ‘Op de voedselmarkt heerst een moordende concurrentie wat tot gevolg heeft dat kleine varkensboeren niet kunnen overleven. De marges zijn te klein. Om je als varkensboer te onderscheiden zal de kwaliteit van het vlees zeer goed moeten zijn waarbij een open houding naar de consument een voorwaarde is. Varkensboerderijen zijn vaak gesloten bedrijven, wat tot argwaan bij de consument leidt.’
- ‘De overheid heeft zoveel regels en wetten opgelegd dat het voor een klein boerenbedrijf erg moeilijk is om hun hoofd boven water te houden en mee te kunnen komen met wat wij als mens willen: weinig betalen maar wel goede kwaliteit. Kleine bedrijven hebben dezelfde regels en wetten als grote bedrijven. De kosten voor een klein bedrijf zijn in veel opzichten even groot als bij een groter bedrijf. De overheid zorgt er dus voor dat een klein bedrijf heel hard moet knokken om er boven uit te komen en er zijn levensonderhoud uit te halen. Of het bedrijf redt het niet en moet sluiten, of het bedrijf wordt groter om het daardoor beter te krijgen. De overheid zorgt er dus zelf voor dat de bedrijven groter worden.’
- ‘Doordat regelmatig de vleesprijzen onder druk staan zijn al vele varkenshouderijen gestopt.
In deze tak van veehouderij moeten maatregelen worden genomen om het ondernemen aantrekkelijker te maken. De kostprijs moet dalen: het transport van mest gaat bij deze varkenshouderij over grote afstand. Het is goed de mogelijkheden onderzoeken of dit anders kan. Hierbij kun je denken aan afzetmogelijkheden in de directe omgeving van de varkenshouderij. Onderzoek bij bv akkerbouwbedrijven of daar mogelijkheden liggen om afspraken te maken. Opbrengsten moeten stijgen: de prijs die de varkenshouder voor zijn mestvarken krijgt moet beter; in de supermarkt is de prijs hoog, de prijs die de varkenshouder krijgt in relatie tot de prijs in de supermarkt is laag.’
- ‘De boeren moeten en kunnen zelf beslissen wat ze met de toekomst willen. De een wil nou eenmaal groot worden en de ander wil klein blijven. Wat belangrijk is is dat er betere regels komen voor mens en dier, en dat Nederlanders attent worden gemaakt over de verschillende soorten vlees in de winkel, zodat steeds minder mensen gaan grijpen naar die kiloknallers omdat ze dan weten dat het beter voor de dieren is als je een stukje duurder vlees zou kopen. Boeren moeten goed gecontroleerd worden, zodat de slechte boeren er tussenuit worden gepikt. Die verpesten het voor de rest.’
- ‘De agrarische sector genereert een groter aandeel in het BBP dan het aandeel in de beroepsbevolking, dus de sector is gezond en draagt meer dan gemiddeld bij aan ons nationaal inkomen. Dat moet zo blijven. De sector is aangewezen als innovatiesector. Diversiteit, zowel klein- als grootschalig geeft ruimte voor innovatie binnen de subsectoren biologisch en niet-biologisch. Er moet een goede balans gemaakt worden tussen lage prijzen (consumentengedrag en lagere kosten buiten Nederland) en hoge kosten (dierenwelzijn, regelgeving c.q. bureaucratie, innovatie en overige investeringen).’

Conclusies thema ‘mens en gezondheid’

Over antibioticumgebruik, de risico's voor de volksgezondheid in relatie tot schaalgrootte denken de panelleden verschillend. Volgens sommigen hebben de risico's helemaal niets

met de grootte van de stal te maken. Anderen denken dat schaalvergroting wel degelijk een negatief effect heeft en meer risico's met zich meebrengt voor de volksgezondheid. Voor iedereen is het een aandachtspunt.

Er is voor het panel ook een verschil tussen koeien en varkens. Een grote concentratie van varkens op één plek levert een groter gezondheidsrisico op dan een grote hoeveelheid koeien bij elkaar. Sommigen zijn van mening, dat je door megastallen te bouwen bij het bouwen meer rekening kunt houden met gezondheidsrisico's. De meesten vinden dat megastallen overlast veroorzaken door fijnstoffen, stank en verkeersbewegingen rondom de bedrijven.

Ook hier ligt een taak voor de overheid:

- als het gaat om regelgeving: op het gebied van mestgebruik, (stank-) overlast, uitstoot van ammoniak en fijnstof, antibioticumgebruik en controles. En op het voorkomen van (het uitbreken van) ziekten.
- zorgen voor goede controles in de stallen
- stimuleren van (innovatief) onderzoek

Onderbouwing thema mens en gezondheid aan de hand van citaten:

- 'Ik vind de gevaren die aan stallen over het algemeen kleven schokkend. Ik lees dat strooisel goed is voor dieren, maar dat het wel voor fijnstof zorgt, wat ziektes met zich meebrengt voor omwonenden. Daarnaast wordt er teveel antibiotica toegediend aan de dieren, die vervolgens resistent worden en waardoor ziektes vrij spel hebben. Zo worden de dieren ziek, en de mensen die in de omgeving wonen ook, evenals de mensen die het besmette vlees eten. Aan de andere kant wordt aangegeven dat de gewone stallen plaats maken voor de megastallen, doordat de dierenrechten gekocht moeten worden om een megastal te kunnen beginnen. Op de website werd gezegd dat je met gewone stallen een grote kans op een kleine ramp hebt, en met megastallen een kleine kans op een grote ramp. Door het verkopen van dierenrechten, zouden gewone boerderijen vernietigd worden, en plaats maken voor een nieuw te bouwen metastal, waarbij bij het bouwen meer rekening dan vroeger gehouden wordt met gezondheidsrisico's. Er wordt ook gesteld dat de grote bedrijven meer geld hebben om te investeren in goede maatregelen. Dat klinkt goed, maar aangezien in 2015 het systeem van dierenrechten kopen de deur uitgaat, kunnen deze argumenten dan de prullenbak in. Wat ik wel denk is dat er regels blijven bestaan voor de maatregelen die een boer moet nemen en dat hierop ook toezicht wordt gehouden. Gezien de telkens weer uitbrekende ziektes die ook mensenlevens kost, vraag ik me echter af of de regels en het toezicht streng genoeg zijn.'
- 'In de laatste 20 jaar is door o.a. overmatig antibioticumgebruik er een situatie ontstaan met resistente bacteriën, dierziekten die oversprongen naar de mens en omwonenden van boerderijen met onverklaarbare gezondheidsproblemen. Dit is een groot probleem. Plus de overlast door fijnstoffen, stank en verkeersbewegingen rondom bedrijven. Schaalvergroting lijkt mij hier geen oplossing voor. Bij uitbraak van een ziekte moeten er bij megastallen dan alleen maar meer dieren uit voorzorg worden geruimd.'
- 'Verplaatsen van bedrijven naar LOG's zou niet altijd nodig moeten zijn. De overheid moet passende maatregelen nemen om uitstoot van ammoniak en fijnstof te voorkomen, zodat verplaatsen niet noodzakelijk is. Zo kan het bedrijf op dezelfde plek blijven voortbestaan.'

- ‘Varkens staan bekend als grootverbruikers van antibiotica, leven vaak met veel varkens in kleine ruimtes, stinken (ammoniakgeur) en worden vaak in verband gebracht met de schadelijke effecten voor de gezondheid van mensen. Ik denk dat de grootste tegenstand op megastallen door de varkensmegastallen veroorzaakt wordt. Een grote concentratie van varkens op een plek levert een groot gezondheidsrisico op met misschien als gevolg dat vele dieren geruimd moeten worden. De hoeveelheid varkens in Nederland die jaarlijks geslacht worden betreft ong. 15 miljoen. Voor wat betreft de koeien: Nederland is een van de meest “veedichte” landen ter wereld. De Nederlandse veestapel is de afgelopen 30 jaar licht gegroeid, de bevolking is veel sneller gegroeid en heeft daardoor meer ruimte nodig. De ruimte tussen natuur, landbouw/veeteelt en wonen en werk moest hergeschikt worden. Koeien behoren traditioneel tot de favoriete boerderijdieren van de Nederlanders, stinken niet, geven melk, zijn volgzaamere dieren, weinig ziektes en geven weinig overlast voor omwonenden.’
- ‘Een hoge concentratie van mens of dier heeft een hoger risico op gevaren voor de gezondheid. Gebruik van antibiotica dient in ieder geval te worden teruggedrongen, maar dat staat los van de megastal-discussie.
Productie (zowel agrarisch als anders), uit Nederland verplaatsen, maakt ons als samenleving kwetsbaar voor calamiteiten op geo-politiek vlak. Nederland hoeft echt niet autarkisch te worden, maar moet wel verstoring van productie of aanvoer aankunnen. Er moet een IJzeren Voorraad zijn: op Nederlands grondgebied is bijvoorbeeld zowel aan olie als aan relevante medicijnen een voorraad voor 90 dagen. Drinkwater, munitie en ambulancecapaciteit hebben vergelijkbare normen. Waarom dan ook niet voor voedsel (-capaciteit).’
- ‘Wij eten vlees, eieren, kaas, drinken melk, alles afkomstig van de dieren, dus is het belangrijk dat de dieren goede dingen te eten krijgen, en niet te veel toevoegingen waardoor onze gezondheid in gevaar komt. Waar veel dieren zijn is de kans op een ziekte groter dan op een plek waar maar weinig dieren samen zitten. Je moet zorgen dat de kans op ziektes klein is en daar maatregelen voor treffen en in mijn ogen zijn de boeren daar ook heel hard mee bezig.
De verantwoordelijkheid van de mens: wij mensen, de meesten, willen alles goedkoop en ze willen ook nog kwaliteit, ze willen veel en ze willen het altijd. Daardoor is er een vraag waar de boeren aan moeten voldoen, de productie moet dus altijd genoeg zijn. Ik vind dat door wat de consument wil er nu grote bedrijven zijn....’
- ‘Het veelvuldige gebruik van antibiotica kan geen goede invloed hebben op de gezondheid van mens en dier. Het gebruik van antibiotica zal sterk moeten worden gereduceerd. Overlast van megastallen voor de omwonenden mag niet voorkomen; er dienen dus passende maatregelen te worden genomen. Stank, uitstoot van ammoniak en fijnstof mogen (eigenlijk) niet voorkomen.’

Conclusies thema ‘dierenwelzijn’:

Knelpunt is volgens de panelleden: de productie in relatie tot het welzijn van de dieren: kunnen de dieren een prettig leven hebben in een megastal? In hoeverre is licht van belang voor hen, buiten zijn, en kalmte? Een deel van het panel is geneigd te zeggen: megastallen: nee, als blijkt dat het dierenwelzijn daardoor extra in gevaar komt. Want kun je, als het om zoveel dieren gaat, alles wel goed in de gaten houden?

Het zien van de stallen tijdens het werkbezoek deed de discussie over dierenwelzijn opblazen. Wanneer is het in een stal nu wel of niet goed voor de dieren? Er is veel onduidelijkheid bij de panelleden over het buiten en binnen zijn van de koeien, en de voor- en nadelen daarvan. Hun argumentatie voor of tegen de koeienstallen hangt veelal daarmee samen. De panelleden vinden het belangrijk dat de koeien (ook) naar buiten kunnen. Vraag aan de overheid is dan ook: is het mogelijk dat bij koeienhouderijen te realiseren? De meningen zijn verschillend over de leefomstandigheden van de varkens. In hoeverre het nu erg is dat ze dicht op elkaar zitten?

De meeste panelleden vinden de leefomstandigheden juist van de varkens een probleem. Er is een verschil tussen mestvarkens of melkkoeien. Voor de melkkoeien lijkt het leven een stuk prettiger te zijn, al dan niet in de megastal.

Persoonlijke betrokkenheid is voor de panelleden een must, of je nu in een grote of kleine stal bent. Het moet geen industrie worden. Een uitgangspunt is in elk geval dat 'het natuurlijke gedrag van de dieren' centraal staat.

Meer informatie geven over 'het natuurlijke gedrag' van de dieren kan helpen om beeldvorming te verbeteren, vinden de panelleden, net zoals het geven van feitelijke informatie over het omgaan met de dieren, door de branche zelf.

Er is een taak voor de overheid weggelegd:

- zorgen voor duidelijke regels, bv over de grootte van de stallen, etc
- faciliteren van onderzoek voor dierenwelzijn
- geven van duidelijke voorlichting

Onderbouwing thema dierenwelzijn aan de hand van citaten:

- 'De huisvesting van de fokzeugen zag er schoon en verzorgd uit. De zeugen kunnen op hun linker- en rechterzij liggen en kunnen staan; meer bewegingsvrijheid is er niet. Het ziet er niet diervriendelijk uit maar dit heeft een reden: wanneer een zeug meer bewegingsvrijheid heeft is de kans dat de biggen worden doodgedrukt erg groot.
In deze stal is het economisch belang maatgevend. In eerste instantie had ik hier wel wat moeite mee, maar zag later het belang in en kan hier wel schoorvoetend in meegaan. Het doet wel aan als een "fabriek". Er dient te worden onderzocht of dierziekten kunnen worden voorkomen.
In de pers verschijnen regelmatig berichten dat er iets mis is met het dierenwelzijn. Ik kan hieruit niet afleiden of dit incidenten zijn of dat het structureel voorkomt. Vooral nog ga ik ervan uit dat het incidenten zijn. '
De melkveehouder heeft gekozen de koeien continu op stal te houden. Zijn mening is dat de dieren geen verschil merken of ze buiten of binnen zijn.'
- 'Naar aanleiding van de bezochte varkensboerderij heb ik enige twijfel over het welzijn van deze dieren. De zeugen doen mij denken aan geboortemachines die alleen kunnen liggen en staan in een zeer beperkte ruimte ter meerdere eer en glorie van de vleesindustrie.
Ik ben er van overtuigd dat met een gerichte campagne duidelijk is te maken dat biologisch vlees wat meer kost en dat deze kosten ten goede komt aan de biologisch varkens, ook al komen ze van een biologisch megabedrijf.
De (mega) stallen moeten wel voldoende vluchtmogelijkheden hebben in verband met eventuele calamiteiten.'

- ‘In het overzicht bij de thema’s, wordt aangegeven dat dieren zoveel mogelijk hun natuurlijke gedrag moeten kunnen vertonen. Er staat bij dat kippen bijvoorbeeld buiten gelukkiger zijn. Ik neem aan dat hetzelfde voor koeien en varkens geldt, dat ze buiten gelukkiger zijn? En zoals de koeienboer al zei, wat ze nooit gehad hebben, missen ze ook niet. Hetzelfde geldt voor daglicht. Is dat belangrijk, of maakt het weinig verschil? Ik zou het niet weten. Ik weet wel dat ik ruimte belangrijk vind. Wanneer dieren niet eens kunnen liggen of rondlopen omdat het te vol is, dan is het duidelijk niet oké. Wanneer bij kippen de snavels gekapt moeten worden omdat ze elkaar anders doodpikken, is er duidelijk iets mis. Wij focussen ons op varkens en koeien, volgens mij geldt voor het knippen van varkensstaarten hetzelfde. Ik las op internet op <http://bit.ly/jgCtm> dat dit nog wel eens gebeurt, hoewel het tegen EU-regels is. Varkens bijten elkaar in de staart omdat ze zich vervelen en ze zouden eigenlijk stro of speeltjes moeten hebben. In de groep werd dit ook even gezegd, maar speeltjes schijnen erg snel stuk te zijn en dus erg duur. Ik denk echter dat wanneer dieren elkaar iets aandoen, dit een duidelijk teken is dat er iets niet goed zit in de stal. Wat betreft buiten kunnen lopen en daglicht hebben, ben ik er nog niet uit’.
- ‘Dieren zijn er om ons te voeden, maar hebben daarmee niet hun rechten verloren op een dierwaardig bestaan. Het is schandalig zoals er met dieren wordt omgegaan op bedrijven. Van de overheid uit zullen er veel strengere regels moeten komen wat betreft de leefomstandigheden en de transporten. Dan maar een dagje geen vlees en de volgende keer scharrel of biologisch. Geen kiloknallers meer!’
- ‘Grote eenheden koeien kan ook een voordeel zijn voor het welzijn van deze (groeps)dieren. Of een koe gelukkiger is als hij naar buiten kan in plaats van voortdurend binnen te staan? Ik denk het wel. Koeien die in het voorjaar voor het eerst naar buiten gaan komen huppelend de wei in. De boer heeft dan wel een probleem (tijd) om zijn koeien naar de melkrobots te begeleiden die een vaste plaats in de stal hebben. Voor wat betreft de varkens: n.a.v. de bezochte varkensboerderij heb ik enige twijfel over het welzijn van deze dieren. De zeugen doen mij denken aan geboortemachines die alleen kunnen liggen en staan in een zeer beperkte ruimte ter meerdere eer en glorie van de vleesindustrie. Ik ben er van overtuigd dat met een gerichte campagne duidelijk is te maken dat biologisch vlees wat meer kost en dat deze kosten ten goede komt aan de biologisch varkens ook al komen ze van een biologisch megabedrijf. De (mega)stallen dienen van voldoende vluchtmogelijkheden te zijn voorzien i.v.m. evt. calamiteiten.’
- ‘Een gesloten bedrijf is een goede oplossing voor het heen en weer rijden van dieren en zoals de boer in Lunteren zei: ze zijn bezig met het maken van een product uit de mest waarop de dieren kunnen liggen. De koeien gaan nu zelf wanneer ze het nodig hebben naar de melkrobot. Zouden ze dat dan ook doen als het hek naar de wei gewoon open zou staan? Want zoals het daar bij die boer lag konden de koeien ook zo naar buiten lopen. Dan stel ik me dat voor als grote weilanden waarop dan zo’n grote stal komt te staan in het midden. En dan de ene keer de ene kant open en de andere keer de andere kant. (in verband met begrazing en het opraken van het gras. Dan hebben ze net als een kippenren thuis een vrije keus of ze buiten of binnen staan. Een van de sprekers vertelde dat nu al 30% p/j stopt met zijn boerenbedrijf en dat de verwachting is dat na de regels in 2013 dat 30 gaat /moet stoppen. Dan kun je je alleen nog maar voorstellen dat er grote stallen bij moeten komen want de vraag/ markt blijft natuurlijk wel op hetzelfde niveau.’

- ‘Leuk om te horen dat een lid van het jongerenpanel zei: de beesten moeten het wel goed hebben, want als ze niet goed worden behandeld, dan geven ze geen melk meer, of minder, en dat voelt die boer natuurlijk meteen in zijn portemonnee. Dus elke goede boer met een goed lopend bedrijf doet zijn uiterste best voor de dieren. Ik vind het een goede ontwikkeling dat er steeds meer nieuwe snuffjes zijn op de boerderij, daardoor ziet het er schoner uit, het stinkt er minder, en daardoor denk ik dat er ook minder ziekten gaan komen voor de beesten.’
- ‘Dieren, als levende wezens, dienen zoveel mogelijk te leven volgens hun natuurlijke habitat. Dieren, die als zodanig hebben geleefd, geven de beste kwaliteit (vlees, jongen, huid, landschapverfraaiing, recreatie) die wij als mens wensen. Als burger en als consument moeten wij bereid te zijn om, als we dat willen, dit te betalen. Dus zowel voor het stukje vlees en het eitje, maar ook bijvoorbeeld voor het landschap en buitenrecreatie.’
- ‘Ik ben van mening dat de dieren het echt niet slecht hebben hier in Nederland, in een groot of klein bedrijf kan een dier ziek worden en kan het dood gaan. De dieren weten niet beter dan waarin ze geboren worden. Deze dieren zijn er voor de consument, ze zijn er voor de slacht, het is geen huisdier dat je vertroetelt. Dat wil niet zeggen dat je ze daarom maar moet verwaarlozen, en naar mijn mening doen de boeren dat ook niet. Iedere boer, groot of klein heeft zich te houden aan de regels en wetten hier in Nederland. Zolang een boer zich daar aan houdt mag hij groter groeien, want een goed bedrijf is niet groot of klein, het is goed!’
- ‘Ik vind het een goede ontwikkeling dat er steeds meer nieuwe snuffjes zijn op de boerderij. Daardoor ziet het er schoner uit, het stinkt er minder, en daardoor denk ik dat er ook minder ziekten gaan komen voor de beesten. Wij mensen zijn door betere hygiëne toch ook steeds minder ziek?’
- ‘Grote eenheden koeien kan ook een voordeel zijn voor het welzijn van deze (groeps)dieren. Of een koe gelukkiger is als hij naar buiten kan in plaats van voortdurend binnen te staan, denk ik wel. Koeien die in het voorjaar voor het eerst naar buiten gaan komen huppelend de wei in. De boer heeft dan wel een probleem (tijd) om zijn koeien naar de melkrobots te begeleiden die een vaste plaats in de stal hebben.’

Conclusie thema ‘milieu’

De panelleden zijn vooral bezig met het vraagstuk: wat doen we met het mest-overschot? In 2013 is er veel te veel. Er worden diverse oplossingen geopperd. Is het handig om bedrijven te verplaatsen naar bijvoorbeeld de Flevopolder zodat de boeren de mest kwijt kunnen bij de in de buurt gelegen akkerbouwbedrijven? Of moeten de megastallen zich in het buitenland situeren? Of in de krimpregio's? Het panel komt er niet uit. Hier is in elk geval een sterke rol voor de overheid weggelegd, bijvoorbeeld om (innovatief) onderzoek naar oplossingen te financieren.

Onderbouwing thema Milieu aan de hand van citaten:

- ‘Megastallen levert een concentratie op van mest die vaak over grote afstanden wordt vervoerd naar afnemers. Bij megastallen wordt de mest op 1 plaats geconcentreerd in plaats van over vele kleinere boerderijen.’
- ‘We halen soja uit Zuid-Amerika, en laten de mest in Nederland. De varkensboer die we spraken, gaf aan dat het hem 90.000 euro per jaar kostte om het kwijt te raken. Maar waar hij het heen stuurde, was er wel vraag naar mest om deze te gebruiken in de akkerbouw. Kennelijk vinden de boeren die er nog zijn wel een oplossing, een plek waar de mest heen kan en waar deze ook goed gebruikt kan worden. Ik vond het echter niet goed klinken toen op de eerste bijeenkomst het probleem met de soja en de mest uitgelegd werd. Een andere optie zou kennelijk zijn om Nederlandse producten te gebruiken voor voer, maar die zouden dan genetisch aangepast moeten worden om even volwaardig te zijn als soja. Ik vind dat bezwaarlijk. Ik denk dat er mensen in Zuid-Amerika afhankelijk zijn van het verbouwen van soja, het gaat lang duren en veel geld kosten om de Nederlandse producten op goed niveau te krijgen, en het mestoverschot is er niet mee opgelost. Ik denk dat het beter zou zijn om te kijken naar alternatieve dingen die met de mest gedaan kan worden. Op de site staat een filmpje over een biogasinstallatie in Moerstraten: <http://bit.ly/jGWJ7z> Daar kan onder andere mest in, en de energie die door opgewekt wordt, kan weer in het bedrijf gebruikt worden. Als er meer van dat soort mogelijkheden onderzocht worden, is het misschien mogelijk om wat te doen aan het mestoverschot. Ik denk wel dat vanaf 2015 dit een nog groter probleem gaat worden, aangezien er dan geen rechten meer over gekocht hoeven te worden en er waarschijnlijk meer stallen gaan komen.’
- ‘Nieuwe bedrijven kunnen sneller milieumaatregelen nemen omdat ze toch al aan het investeren zijn. Dat gaat in 1 moeite door. Bovendien moeten grotere bedrijven aan strengere eisen voldoen dan de kleinere collega’s. Dit zijn dus voordelen van een megastal. Maar in de buurt van een megastal is er meer overlast door verkeer en uitstoot van stank, ammoniak en fijnstof. N.B. de wereldwijde veeteelt zorgt voor een 40% hogere uitstoot van broeikasgassen dan alle transportmiddelen bij elkaar!’
- ‘Megastallen levert een concentratie op van mest die vaak over grote afstanden wordt vervoerd naar afnemers. Bij megastallen wordt de mest op een plaats geconcentreerd in plaats van over vele kleinere boerderijen.’
- ‘Megastallen levert een groot mestoverschot op die vaak over grote afstanden wordt vervoerd. Veevervoer zoals soja komt uit Zuid-Amerika uitputting van de bodem daar, veroorzaakt overbemesting hier.’

Conclusies thema ‘landschap’:

De meeste panelleden vinden een megastal prima om naar te kijken. Het belangrijkste voor hen is dat het er goed uit ziet in het totaal. Belangrijk voor hen is dat er ook nog dieren buiten staan.

Onderbouwing thema landschap aan de hand van citaten:

- ‘Ik vond de bedrijven die we bezochten goed staan in het landschap. De stallen zijn aardig groot, maar niet op een lelijke manier en er is zat groen omheen. Het blijft een plattelandsplaatje, vind ik.’

- ‘Nieuwe en grote gebouwen zijn bijna altijd lelijk. Met de inpassing van megastallen moeten dus extra voorzieningen worden getroffen om het landschap aantrekkelijk te houden. Te denken valt aan mooiere gebouwen door ze minder eentonig te maken, het aanpakken van de directe omgeving door aanplanten van boomgaarden, kleine bospercelen, dierenweides, fiets- en wandelpaden etc.’
- ‘Megastallen hoeft op zich niet het probleem te zijn, eerder de plaats waar ze worden gebouwd. Het zijn niet de megastallen die het landschap ontsieren, veel eerder het gevoel over de intensieve veeteelt in die megastallen.’
- ‘Landelijk gezien bestaat er een grote waaier van varkensboerderijen uitgespreid over Nederland, met de meeste in Noord-Brabant. Het meeste varkensvlees wordt uitgevoerd naar NW-Europa. Het zou logischer zijn om de stallen te bouwen daar waar ook het vlees wordt gegeten, de slachterijen in de omgeving en de mest ter plaatse gebruiken. Nu worden enorme afstanden afgelegd.’
- ‘Concentratie in LOG’s komt het aanzien van het landschap niet ten goede en vergroot het onbegrip tussen de sector en de burger: – uit het zicht, uit het hart.’
- ‘Wel jammer als er helemaal geen dieren meer buiten kunnen staan, ik zou het vervelend vinden om geen koeien of andere dieren meer in de wei te zien staan.’

NOOT VAN DE VOORZITTER

Ik heb vernomen dat dit de eerste keer was dat er op deze manier met burgerpanels werd gewerkt: met interactieve sessies inclusief werkbezoeken. Mij vielen een paar dingen op:

- De moeilijkheidsgraad was hoog
Van de panelleden werd verwacht dat ze in staat waren om in korte tijd een (gefundeerde) mening te vormen over materie waar ze niets tot zeer weinig vanaf wisten. Dat viel de meesten nog niet mee. Bij het panel leidde het soms tot frustraties: ‘er is zoveel informatie, zo kun je door het bos de bomen niet meer zien’.
- Meningsvorming is individueel anders dan in een groep
Ik heb schriftelijk de mening van de panelleden gevraagd direct na hun werkbezoek, individueel. Later hadden we nog een samenzijn, en mij viel op dat in deze gezamenlijke sessie veel meningen werden afgezwakt en genuanceerd. Door het leren van elkaar, voortschrijdend inzicht, maar ook door het aanpassen aan de ander.
- Er was soms wantrouwen naar het ministerie
“Ik zie nu dat ze vier scenario’s op de website hebben gezet. Ik vraag me dan af waarvoor ik het allemaal nog doe?” En toen ik de stelling: “Megastallen voor koeien, ja, mits...?” (vanzelfsprekend voortvloeiend uit hun eigen input) voorlegde aan de groep om gezamenlijk te bespreken, leidde tot weerstand. ‘Je weet niet wat ELI ermee gaat doen. En dan zeggen ze straks nog dat wij VOOR megastallen zijn!’ Het gevoel als ‘excuustruus’ gebruikt te worden. Of zoals een van de panelleden op Omroep Gelderland zei: “Ik denk dat het allemaal al bepaald is...”
- Reacties vanuit het panel op media-uitingen
De panelleden waren het niet eens met sommige artikelen in de media, waarin werd geschreven dat panelleden die weinig tot geen kennis van de materie hebben niet zo snel een mening zouden kunnen vormen. Dat konden ze dus wel, zie dit stuk!

Het werken met een burgerpanel is een goed initiatief vanuit ELI. De leden gaven aan het soms frustrerend te hebben gevonden, moeilijk, en veel werk. Maar ook leuk, interessant, of leerzaam. Een voorbeeld: "Ik woon in een dorp, en nu kan ik eindelijk eens meepraten met de boeren om mij heen, geweldig!" Ik heb bovendien veel respect voor de panelleden, die hard gewerkt hebben en tot veel gekomen zijn.

BIJLAGEN

- het programma van de locatiedag 18 juni 2011
- filmpje Omroep Gelderland, 18 juni 2011, te vinden op www.omroep gelderland.nl uitzending gemist, datum 18 juni , onder TV Nieuws (vanaf 1.minuut 48 sec)
- foto's van de twee werkbezoeken en de eindsessie

Bijlage 1 Programma werkbezoek panel Gelderland-Utrecht zaterdag 18 juni jl

Begeleider panel: Marian Mulder marian.mulder@planet.nl, 06-10488774

Tijdstip	Actie	contactinformatie
10.00-10.30	Reistijd ede-wageningen naar Renswoude	Vervoer betuwe-express a.besselink@betuwe-express.nl 0488 – 468686 Jaap van Till van de provincie Utrecht en Klaas Breunissen van milieudefensie stappen hier op en zijn er de hele dag bij. Ochtendprogramma tevens met Hans Alders
10.30-11.00	Rondleiding varkenshouderij	Renswoude, kunnen niet in de stal kijken maar we krijgen wel in de kantine een toelichting van Gera Henken: VOF Henken-Berentschot Grote Fliertsedijk 4 3927 CT Renswoude E-mail: vofhenken@kpnplanet.nl
11.00-11.45	reistijd naar lunchplek	Lunchlocatie (20p): Joop en Wilma Schaafsma, Barneveldseweg 49a, 6741 LJ Lunteren, 0342-420706 (www.jowiszolder.nl)
11.45-13.30	lunch	Wie bij de lunch aanwezig zijn (en dus deels aanschuiven): Voormalig minister en commissaris van de koningin in Groningen Hans Alders Klaas Breunissen van milieudefensie 0205507300 klaas.breunissen@milieudefensie.nl Jan J.T. Wolleswinkel, voorzitter en Gerard van Santen directeur projectbureau SVGV 033-2776393, g.santen@svgv.nl (komen beiden op eigen gelegenheid), Paulien Keijzers. Geert Butz gemeente Ede (bij lunch aanw of erna?) Ook het jongerenpanel treffen we tijdens de lunch
13.30-14.15	Reistijd naar melkveehouderij	
14.15-15.15	Rondleiding melkveehouderij	Melkveehouderij J. van Heerikhuize. De Batelaar, Postweg 172, 6741 MN Lunteren 0342493843 http://www.landbouwfilmpjes.nl/mediadetails.php?key=7e87643a2140092d3340 In aanwezigheid van Omroep Gelderland
15.15	Reistijd r Ede wageningen	Aankomst ede-wageningen 16u (40 minuten)

Renswoude, werkbezoek 18 juni jl

Panelleden bekijken de varkensstal

En laten zich informeren door de boer en boerin...

... in aanwezigheid van Hans Alders

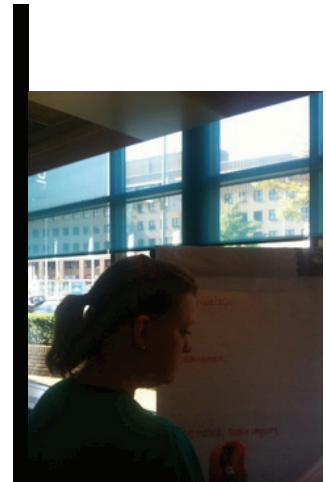
's Middags volgt een toelichting van de boer in de melkveehouderij in Lunteren...

... in aanwezigheid van Omroep Gelderland

Tot slot volgt op 28 juni een werksessie om de punten op de i te zetten

De toekomst van de veehouderij in Nederland

Het advies van het stadspanel: minder en beter

Yolanda Schothorst

30 juni 2011

Inhoud

1	Inleiding	1
2	De uitgangspunten van de deelnemers	2
3	De toekomst van de veehouderij: een ideaalbeeld	3
4	De toekomst op vijf deelgebieden	7
5	Voorwaarden en actoren	9
6	Advies toekomst veehouderij	11

1 Inleiding

Staatssecretaris Bleker heeft de Tweede Kamer toegezegd een maatschappelijke dialoog te organiseren over schaalvergroting in de veehouderij in relatie tot de maatschappelijke acceptatie en de mogelijkheden om de veehouderij in een hoger tempo duurzamer te krijgen. Essentieel daarbij is een bijdrage van burgers aan de dialoog. In dit kader zijn in juni 2011 verschillende burgerpanels geformeerd, waaronder een burgerpanel afkomstig uit Amsterdam/Utrecht (het 'stadspanel'). Door middel van een informatiebijeenkomst in Utrecht op woensdag 16 juni en werkbezoeken aan de regio op zaterdag 18 juni zijn de deelnemers voorgelicht over het onderwerp. Op dinsdag 28 juni is op een centrale locatie in Amsterdam met elkaar gediscussieerd over de gewenste toekomst van de veehouderij en is een advies geformuleerd.

De zeven deelnemers aan het stadspanel, vijf mannen en twee vrouwen, variërend in leeftijd van 22 tot 68 jaar, nemen op voorhand verschillende standpunten ten aanzien van de ontwikkeling van de veehouderij. Hun drijfveer om aan het debat deel te nemen, is gelegen in hun gevoel dat de grenzen in de veehouderij zijn bereikt. Ze beseffen echter dat er meerdere kanten aan de medaille zitten, hebben veel vragen en hopen dat ze door het debat tot een beter oordeel kunnen komen. Alle deelnemers eten vlees, een aantal gaat daar de afgelopen jaren wel steeds bewuster mee om.

Navolgend een overzicht van de uitgangspunten, bevindingen en adviezen van het stadspanel. Het verslag is gebaseerd op de tijdens alle activiteiten gemaakte aantekeningen en op de door de deelnemers per mail aangeleverde terugkoppelingen. Ter illustratie zijn letterlijke opmerkingen en/of terugkoppelingen in de tekst verwerkt. Deze citaten zijn cursief gedrukt.

2 De uitgangspunten van de deelnemers

De zeven deelnemers hebben hun oordeel gebaseerd op de eigen observaties tijdens de bedrijfsbezoeken, aangevuld met de door diverse partijen verstrekte informatie en door hen zelf gezochte informatie. *“Na een eerste bijeenkomst, het aanhoren van diverse gastsprekers en het werkbezoek denk ik dat we -voor zover natuurlijk mogelijk in zo een korte tijd- een goede indruk gekregen hebben van de zaken die spelen in deze discussie. Ik vond de bezoeken van zaterdag erg interessant, vooral het verschil tussen het eerste en het tweede varkensbedrijf. Beiden vrij grootschalig, maar bij de eerste had ik het gevoel van een boerderij, bij de tweede de indruk van een goedkope vleesfabriek.”* Sommige deelnemers geven aan er met andere mensen over te hebben gesproken en dan blijken ze zelf inmiddels echt meer kennis te hebben dan hun omgeving en daarmee ook bij anderen een bewustwordingsproces op gang te brengen.

Alle informatie was heel bruikbaar en de antwoorden op de gestelde vragen hebben bijgedragen aan hun oordeelsvorming, maar men onderkent dat iedere afzender een eigen belang in de discussie heeft. De standpunten van degenen die daadwerkelijk zelf met de veehouderij te maken hebben (zoals de bezochte boeren, de vertegenwoordiger van de provincie Gelderland, de LTO) en bijvoorbeeld de standpunten van het samenwerking verband Bernhezer Buitenwacht geven stof tot nadenken. Het gezamenlijk zoeken naar oplossingen voor een ontwikkeling waar verschillende partijen mee te maken hebben, wordt als uitermate zinvol gezien. De standpunten van belangenorganisaties zoals Milieudefensie en het Comité Megastallen Nee worden als minder onafhankelijk gezien. De geheime opnames in de varkensstallen die in het weekend van de werkbezoeken in de media kwamen, zijn door de deelnemers nuchter ontvangen. Zij stellen dat elk bedrijf dat met dieren werkt, te maken krijgt met dode en zieke dieren en nuanceren de getoonde beelden. *“Ja, beesten gaan ook dood, maar je moet ze niet onnodig laten lijden.”* Aan de andere kant realiseren zij zich dat ze ook niet zeker weten of ze in de bezochte stallen een eerlijk beeld hebben gekregen. De deelnemers worstelen verder met de complexiteit van de materie: wat goed is voor het een (bijvoorbeeld stro voor de varkens om in te wroeten) is slecht voor het ander (stro levert meer uitstoot van fijnstof op). Ook heeft men het idee dat ze geen eerlijk beeld hebben gekregen van het antibioticagebruik in de veehouderij, men vond de antwoorden van de bezochte boeren wat ontwijkend.

Een nadeel van de werkbezoeken was volgens de deelnemers dat zij alleen een beeld hebben gekregen van twee varkens vermeerderingsbedrijven, bij de derde boerderij was geen tijd om de stal te bezoeken. Ze vragen zich af of de getoonde twee bedrijven representatief zijn voor de varkenshouderij in het algemeen en vinden het jammer dat ze geen andere veehouderijen hebben gezien. *“Ik vind eigenlijk dat we allemaal hetzelfde hadden moeten zien.”* Hun advies is dus vooral gebaseerd op hun ervaringen in de varkensopfokbedrijven, maar is volgens de deelnemers wel te vertalen naar de veehouderij in Nederland in het algemeen.

De schaal van de veehouderij is niet de echte issue volgens de deelnemers aan het stadspanel; zowel kleine als grote bedrijven kunnen goede producten leveren. *“Het maakt niet uit hoe groot een boerenbedrijf eigenlijk is, zolang alles maar goed geregeld is binnen dat bedrijf. “Mijn inziens moeten we ons afvragen wat de voor vee acceptabele leefomstandigheden zijn. “Het gaat er meer om hoe een stal gemanaged wordt dan hoe groot de stal is.”* Bij het formuleren van het advies gaan de deelnemers vooral uit van het dierenwelzijn. Het mes snijdt volgens een aantal deelnemers aan twee kanten: als een dier een prettig en goed leven heeft gehad, dan zijn de producten smakelijker. Maar de meeste andere deelnemers vinden het simpelweg een kwestie van menselijke waarden en normen. *“Ik wil voor mijn gevoel wel weten dat het dier, ondanks dat je hem opeet, niet in de ellende heeft gezeten.”* De door hen gewenste situatie voor de dieren is dan ook niet:

Maar liever:

De deelnemers vinden het goed om te ervaren dat er een debat over de toekomst van de veehouderij in Nederland wordt gevoerd en dat de sector zelf daar ook bewust mee bezig is. *“Het deed mij goed om te horen en te zien dat men zich hier wel degelijk van bewust is en ook zoekt naar mogelijkheden om deze problemen te beperken/verhelpen. Op zich wordt er vanuit het bestuur en de diverse organisaties meer over nagedacht en naar oplossingen gezocht dan ik van tevoren gedacht had. Het is niet zo dat overal maar klakkeloos nieuwe grote stallen worden neergegooid en ook de sector zelf is er zich van bewust dat de schaalvergroting niet altijd maar door kan gaan. En dat geeft me wel goede hoop voor de toekomst.”*

3 De toekomst van de veehouderij: een ideaalbeeld

We hebben de deelnemers gevraagd om op te schrijven hoe de veehouderij in Nederland er in de toekomst uit moet zien. Uit de beschrijvingen valt op te maken dat alle deelnemers vinden dat er grenzen aan de groei moeten worden gesteld en dat de Nederlandse veehouderij zich meer moet richten op de directe omgeving:

- beperken tot Nederland (import en export lager)
- niet megamega
- Nederland moet zelfvoorzienend worden, op den duur geen export en geen import meer van vlees en veevoer
- vlees niet te veel exporteren
- niet te grootschalig
- regionale productie en afzet
- voor binnenlandse markt
- niet al te groot
- productie voor eigen omgeving met hoge kwaliteit.
- geen goedkope vleesimport en daarnaast grote export van eigen kwaliteitsvlees met streng keurmerk

Alhoewel de deelnemers eerder stelden dat omvang niet alles zegt, is het overheersende gevoel dat té groot niet hanteerbaar is. *“Je wilt de zaken een beetje goed regelen, en je moet het niet te groot maken want dan is het overzicht weg.”* Een bijkomend probleem bij schaalvergroting is volgens de deelnemers dat incidenten, zoals bijvoorbeeld brand of ruiming bij besmettelijke ziekten, veel grotere gevolgen hebben. Een enkele deelnemer brengt in de discussie naar voren dat schaalvergroting ook landschappelijk gezien ongewenst is. De meeste deelnemers lijken zich niet zozeer bezig te houden met de landschappelijke gevolgen van de schaalvergroting. Wat dat betreft is het voor hen als stadsbewoners te veel een ver-van-mijn-bed show.

Binnen deze qua schaal begrensde veehouderij moet en kan worden gestreefd naar een betere kwaliteit van de producten:

- kwaliteit waarborgen
- duurzaam & eerlijk
- kwalitatief beter en duurder vlees
- eerlijk en puur
- vleeskeurmerk zoals nu ook voor eieren is
- vlees met keurmerk beter leven

Bij de ontwikkeling van een keurmerk wordt naar voren gebracht dat dan wel duidelijk moet zijn wat de waarde van een dergelijk keurmerk is; bij de huidige keurmerken zet men de nodige vraagtekens, mede omdat in hun ogen niet altijd duidelijk is hoe dat zich verhoudt tot de behoeften van de dieren. *“Dat vleeskeurmerk, door wie wordt dat geregeld? Ik vind het belangrijk dat je weet waar het vandaan komt en waar het voor staat.”*

Alhoewel een beter dierenwelzijn een sterke drijfveer van de deelnemers is, wordt er in de opsomming weinig expliciet aan gerefereerd. De deelnemers stellen namelijk dat als de door hen gewenste ontwikkeling wordt ingezet, er vanzelfsprekend verbeteringen ten aanzien van het dierenwelzijn maar ook van de volksgezondheid, milieu en landschap mogelijk zijn. Een deelnemer verwoordt het aldus: *“Door meer openheid naar consument toe, komt er meer bewustwording bij de consument, daardoor komt er meer vraag naar kwalitatief beter en duurder vlees, en dat levert bedrijven met een andere samenstelling op: betere organisatie, betere aanpassing aan omgeving en milieu, beter leven van dieren, meer inkomsten boer: daardoor hoeft boer niet groter te worden en uit te breiden.”*

Dat proces zal niet zonder slag op stoot gaan, er worden direct de nodige voorwaarden gesteld:

- controle beter
- macht supermarkten tegengaan
- andere wetgeving vanuit de overheid
- tegengaan monopoly van Albert Heijn en slachterijen
- productprijzen moeten worden bepaald/gecontroleerd door de overheid en niet worden bepaald door de macht van de grote slachterijen en de supermarktketens
- goede gezondheidscontrole
- meer openheid naar consument toe, leidend tot meer bewustwording bij de consument

Men heeft twijfels over de invloed van Europa op de Nederlandse situatie. Want de wetgeving veranderen in Europa werkt niet omdat bijvoorbeeld Oost Europese landen zich daar niet aan zullen houden, zo verzucht een deelnemer.

In mindere mate komen in het ideaalplaatje andere aspecten in de beschrijvingen naar voren:

- verantwoord ten aanzien van het milieu
- gebruik van biogas en zonnepanelen
- agrariërs en andere landschapbeheerders niet alleen belonen in financiële zin voor productie van vlees, eieren etc. maar ook voor landschapsbehoud/natuurbehoud
- zoveel mogelijk rekening houden met uitstoot
- niet gecentraliseerd in een paar provincies
- een goede brandpreventie
- zeer beperkt gebruik van antibiotica

Geconfronteerd met de oorspronkelijke drie toekomstscenario's voor de veehouderij bevestigen de deelnemers aan dat hun voorkeur aan de linkerkant van het spectrum ligt, dus een grote mate van regelgeving, gekoppeld aan meer aandacht voor dier en omgeving, uitmondend in een meer toekomstbestendige of zorgzame veehouderij. De deelnemers aan het stadspanel neigen naar de zorgzame veehouderij, een aantal van hen denkt dat de toekomstbestendige veehouderij de beste optie is

In hoeverre is deze kijk op de toekomst anders dan voordat de deelnemers in het debat participeerden? Wat blijkt: de meningen zijn niet volledig veranderd, maar vooral genuanceerder geworden. Men weet beter waarom men voor of tegen de schaalvergroting in de veehouderij is. In de woorden van een deelnemer die op voorhand tegen de ontwikkeling van megastallen was: *"Door wat wij gezien en gehoord hebben is mijn mening over "megastallen" niet structureel veranderd. Ik denk nog steeds dat wij op den duur niet gebaat zijn bij extreme schaalvergroting. Punten als bijvoorbeeld besmettingsgevaar, brandveiligheid, aantasting van het landschap en verkeersdruk blijven wat mij betreft natuurlijk onverkort gelden. Ik moet echter wel zeggen dat mijn mening wat meer genuanceerd geworden is. Ik heb nu de neiging de discussie wat meer te verschuiven naar hoe een veehouderij gemanaged wordt. In dat opzicht - en dat heb ik al meer mensen horen zeggen- denk ik nu wel dat kleiner niet altijd per se beter hoeft te zijn. Maar vaak natuurlijk wel. Het leuke is dat ik de indruk heb dat ook eigenlijk iedereen het in principe ook best met elkaar eens is wat nou het beste zou moeten zijn, alleen de manier waarop dat bereikt moet worden is de vraag."* Een andere deelnemer was uit economische overwegingen positief gestemd, maar betreft nu naast de kostprijs ook het dierenwelzijn in zijn overwegingen. Nog een andere deelnemer heeft ervaren dat veehouders op punten door regelgeving worden tegengewerkt en vindt dat niet terecht, de veehouder moet wel een eerlijke kans krijgen om een inkomen te verwerven.

4 De toekomst op vijf deelgebieden

Welke consequenties heeft hun toekomstvisie op de vijf onderscheiden deelterreinen? De deelnemers spreken zich vooral uit op de deelterreinen economie, dierenwelzijn en volksgezondheid en minder op het terrein van milieu en landschap.

Ten aanzien van het deelterrein *Economie* verwachten de deelnemers dat de gekozen richting die meer uit gaat van een regionale manier van werken en meer gericht is op de binnenlandse markt, op termijn leidt tot beperking van import en export, tot hogere prijzen en tot een andere manier van werken door de veehouder. Nederlandse veehouders lopen volgens de deelnemers voorop als het gaat om technologische ontwikkelingen en productverbeteringen. Door dit als uitgangspunt te nemen zal mogelijk meer werkgelegenheid worden gecreëerd en kan de sector een nog een grotere bijdrage aan de economie leveren, ook als de omzet per saldo zou dalen. Ook nu weer komt men direct met voorwaarden, zoals het verminderen van de macht van de supermarkten, het vaststellen van minimumprijzen voor de veehouder, bevorderen diversificatie. Gesteld wordt dat de economie ondergeschikt is aan volksgezondheid, dat economie gezien moet worden als dienstbare drager van volksgezondheid, dierenwelzijn, milieu en landschapsbehoud. De tijd dat het alleen om een kosten-batenanalyse leek te gaan, is volgens de deelnemers voorbij.

Ten aanzien van *Dierenwelzijn* stellen de deelnemers dat in de ideale veehouderij dieren gehouden worden met respect voor hun natuurlijke gedrag. Het besef moet doordringen dat dieren geen 'producten' zijn. Voor de meeste dieren betekent dit het vaststellen van de minimale stalruimte. Maar het kan ook betekenen dat sommige dieren materiaal aangeboden moeten krijgen, zoals stro en speeltjes. "*Geef het dier de tijd dat hij leeft zoveel mogelijk het natuurlijke leven dat bij zijn soort hoort. Dus niet een fabrieksmatig leven.*" De deelnemers realiseren zich echter dat het lastig is om vast te stellen wanneer dieren in een natuurlijk omgeving leven en natuurlijk gedrag vertonen. Zij vinden dat je dat aan deskundigen moet overlaten. Ook op dit punt spreken de partijen elkaar tegen; waar de één meldt dat het couperen van varkensstaarten slecht is, vertelt een andere informant dat dit juist beter is voor het dierenwelzijn. Waar de een stelt dat varkens vrij rond moeten kunnen lopen, horen we van de ander dat varkens lui zijn en daar geen zin in hebben. De deelnemers stellen daarom dat het niet goed mogelijk is om daar een goed beeld van te krijgen, en dat je daarom ook op je eigen gevoel af moet gaan. Maar hulp daarbij zou welkom zijn. Want bewustwording van de consument zal zeker bijdragen aan het vergroten van het dierenwelzijn. Dat kan bijvoorbeeld gebeuren door: "*Meer spotjes van de overheid op televisie, voor bewustwording consument.*" Maar ook in de vakopleidingen zal dit thema aan de orde moeten komen, zodat er in de toekomst voldoende geschoold personeel, met de juiste kennis op de juiste plaats aanwezig is. Tot slot zal er in de veehouderij van de toekomst meer controle op goede leefomstandigheden moeten plaatsvinden.

Over de gevolgen van het toekomstbeeld op het thema *Volksgezondheid* kunnen we kort zijn. De meeste deelnemers wensen dat het antibioticagebruik in de veehouderij zal worden vermindert of zal worden aangepast zodat er antibiotica beschikbaar blijft om mensen adequaat te behandelen. Dat kan bijvoorbeeld worden bewerkstelligd door te voorkomen dat dieren ziek worden. En dat is in de ogen van de deelnemers makkelijker te controleren in kleinere bedrijven dan in bedrijven waar de afstand tussen de boer en zijn dieren te groot is geworden. De discussie lijkt zich te richten op de ervaringen die er de laatste jaren zijn geweest met uitbraak van ziekten en minder op de gevolgen van een eventuele schaalvergroting. Er wordt bijvoorbeeld getwijfeld aan de manier waarop er tot nu toe wordt ingegrepen bij besmettelijke ziekten, *“Misschien is dierziektes laten uitzielen wel veiliger om volgende uitbraken te voorkomen.”* *“Uitzielen zoals vroeger bij MKZ wordt niet meer toegepast.”* *“Te veel dieren worden preventief geruimd als er een besmettelijke dierziekte uitbreekt.”* Door enkele deelnemers wordt naar voren gebracht dat de manier waarop met besmettelijke ziekten wordt omgegaan, vooral ingegeven is door economische belangen en niet door het dierenwelzijn. Maar aan de andere kant stelt men wel dat voorkomen moet worden dat besmettelijke ziekten van dieren overgaan op mensen.

Bij het deelgebied *Milieu* denkt men aan de inzet van moderne middelen om tot een meer duurzame bedrijfsvoering te komen. En dan denkt men vooral aan de vermindering van schadelijke uitstoot en het opwekken van meer duurzame energie. Het kan worden gerealiseerd door zonnepanelen, windenergie, filters, luchtwassers, biovergassing. Maar ook door minder transportbewegingen (van zowel dieren als mest), het gebruiken van mest op het eigen land.

Tot slot het deelgebied *Landschap*. Men vindt dat veehouderijen moeten passen in het Nederlandse landschap, dat er rekening gehouden moet worden met de omgeving. Bomen zouden kunnen dienen als natuurlijke afscherming en hebben tegelijkertijd een milieu effect op de omgeving. Een echt advies hoe dat er dan uit gaat zien of hoe dat gerealiseerd moet worden, heeft men echter niet geformuleerd.

5 Voorwaarden en actoren

Volgens een deelnemer is de trend: *“De maatschappelijke trend van de laatste tijd neigt er toe dat de consument “terug wil naar de basis”. Eerlijk, klein, gecontroleerd en puur zijn de nieuwe norm aan het worden. De consument is zelf ook klaar met de ongecontroleerdheid van de huidige voedselindustrie en wil weten en zien waar zijn eten vandaan komt. Vandaar ook het enorme succes van de landwinkels en de biologische boerenbedrijven. Het bedrijf in Oss waar we de lunch hebben genoten is wat mij betreft een prototype van de toekomst.”* Op welke manier kan de gewenste ontwikkeling gestalte krijgen? Welke partijen spelen daarbij een rol?

De meeste deelnemers zijn er duidelijk in: de overheid zal door regelgeving bepaalde ontwikkelingen moeten afdwingen. Eén deelnemer gelooft hier niet in en wil meer overlaten aan de marktwerking. Maar als je het volgens de andere deelnemers aan de markt overlaat, dan gebeurt er op termijn nog te weinig. Want ondanks deze grotere bewustwording van de consumenten en de grotere vraag naar kwaliteitsvoedsel, is deze beweging nog te klein om de veehouders te bewegen om op een andere manier te gaan produceren. Volgens de deelnemers zal de overheid de kaders moeten schetsen en daarbij alle partijen moeten horen. Door te voorkomen dat bepaalde soorten vlees op de markt komen, wordt de consument gedwongen om anders te consumeren. Belangrijk daarbij is dat de macht van de tussenhandel, de slachthuizen en de supermarkten wordt doorbroken. Alleen op die manier kan een acceptabele prijs worden vastgesteld waarmee het voor veehouders mogelijk is ook zonder schaalvergroting een reëel inkomen te verwerven. Ook op dat punt verwacht men regelgeving van de overheid. De overheid zou verder door regelgeving idealiter de import en export van vlees kunnen beperken. De deelnemers kunnen niet goed overzien in hoeverre dit mogelijk is, maar als tegenhanger zou de overheid kunnen stimuleren dat veehouders en andere partijen binnen de keten meer samenwerken en zich samen op de binnenlandse markt richten.

Bij alles geldt dat de regels wel realistisch en uitvoerbaar moeten zijn. Het verdient daarom aanbeveling om de sector bij het opstellen daarvan nauw te betrekken. Behalve door regels te stellen en na te zien op de naleving daarvan, kan de overheid veehouders door middel van subsidies stimuleren om op een andere manier van werken over te gaan. Bijvoorbeeld een subsidie voor veehouders die aantoonbaar beter met hen dieren omgaan. Of een subsidie voor veehouders die bijdragen aan een beter landschap. In de woorden van één van de deelnemers: *“Voor “megastallen” is wat mij betreft weinig toekomst, deze worden voornamelijk gecreëerd en in stand gehouden om tegen veel te lage prijzen heel goedkoop vlees te kunnen produceren en om maar niet helemaal failliet te gaan. Ondanks dat de dieren het in een groot bedrijf niet altijd slechter hoeven te hebben dan in een klein boerenbedrijf denk ik dat de voordelen niet opwegen tegen de nadelen van grootschaligheid. En waar stopt het? Nog groter en groter en groter? Totdat we nog maar 1 boerenbedrijf hebben in Nederland, zoals ik een gastspreker hoorde zeggen? Naar mijn mening is de consument gerust bereid wat meer voor goed en eerlijk voedsel te betalen. Het verhaal van een nieuwe kippenfarm waar geen antibiotica meer wordt gebruikt en de dieren een goed leven hebben, tegen een kostprijs van slechts 1 cent meer is bij*

mij goed blijven hangen. Dit soort initiatieven moet door de overheid worden gestimuleerd/mogelijk gemaakt.”

Van de andere actoren wordt een veel minder actieve houding verwacht. De veehouder zelf moet volgens de deelnemers de regels naleven en moet bereid zijn om te veranderen. *“Een mentaliteitsverandering.”* Hij zou zich bijvoorbeeld kunnen specialiseren, andere bezigheden kunnen oppakken, zijn kennis kunnen verkopen, meer samen kunnen werken met andere partijen in de keten etc. Van de burgers wordt nog minder verwacht. De hoop is dat ze bewuster worden. Omdat nu nog te weinig mensen bewust zijn van de manier waarop vlees geproduceerd wordt, hebben kiloknallers nog te veel aftrek. Waar de ene deelnemer vindt dat burgers wel keuze moeten blijven hebben, stellen de meeste andere deelnemers dat je het de burger onmogelijk moet maken om ‘slecht’ vlees te kopen. Volgens hen denken te veel burger nog niet na, en kiezen zij vooral op basis van de prijs. Met andere woorden: een erg actieve rol van de grote groep burgers is niet te verwachten. De deelnemers hebben tot slot een slecht beeld van de taken en verantwoordelijkheden van lagere overheden. Ze vinden dat de landelijke overheid het kader moet aangeven en dat de lagere overheden binnen dit kader moeten opereren. Maar wat dat dan precies inhoudt is niet duidelijk.

Het realiseren van de ideale veehouderij in Nederland komt volgens het stadspanel al met al vooral op de overheid neer. De overheid zal volgens de deelnemers alle meningen moeten horen en alle belangen zorgvuldig moeten wegen. Dus van zowel de veehouders, andere overheden, belangenorganisaties als de burgers. Daarbij zal de overheid niet alleen naar de economische belangen moeten kijken, maar een bredere insteek moeten kiezen. Van zowel overheid als veehouders verwachten de deelnemers meer openheid voor wat betreft besluitvorming en bedrijfsvoering.

6 Advies toekomst veehouderij

Volgens de deelnemers aan het stadspanel is de schaal van de bedrijfsvoering niet primair het uitgangspunt voor de discussie over de toekomst van de veehouderij. De veehouderij van de toekomst moet namelijk zorg dragen voor het dierenwelzijn en zal daarmee passen in de toenemende vraag van de consument naar een betere kwaliteit van de producten. Verwacht wordt dat dit niet gerealiseerd zal worden door de schaalvergroting en intensivering verder dan nu door te voeren. In de grootschalige, bedrijfsmatig gemanagede veehouderijen, ligt het gevaar dat de 'span of control' te groot wordt, met ongewenste effecten op het dierenwelzijn, volksgezondheid, milieu en landschap. Tevens hangen de gevolgen van calamiteiten samen met de bedrijfsomvang: hoe groter de omvang van een bedrijf hoe groter de gevolgen.

Het advies van het stadspanel is dan ook:

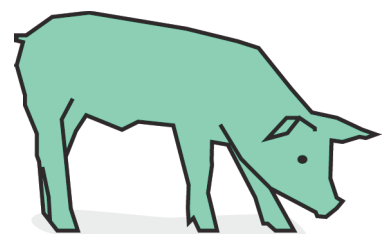
- beperk de omvang van de veehouderijbedrijven;
- produceer meer voor de eigen (binnenlandse of regionale) markt;
- houd de dieren in zo natuurlijk mogelijke omstandigheden;
- beperk het gebruik van antibiotica;
- maak de sector meer duurzaam;
- stel de veehouder in staat om te diversifiëren;
- bepaal en betaal een eerlijk prijs aan de veehouder;
- beperk de macht van de groothandel.

Bij de veehouders zal een mentaliteitsverandering nodig zijn om naar deze toekomst toe te werken. De overheid zal het kader van de gewenste ontwikkelingen moeten schetsen en dit door adequate wet- en regelgeving mogelijk moeten maken en op de naleving ervan moeten toezien. Van groot belang daarbij is dat alle relevante stakeholders waar mogelijk samenwerken en dat de burgers zich meer bewust worden van het productieproces in de veehouderij.

- **Dialogo over megastallen**
Burgerpanel Gelderland | Noord-Brabant

Juli 2011

■ Het panel

Het ministerie van EL&I organiseert een brede maatschappelijke discussie over de toekomst van schaalvergroting in de agrarische sector, meer specifiek de veehouderij. De discussie staat onder leiding van Hans Alders. Zes burgerpanels vormen onderdeel van de dialoog, waaronder het panel Gelderland | Noord-Brabant.

Zeven geïnteresseerde burgers

Het burgerpanel Gelderland | Noord-Brabant bestaat uit zeven leden, woonachtig in of nabij gebieden met grootschalige veehouderij. De leeftijd varieert van 26 tot en met 74 jaar (gemiddeld 53). Geen van de panelleden was vooraf uitgesproken voor of tegen megastallen; drie leden neigden naar voor en vier neigden naar tegen. De meesten hadden veel interesse in het onderwerp. Ze beschikten vooraf over weinig of enige kennis. Alle panelleden waren vleeseters en ze zijn het allemaal gebleven.

Informatiedag, excursie en zelf aan de slag

Het panel heeft tijdens de eerste informatiedag zeer kort de mening gehoord van Milieudefensie, Megastallen Nee, ZLTO, De Dierenbescherming en de provincie Noord-Brabant. Tijdens de excursie zijn twee varkensbedrijven bezocht. Een nieuwe en moderne boerderij met fokzeugen die onder meer in een strostal verblijven, gesitueerd in een Landbouw Ontwikkelings Gebied (LOG). Daarnaast een meer gangbaar familiebedrijf

gelegen in een verwevingsgebied, met overwegend fokzeugen, een klein aandeel vleesvarkens en een groep vleesrunderen die in voorjaar en zomer in een naastgelegen natuurgebied lopen. De lunch vond plaats op een boerderij met een eigen landwinkel. Behalve dat de panelleden tijdens de excursiedag met de boerenondernemers hebben gesproken, waren er ook toelichtingen van een wethouder uit Oss, twee provincieambtenaren uit Gelderland en Noord-Brabant en een vertegenwoordiger van burgerinitiatief Bernhezer Buitenwacht.

De informatiedag vonden de panelleden erg kort en de excursiedag gaf een goed beeld, maar ging bij dit panel wel vooral over (fok)varkens. De panelleden hebben daarom gedurende een kleine twee weken zelf actief informatie gezocht: internetsites en internetdossiers, artikelen, foto's en filmpjes, documentaires, onderzoeksrapporten, et cetera. Ze hebben daarnaast de media gevolgd, alsook ontwikkelingen in hun lokale gemeenschap. Om hun mening te scherpen, hebben ze met mensen in hun omgeving over het onderwerp van gedachten gewisseld.

Vraagstelling

In haar ideevorming heeft het panel zich gericht op de hoofdlijn: welke vorm van veehouderij past er in de toekomst in Nederland? De focus ligt op (varkens)vleesproductie.

■ Over de veehouderij

Minder dieren in Nederland

Het panel maakt onderscheid tussen de schaal van bedrijfslocaties en de schaal van de vleessector in Nederland. Wat dat laatste betreft: het panel vindt dat de omvang van de veestapel de grens van wat ons land aankan heeft overschreden. Ons land is simpelweg te klein en te druk bevolkt en intensieve veehouderij en woongebieden laten zich moeizaam combineren. Bovendien: een groot deel van het veevoer moet worden geïmporteerd, omdat er onvoldoende ruimte is het hier te verbouwen. Mest moet deels worden geëxporteerd, aangezien er te weinig grond is om het kwijt te kunnen. “Waarom moet dat allemaal in Nederland? De gezondheid van mens en dier wordt ondergeschikt gemaakt aan het economisch belang van de sector. Het is toch niet normaal dat we die verminkingen aan staarten en snavels zo gewoon zijn gaan vinden?” Maar ook vanuit economisch perspectief vraagt het panel zich af of het hier in Nederland wel “uit kan”. De marges zijn klein en grond en arbeidskracht zijn duur. De oplossing zit volgens dit panel niet in meer en groter: “Die concurrentieslag win je nooit van landen waar de kosten én eisen lager zijn”.

Volgens het panel is het tijd dat we ons bij deze feiten neerleggen. “Nederland is klein en we willen ook groen blijven en huizen bouwen. We hebben nu eenmaal te maken met de omstandigheden die ons land biedt. Je kunt hier ook niet op wintersportvakantie.” En ook: “Als Philips ziet dat ze geen geld meer verdient met televisies, stoot ze het af en gaat het bedrijf iets anders doen”.

Concurreren op kwaliteit, niet op prijs

Minder dieren in Nederland, met strikte eisen op het gebied van mens, dier en milieu. Dit is volgens het panel mogelijk als Nederlandse

boeren gaan concurreren op kwaliteit, in plaats van prijs. Beter vlees in de Nederlandse winkels en exporteren naar landen waar vraag is naar dat vlees.

Dat de Nederlandse consument niet voor beter vlees zou willen betalen, is voor de meeste panelleden geen steekhoudend argument. “Mensen betalen uiteindelijk gewoon. We klagen over de benzineprijs, maar rijden nog steeds auto. We klagen over een hogere energierekening, maar zetten de verwarming gerust een tandje warmer.” En: “Nederlanders betalen misschien niet voor beter vlees als ze de keuze hebben, maar bied ze dan de keuze niet.” Degenen die het niet kunnen of willen betalen, krijgen in dit scenario mogelijk minder vlees op hun bord. “Is dat erg? Ze eten dan wel beter vlees. Gezonder en lekkerder.”

Dat het geschetste scenario ertoe leidt dat niet alle ondernemers in de vleessector het redden, is vervelend, maar ook onvermijdelijk in een wereld waarin maatschappelijke eisen en economische mechanismen continu in beweging zijn. “De boer staat uiteindelijk niet centraal. Het welzijn van alle mensen in het land staat centraal.”

Een van de panelleden twijfelt of concurreren op de kwaliteit van vlees toekomstbestendig genoeg is. Dit panellid pleit voor een sector die naast vlees vooral kennis, techniek en innovaties exporteert. “We zijn in Nederland gewend te woekeren met ruimte en efficiënt te werken, we ontwikkelen oplossingen die elders in de wereld bruikbaar zijn.” Dit sluit aan op het gegeven dat Voedsel een van de door het kabinet benoemde topsectoren is. Andere panelleden zien toch ook hier een keerzijde: grote invloed van de farmaceutische industrie, genetische modificatie en allerlei ethische grensgevallen. “Dit voorjaar kwam in het

nieuws dat gemodificeerde Chinese koeien moedermelk produceren!” De innovatie zou zich niet op de dieren zelf moeten richten, maar op de omstandigheden waarin ze worden grootgebracht.

Grote stallen mogen best, de keuterboer is niet meer

Minder dieren en meer kwaliteit betekent niet dat dit panel een pleidooi houdt voor kleinschalige bedrijfslocaties. Integendeel: grote stallen mogen best. Het panel verwacht dat grootschaligheid nodig zal zijn om in de pas te blijven met eisen en wensen op het gebied van gezondheid, dierenwelzijn, milieu en landschap.

Het panel is er niet van overtuigd dat kleine stallen beter zijn voor mens, dier en milieu dan grote stallen. Stallen die nu als mega te boek staan, stuiten bij dit panel niet op principiële bezwaren, *mits* de ondernemer vakbekwaam is, het dierenwelzijn op orde is, de gezondheid van mensen niet in het geding is en milieu en landschap niet worden geschaad. Voorbeelden van dergelijke eisen zijn: maximale aantallen dieren per oppervlakte-eenheid en antibiotica alleen curatief toedienen, niet preventief. “Als je het allemaal goed organiseert en automatiseert, en vakbekwame (!) mensen in dienst hebt, dan kan het grootschalig.”

Het panel constateert een gat tussen het romantische beeld dat veel mensen van een boerderij hebben en de feitelijke situatie. Het zou goed zijn als dat gat wordt gedicht. “We leven in de 21^e eeuw. Onze samenleving en de manier waarop we voedsel produceren ontwikkelen zich. De keuterboer is niet meer. We hebben ook geen hoefsmiden meer in Nederland en we hebben afscheid genomen van de mijnbouw. Hoe pijnlijk ook, we moeten het onder ogen zien. Nederland is geen agrarisch land meer.” Tegen het licht van deze ontwikkeling ziet het panel geen bezwaar tegen een meer industriële uitstraling van bedrijven voor vleesproductie.

Het panel juicht toe dat er boeren in niches duiken of verbreden. Dat moet mogelijk blijven. Zoals de boerderij met landwinkel, boeren met dieren in de wei, een zorgboerderij of een boerderij met camping of bed & breakfast. De panelleden verwachten alleen niet dat hier de (economische) toekomst van de vleessector ligt.

Geen megastallen bij woonwijken

Grote stallen staan bij voorkeur niet dicht bij woonwijken. Idealiter is er een paar kilometer afstand. Volgens sommige panelleden zijn die plekken in Nederland wel te vinden. “Tussen Zevenaar en Doesburg zitten een paar grote bedrijven, ik heb nog niet van iemand gehoord die daar last van heeft.” Deels is er plek te vinden in de huidige LOG's, deels door meer te spreiden over de provincies en desnoods op industrieterreinen. “Vleesproductiebedrijven op de maasvlakte? Waarom niet.” De situatie met de LOG's moet volgens het panel wel beter, omdat wonen en bedrijvigheid elkaar nog te veel in de weg zitten. Daar waar bewoners of ondernemers verplaatst moeten worden, pleit een van de panelleden voor een ruimhartige schadeloosstelling. “Net zoals minister Verhagen nu mensen wil uitkopen die onder hoogspanningskabels wonen.”

Er zijn panelleden die twifelen of er voldoende plek voor grootschalige bedrijfslocaties is te vinden: “Er is altijd wel een woonwijk, natuurgebied of wat anders in de buurt.” En: “Ook een industrieterrein is niet makkelijk, omdat daar vaak al allerlei andere vormen van milieubelasting zijn.” Tegelijkertijd: het Not In My Backyard (NIMBY) syndroom mag niet alles tegenhouden. “Sommige mensen wonen bij industrie, anderen langs de weg en er zullen ook mensen zijn die in de buurt vleesproductiebedrijven wonen. Dat kan nu eenmaal in het buitengebied.”

Humane veehouderij: wel mega, niet giga

Het panel ziet in de omvang van megastallen geen bezwaar, mits voldaan wordt aan strikte randvoorwaarden, maar er is wel een grens aan de schaalvergroting. Gigastallen zijn een stap te ver. Op de vraag waar de grens ligt en waar die door wordt bepaald, kan het panel lastig een antwoord formuleren in termen van oppervlakte of aantallen dieren. Het heeft te maken met de *span of control* van de ondernemer. Dieren vergen zorg en aandacht, het is iets anders dan producten maken. Je moet het kunnen blijven overzien. De panelleden leggen een parallel met het onderwijs: "Een grote onderwijsinstelling biedt kansen om bepaalde dingen professioneler aan te pakken, maar als het te groot wordt, verlies je de leerlingen uit het oog". Vleesveehouderij kan best op grote schaal en met goede mensen in dienst, maar ergens ook hier is er een omslagpunt waarop managementprincipes het winnen van biologische processen. Waar dat punt ligt, is lastig aan te geven en subjectief. Voor dit panel geldt: grote stallen moeten kunnen, maar dat moet niet worden beschouwd als een vrijbrief tot het ongelimiteerd opschalen van bedrijfslocaties.

Sector, keten en partners moeten het doen, de overheid ziet nauwlettend toe

Het panel vindt dat de sector aan zet is om de vleesproductie in Nederland meer op kwaliteit

te richten. Ze moet dat samen met de keten en maatschappelijke partners doen. Specifieke eisen op het gebied van dierenwelzijn, komen dan bijvoorbeeld tot stand in samenspraak met de Wageningen UR en de dierenbescherming. Eisen aan landschappelijke en sociale inpassing ontstaan in overleg met omwonenden, landschapsarchitecten en burgerinitiatieven. "Deze verandering moet van de sector komen, niet van de overheid. Die geeft hoogstens een impuls." De overheid moet er wel strikt op toezien dat alle belangen een plek krijgen; ze zorgt voor eenduidige regelgeving, stelt normen zonodig wettelijk vast en grijpt in als de situatie daar om vraagt.

Met deze vorm van zelfregulering leggen de vleesproductiebedrijven verantwoording af aan degenen die ze verantwoording schuldig zijn. Het panel verwacht dat dit ertoe leidt dat maatschappelijke partners beter betrokken zijn en er meer transparantie is over wat er in stallen gebeurt. Eisen aan vleesproductie komen tot stand in wisselwerking met belanghebbenden. Bovendien ontstaat er een zelfreinigend mechanisme in de branche. "Voor de overheid lopen we meestal niet zo hard, iedereen probeert toch ook zo min mogelijk belasting te betalen? Maar als collega's je op de vingers tikken, dat is een heel ander verhaal."

Samengevat

De huidige situatie in de intensieve vleesveehouderij vraagt volgens het panel om meer aandacht voor mens en dier. Kort gezegd ziet het panel de volgende toekomst.

- Minder dieren in Nederland.
- Concurreren op kwaliteit in plaats van prijs.
- Strikte eisen op het gebied van mens, dier en milieu.
- Grote stallen mogen – op afstand van woonwijken.
- De sector reguleert zichzelf en werkt nauw samen met maatschappelijke partners.
- De overheid ziet scherp toe en grijpt in waar nodig.

■ Over de dialoog

Deelname aan het burgerpanel was voor alle panelleden interessant, zinvol en beeldverruimend. Het panel is het proces met een open vizier tegemoet getreden, vanuit een nieuwsgierigheid meer over het onderwerp te leren. Op sommige punten raakten de leden meer overtuigd van wat ze al vonden, minstens zo vaak zorgden nieuwe inzichten voor aangescherpte of veranderde meningen. Voor alle panelleden geldt dat ze een completer beeld hebben gekregen van de Nederlandse intensieve vleesveehouderij.

Het panel ziet haar bevindingen als een toevoeging op de andere dialoogonderdelen. Het roept staatsecretaris Bleker op wetenschappers en alle belanghebbenden bij elkaar te brengen en aan te horen, de

bevindingen van de dialoog te gebruiken en een visie te presenteren waarmee de belangen van mens en dier zijn gediend. Van die visie moet vervolgens snel écht werk worden gemaakt. Doorpakken dus.

De Nederlandse (vlees)veehouderij staat op een belangrijk keerpunt en heeft de betrokkenheid en mening nodig van veel meer Nederlanders dan alleen de burgerpanelleden. Het panel wenst alle burgers toe dat ze meer leren over de veehouderij en het wil de sector en de overheid aansporen de informatieachterstand van burgers te verkleinen.

Het voltallige burgerpanel op bezoek bij het pluimveebedrijf van de familie Van Zeeland in Gemert. Ook op de foto, René Dierx (vertegenwoordiger van de provincie Noord-Brabant), Maartje van Lieshout (promovendus Wageningen UR) en Ed de Heer (begeleider burgerpanel Noord-Brabant en Zeeland). Op de achtergrond de luchtwasser van een van de stallen.

Dialogo megastallen

Rapportage burgerpanel Noord-Brabant en Limburg

Voor intern gebruik

Juli 2011

Inhoudsopgave

1. Woord vooraf	3
2. Scope en opdracht burgerpanel Noord-Brabant en Limburg	3
3. Impressie bedrijfsbezoeken	4
4. Dilemma's	5
4.1 Provincie en gemeenten versus burger	5
4.2 Burger versus consument	5
4.3 Retail versus agrarisch ondernemer	5
5. Gewenste ontwikkelrichting veehouderij	6
6. Weging van de aspecten die spelen bij schaalvergroting	6
7. Aspecten van schaalvergroting nader belicht	7
7.1. Gezondheid van mensen	7
7.2. Welzijn en gezondheid van dieren	7
7.3. Ondernemers en de Nederlandse economie	8
7.4. Milieu	8
7.5. Inpassing in het landschap	8
8. Rol Rijksoverheid	9
9. Deelnemers burgerpanel Noord-Brabant en Limburg	10

1. Woord vooraf

Als begeleider van een van de burgerpanels kijk ik met gepaste trots terug op de dialoog megastallen. De startbijeenkomst in Utrecht, de bedrijfsbezoeken in Noord-Brabant en Limburg en de schrijfsessie in Eindhoven, alle bleken ze even nuttig om te komen tot een onderbouwing van de argumenten voor en tegen schaalvergroting in de Nederlandse veehouderij.

Het was fascinerend om te zien hoe een groep burgers, of zoals ze zichzelf liever noemen geïnteresseerde leken, totaal onbevangen haar tanden zet in een complex onderwerp als megastallen. Tal van argumenten zijn de revue gepasseerd. Naarmate het proces vorderde werd de mening aangescherpt. Gevoel en feiten liepen daarbij dikwijls door elkaar. Voor sommigen betekende dit dat 'geen mening' veranderde in 'voor schaalvergroting van de Nederlandse veehouderij'. Andere panelleden werden door de informatie die ze ontvingen juist bevestigd in hun gevoel, "de megastal moet er niet komen".

Tijdens de discussies was er steeds respect voor elkaars standpunten. De stroom informatie die in Utrecht op gang is gebracht werd de dagen daarna alleen nog maar groter. Dat vooral de tegenstanders zich juist op dat moment in de discussie roerden kan bijna geen toeval zijn.

Na afloop waren de reacties van het panel bijna zonder uitzondering positief. Er werd geopperd om burgerpanels vaker in te zetten bij het ontwikkelen van beleid. Dé burger bestaat immers niet en als je dan toch de mening van burgers wil meenemen, dan zijn panels een prima instrument. Ook een reactie die me is bijgebleven is, "het heeft mijn leven verrijkt, fijn dat ik er bij mocht zijn". Niet dat dit het doel is van de burgerpanels, maar het is wel mooi meegenomen.

Er waren ook een paar kritiekpuntjes. De aankleding van de bus was wel erg luxe, dat is een volgende keer niet meer nodig. En bij een bedrijfsbezoek willen we graag op meer plekken de stal in. Tot slot mogen ook de praatjes tijdens de introductiemiddag best wat langer. Zaken om bij een eventuele volgende keer rekening mee te houden.

Namens het panel wens ik de heer Alders en zijn team veel succes met het op een rij zetten van de feiten en argumenten. Wij hopen dat we daar aan hebben bijgedragen.

Ed de Heer, begeleider burgerpanel

2. Scope en opdracht burgerpanel Noord-Brabant en Limburg

De brede maatschappelijke dialoog doet in meerdere opzichten haar naam eer aan. Niet alleen zijn er veel partijen bij betrokken ook het onderwerp zelf is uitermate breed. Daar komt nog bij dat de discussies en het gevoel bij grote koeienstallen van een andere aard en omvang zijn dan bij pluimvee- en varkensstallen.

Het burgerpanel Noord-Brabant en Limburg heeft zich gericht op pluimvee- en varkensbedrijven. Dit is enerzijds ingegeven door de bedrijven die we hebben bezocht. Anderzijds doordat er in 'onze' regio veel discussie bestaat over het concentreren en uitbreiden van pluimvee- en varkensstallen.

Hans Alders heeft de burgerpanels drie vragen meegegeven:

- 1) Hoe zou de veehouderij in Nederland er volgens ieder burgerpanel het beste uit kunnen zien?
- 2) Wat betekent dat dan voor (a) ondernemers en de Nederlandse economie, (b) het welzijn en de gezondheid van de dieren, (c) de gezondheid van mensen, (d) het milieu en (e) hoe het landschap er uit ziet?
- 3) Wat vinden de panels dat de Rijksoverheid moet doen om te zorgen dat de veehouderij zich in de door het panel gewenste richting ontwikkelt?

Het burgerpanel Noord-Brabant en Limburg is gestart met het benoemen van de dilemma's die er spelen in de Nederlandse veehouderij. Daarna zijn de vier toekomstscenario's van de website dialoog megastallen uitvoerig besproken. Daarbij zijn de consequenties van de verschillende scenario's op een rij gezet en is gekeken welke rol de Rijksoverheid zou moeten spelen. Omdat in de beeldvorming van het panel het bezoek aan de stallen een grote rol heeft gespeeld volgt hierna eerst een impressie van de bedrijfsbezoeken.

4. Dilemma's

Tijdens het burgerpanel Noord-Brabant en Limburg is een aantal dilemma's prominent naar voren gekomen. Ze hebben betrekking op onderwerpen die de toekomstmogelijkheden van de Nederlandse veehouderij mede bepalen.

4.1. Provincie en gemeenten versus burgers

In de discussie over schaalvergroting spelen zowel emoties als feiten een belangrijke rol. Dit werd zichtbaar tijdens het werkbezoek aan de regio. Gedurende de dag zette een gedeputeerde van de provincie Limburg en een wethouder van de gemeente Horst aan de Maas op basis van feiten de noodzaak van het concentreren en vergroten van de veehouderij uiteen. Uit eerder onderzoek van Prof. Katrien Termeer (Wageningen UR) was al gebleken dat het wantrouwen niet vermindert als je met feiten je tegenstanders probeert te overtuigen. Een stelling die na afloop van het werkbezoek door sommige panelleden werd onderschreven.

De wethouder van de gemeente Gemert-Bakel gaf aan dat een groot deel van de bevolking nog niet klaar is voor megastallen. "Het slijt kleine dorpskernen als Elsendorp in tweeën". Hij pleitte voor temporisering van de besluitvorming. Iets wat gezien de hectiek rondom het onderwerp wellicht in beeld komt. De voorstanders van het vergroten en concentreren van veehouderijbedrijven geven aan dat de landbouw voor werkgelegenheid zorgt, daarmee wordt de leefbaarheid van het platteland vergroot. Bedrijven moeten, net als in andere branches, opschalen. Alleen dan hebben ondernemers de mogelijkheid om tegen lage kosten te produceren en kunnen ze investeren in de nieuwste technieken. Tegenstanders wijzen vooral op de potentiële risico's voor de gezondheid van mensen en dier en de mogelijke milieueffecten. Na afloop werd geconstateerd dat de lokale overheden ergens in het besluitvormingsproces de burgers 'kwijt zijn geraakt'. Iets wat uitsluitend op lokaal niveau kan worden hersteld.

4.2. Burger versus consument

Consumenten laten zich bij het maken van hun keuze vaak leiden door de prijs van het product. Aan de andere kant voelen ze zich als burger vaak (mede) verantwoordelijk voor zaken als dierenwelzijn en het milieu.

Het tegengaan van schaalvergroting in Nederland betekent waarschijnlijk een verhoging van de kostprijs. Vlees wordt vervolgens duurder. Daarmee komt het scenario in beeld dat vlees nog slechts toegankelijk is voor de 'rijken'. Als ze de kans krijgen zullen andere landen hierop inspelen. Ze zullen met goedkoper vlees de Nederlandse markt overspoelen. De vraag is of in het buitenland zaken als dierenwelzijn, volksgezondheid en milieu geborgd worden. Er kan dus een situatie ontstaan waarin de problemen ten aanzien van de eerder genoemde thema's geëxporteerd worden.

De consument onderschat in dat krachtenveld doorgaans zijn invloed. Er is geopperd om met voorlichting over de 4 toekomstige veehouderijtypen het gedrag van de consument en de houding van de burger beter op elkaar te laten aansluiten.

4.3. Retail versus agrarisch ondernemer

De retail verwacht van haar leveranciers een veilig product tegen een scherpe prijs. Lukt het de Nederlandse veehouders niet om hieraan te voldoen, dan wijken de inkopers uit naar het buitenland. Veel veehouders hebben hierop gereageerd met schaalvergroting.

Steeds meer Nederlandse veehouders onderscheiden zich de laatste tijd door maatschappelijk verantwoord ondernemen. De extra eisen die dit met zich meebrengt gecombineerd met het goedkoop produceren dwingt vervolgens een groot deel van de veehouders weer tot schaalvergroting. Daarmee ontstaat een cirkel die slechts doorbroken kan worden als de extra eisen vertaald worden naar een hogere prijs. Sommige retailers zijn zich hiervan bewust en zetten, door productdifferentiatie, voorzichtig stappen in deze richting.

5. Gewenste ontwikkelrichting veehouderij

Op de website van de dialoog megastallen worden 4 toekomstige veehouderijtypen beschreven.

De *concurrerende* veehouderij richt zich op de Europese markt. De bedrijven zijn modern, grootschalig en voldoen aan de basiseisen (EU) op het gebied van welzijn en milieu. Binding tussen veehouderij en burger is er nauwelijks. Het aantal bedrijven neemt in dit scenario af en de omvang per bedrijf neemt toe. Met behulp van technologie worden oplossingen gezocht voor eventuele knelpunten.

Bij de *ketengestuurde* veehouderij bepalen maatschappij en consument de randvoorwaarden voor de dierlijke productie. Zij committeren zich aan de meerkosten daarvan. Het initiatief voor verduurzaming komt vanuit de keten. Met de samenwerking tussen de partijen onderscheidt de sector zich binnen Europa. Schaalvergroting is in dit scenario een middel voor bedrijfscontinuïteit.

In de *overheidsgestuurde* veehouderij legt de overheid strenge regels op het gebied van welzijn en milieu (aanvullend op de basiseisen). Dit leidt tot een hogere kostprijs die niet op de Europese markt terugverdiend kan worden. Door de slechtere concurrentiepositie van Nederlandse veehouders binnen de EU, verdwijnt op termijn de exportfunctie en daarmee krimpt de veehouderij. Voor de veehouderij is er geen sturende en samenwerkende rol door de keten. De overblijvende bedrijven groeien in dit scenario in omvang.

De *zorgzame* veehouderij houdt zich naast voedselproductie ook bezig met andere (dienstverlenende) activiteiten. Door nieuwe inkomstenbronnen, regels en subsidies ontstaat een relatief kleinschalige – op de omgeving gerichte – veehouderij die nichemarkten bedient. Verbreding vindt plaats op het gebied van landschap, zorg, educatie, recreatie, horeca en streekproducten. De boer van nu wordt in dit scenario meer een dienstverlener. De omvang van de Nederlandse veehouderij neemt sterk af.

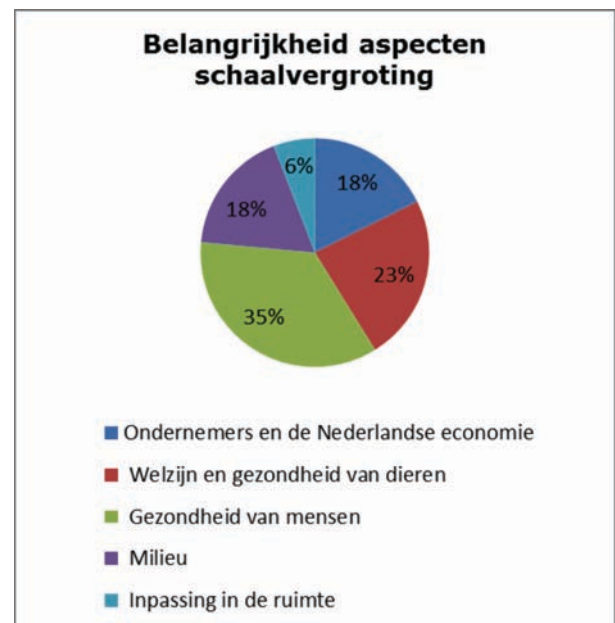
Een uitgebreide bespreking van de 4 toekomstige veehouderijtypen in het burgerpanel Noord-Brabant en Limburg leidde tot de conclusie dat ruim de helft de voorkeur geeft aan de zorgzame veehouderij. Een van de panelleden ziet de zorgzame veehouderij als complementair aan de concurrerende veehouderij, een plek waar de burger zich een beeld kan vormen over hoe het er vroeger op het boerenbedrijf aan toeging. Twee panelleden, waaronder de hiervoor genoemde spraken zich uit voor de concurrerende veehouderij. Een van de panelleden sprak zich uit voor de ketengestuurde veehouderij en een voor de overheidsgestuurde veehouderij.

6. Weging van de aspecten die spelen bij schaalvergroting

Bij schaalvergroting spelen de volgende vijf aspecten een belangrijke rol:

- ondernemers en de Nederlandse economie
- welzijn en de gezondheid van dieren
- gezondheid van mensen
- milieu
- inpassing in het landschap

Aan ieder van de panelleden is gevraagd aan te geven welke twee aspecten hij het belangrijkste vindt bij schaalvergroting. Ze kregen daarbij de mogelijkheid om twee keer op hetzelfde aspect te 'stemmen'. De score was al volgt:

7. Aspecten van schaalvergroting nader belicht

Nadat de verschillende aspecten van schaalvergroting in volgorde van belangrijkheid zijn gezet is gediscussieerd over de argumenten die zijn gehanteerd om tot deze volgorde te komen.

7.1 Gezondheid van mensen

Voorop in de discussie over schaalvergroting staat de gezondheid van mensen. Dit aspect moet te allen tijde geborgd zijn. Het gaat hierbij om zoonosen, infectieziekten veroorzaakt door micro-organismen die kunnen overgaan van dieren op mensen. Je kunt ze grofweg indelen in drie categorieën: virussen, bacteriën en parasieten. Een bijzondere categorie zijn de antibioticaresistente bacteriën zoals MRSA. Het laatste wordt veroorzaakt door onjuist of te veel gebruik van antibiotica in de veehouderij. Voor veel panelleden is de aparte entree voor varkensboeren van het ziekenhuis in Oss een schrikbeeld.

Onderzoeken naar de relatie tussen schaalvergroting en volksgezondheid roepen doorgaans meer vragen op dan dat ze antwoorden geven. In slechts een aantal gevallen wordt duidelijk een verband gelegd tussen het groter worden van stallen en het toenemen van gezondheidsrisico's. Een argument tegen schaalvergroting is dat de risico's voor de volksgezondheid in de meeste gevallen onvoldoende bekend zijn. Met andere woorden, wees terughoudend met concentreren en uitbreiden van veehouderijbedrijven tot je beter weet wat de risico's zijn. Het proces terugdraaien, dus kleinere bedrijven die meer verspreid liggen, is bijna niet te realiseren. Bovendien geldt dat veiligheidsnormen die we nu hanteren over 5 jaar weer achterhaald kunnen zijn.

In de discussie over de volksgezondheid en veehouderij pleiten de volgende argumenten voor schaalvergroting:

- Er wordt doorgaans gebruik gemaakt van moderne stallen, hierdoor is de veehouder in staat om met de nieuwste technieken voedselveiligheid te borgen.

- Hoe groter de bedrijven, hoe groter de kans dat ze gesloten zijn. Dat betekent minder transport van dieren, minder aanvoer van dieren en dus minder risico op insleep en het verspreiden van ziekten.

7.2. Welzijn en gezondheid van dieren

Op plaats twee in de discussie over de aspecten die spelen bij het vergroten van stallen staat het welzijn en de gezondheid van dieren. Een argument dat bij de gezondheid speelt is dat als men bij enkele zieke dieren besluit om over te gaan tot het behandelen van de groep dat dit bij grote stallen in de regel betekent dat het er meer dieren behandeld worden, en dus ook meer dieren antibiotica krijgen die het niet 'nodig' hebben. Dit is te ondervangen door de dieren in kleinere groepen te houden. Voorstanders van het vergroten van stallen voeren argumenten aan zoals die eerder zijn genoemd bij 7.1.

Het aspect welzijn speelt in de discussie een grote rol. Het 'verdingen' van het dier roept grote weerstand op. Een dier is geen productiemiddel. Het beeld van leuke, gezellige boerderij met weilanden gevuld met koeien, varkens, kippen, paarden en zwaaiende boer kan op sympathie rekenen. Onder dierenwelzijn wordt in de meeste gevallen meer ruimte verstaan. Een mogelijke oplossingsrichting ontstaat door bij het verlenen van vergunningen dierenwelzijn aan schaalvergroting te koppelen. Een megastal betekent in dat geval meer ruimte voor de ondernemer maar ook meer ruimte voor het dier. Dit heeft uiteraard een verhoging van de kostprijs tot gevolg waardoor een belangrijk argument van de veehouder deels verloren gaat. Er zijn argumenten die er voor pleiten om dieren weer naar buiten te laten gaan. Het stimuleert bijvoorbeeld het natuurlijk gedrag en daarmee het dierenwelzijn. Tegen pleiten de gevoeligheid van de dieren voor ziekten en de eventueel hogere milieubelasting.

Een van de panelleden nuanceerde de discussie met "als we goed voor de dieren zorgen, dan komt het ook wel goed met de gezondheid van mensen. We zijn slechts een deel van een groter geheel".

7.3 Ondernemers en de Nederlandse economie

Er is veel intensieve veehouderij in Nederland omdat lokale ondernemers in staat zijn om op goedkope en efficiënte manier vlees te produceren. Het vakmanschap dat daarmee gepaard gaat is iets om te koesteren en trots op zijn. De veehouderij is een bedrijfstak die het niveau van de kleinschaligheid is ontstegen. Dieren zijn in dat kader productiemiddelen, niet meer en niet minder. Daarnaast is de economische impact voor de regio groot. In Noord-Limburg is bijvoorbeeld 25% van de werkgelegenheid afkomstig van de intensieve veehouderij. Schaalvergroting is een voorwaarde om de toekomst van deze belangrijke economische pijler, en daarmee de leefbaarheid van het platteland, te garanderen.

Argumenten die weliswaar relevant zijn maar volgens de tegenstanders niet de doorslag mogen geven. Dat schaalvergroting nodig is om te overleven is een misvatting. Het komt voort uit de gedachte dat vlees goedkoop moet zijn. Vlees moet niet het 'lokkertje' zijn van de retail, het is een hoogwaardig product dat je niet iedere dag zou moeten eten. Er gingen stemmen op om de grootschalige veehouderij los te laten en ons met een eigen duurzaam productiesysteem te richten op de Nederlandse markt. De intensieve veehouderij maakt in dat geval waarschijnlijk plaats voor kleinere bedrijven. De Europese markt wordt gelaten voor wat het is. De economische impact zal in veel gevallen verminderen, net als de werkgelegenheid.

Een van de panelleden voegde daar nog aan toe: "Omdat ik van mening ben dat een of andere multinational wel eens een heel Landbouw Ontwikkelingsgebieden (LOG) vol zou kunnen bouwen met vleesfabrieken, heb ik informatie opgevraagd bij de Kamer van Koophandel. Helaas tot op heden geen respons. Als dat gebeurt is letterlijk en figuurlijk het hek van de dam en wordt het 'BIG'business, de veehouderijbedrijven gaan naar de beurs!"

7.4. Milieu

Milieu is een aspect dat bij de meeste panelleden slechts op de achtergrond meespeelt. Met milieu worden vooral CO2 productie, ammoniak uitstoot en de aanwezigheid van fijnstof bedoeld. De eerste twee hebben indirect invloed op onze gezondheid, het derde direct. Het is dan ook het laatste aspect dat in de discussie meerdere keren is aangeroerd. Een dier veroorzaakt fijnstof, dus als er meer dieren zijn wordt er meer fijnstof geproduceerd. Door technische aanpassingen kan dit stof grotendeels worden weggevangen. Wat het panel zich realiseert is dat de veehouderij slechts verantwoordelijk is voor een deel van het fijnstof. Ook de industrie, de natuur en niet te vergeten het verkeer produceren fijnstof.

Een belangrijk argument van de tegenstanders is dat de milieueffecten vaak onomkeerbaar zijn. Hetzelfde geldt voor de (lange termijn) effecten op de gezondheid van de mens. Voorstanders pleiten voor schaalvergroting omdat grote moderne bedrijven met technische aanpassingen, zoals luchtwassers, in staat zijn de uitstoot van schadelijke stoffen te beperken.

7.5. Inpassing in de ruimte

Het aspect inpassing in de ruimte (ruimtelijke ordening) komt in de discussie over schaalvergroting nauwelijks naar voren. Navraag naar de achterliggende argumenten levert de volgende beelden op:

- De stallen zijn geïntegreerd in het landschap. "Ik fiets er dagelijks langs, ze vallen me pas op sinds ik deelneem aan het burgerpanel over megastallen".
- De stallen horen bij het Nederlandse cultuurhistorische landschap. "Op het platteland hebben altijd stallen gestaan, dat moet vooral zo blijven".

We moeten ons daarbij realiseren dat op dit moment de meeste stallen uit één (bouw)laag bestaan. Als de veehouderij op grote schaal hoogbouw gaat toepassen dan wordt het aspect inpassing in de ruimte belangrijker in de discussie over schaalvergroting. Het is in dat geval niet meer de vraag of maar in welke mate veehouders weerstand tegen schaalvergroting oproepen.

8. Rol Rijksoverheid

Bij de verschillende aspecten kun je je afvragen wat de rol van de Rijksoverheid is. Voor ieder van de aspecten volgt hieronder een afzonderlijke beschrijving.

De Rijksoverheid is bij uitstek de partij die er voor moet zorgen dat de gezondheid van mensen gewaarborgd is. De overheid heeft hierin een sturende rol, deze moet worden afgedwongen door het stellen van regels en het uitvaardigen van wetten.

Het bewaken van de gezondheid van dieren is een taak die primair bij de veehouder ligt, tenzij het om besmettelijke dierziekten zoals varkenspest gaat. Het borgen van welzijn ligt genuanceerder. De Rijksoverheid moet, zoals nu gebeurt, in ieder geval een minimum niveau handhaven. Daarboven zijn twee sporen mogelijk. Een Rijksoverheid die op nationaal niveau extra welzijnseisen oplegt of een markt die dit zelf reguleert. Gezien het feit dat het merendeel van het panel kiest voor een zorgzame veehouderij gaat de voorkeur uit naar een overheid die extra regels oplegt.

In de discussie over ondernemers en de Nederlandse economie zie je dat veel regionale bestuurders kiezen voor het stimuleren van de lokale economie. Het is aan de Rijksoverheid om de randvoorwaarden te formuleren waarbinnen dit mag gebeuren.

Het aspect milieu is niet gebonden aan een specifieke regio of landsgrens. Om de milieudoelen te halen is nationale of zelf internationale regelgeving gewenst. Met een sterk sturende overheid wordt voorkomen dat er direct of indirect gevaar ontstaat voor de gezondheid van mens en dier.

Het aspect inpassing in de ruimte (ruimtelijke ordening) komt als argument in de discussie over schaalvergroting nauwelijks naar voren. Toch lijkt het ook hier goed om op nationaal niveau eisen te stellen die op regionaal niveau verder worden uitgewerkt.

9. Deelnemers burgerpanel Noord-Brabant en Limburg

	Voornaam	Achternaam	Woonplaats	M/V
1	Rob	Goudvis	Veldhoven	M
2	Antoon	van Bommel	Venray	M
3	Jan	Heinekamp	Lottum	M
4	Berrie	Peeters	Tilburg	M
5	Willem	Kuipers	Veldhoven	M
6	Jan	Wouters	Dongen	M
7	Gertjan	Broekhoven	Haaren	M

16, 18 en 28 juni Jongerenpanel Megastallen

1. Hoe zou de veehouderij in Nederland er het best uit kunnen zien?

- ‘De veehouderij zal in de toekomst verdeeld moeten worden in zorg- en productiebedrijven. De megastal-/productielocatie zal lokaal inpasbaar moeten worden waar ruimte is en waar die stal geen negatieve gevolgen heeft voor de natuur en de gezondheid. Dichterbij het dorp/stad zal de zorgzame veehouderij zich moeten ontwikkelen en hiervoor de ruimte krijgen; maar stop de veehouderij niet weg’.
- ‘Maak ruimte voor een groep boeren die ondernemend en innovatief in de nichemarkt willen en kunnen ondernemen. Ondernemers moeten ontwikkelen wat bij ze past. De overheid moet daarbij wel steun geven met subsidie. Communicatie en marketing vanuit de sector moet beter’.
- ‘De omvang van een Megastal is niet van belang; dieren moeten in ieder geval vrij in de wei kunnen lopen’.
- ‘Er moet rekening gehouden met het welzijn van de dieren’.
- ‘Diervriendelijk en gericht op innovatie d.w.z. dat de boer in eerste instantie rekening moet houden met het dier maar tegelijkertijd zo innovatief moet zijn om economisch rendabel te blijven.’

- ‘De veehouderij moet de ruimte krijgen om te groeien waarbij er genoeg ruimte per dier is. In stallen moet er veel gedaan worden aan klimaatbeheersing. Verder moeten er ook eisen aan ammoniakuitstoot gesteld worden. Voor stallen moet wel geprobeerd worden ze in het landschap te laten passen en zoveel mogelijk energieneutraal te maken door inpassing van zonnepanelen en dergelijke. Ook moet er gekeken worden naar een optimale samenwerking tussen veehouders en akkerbouwers’.
- ‘Zoals de koeienstal die we op 18 juni en 28 juni 2011 bezocht hebben waarbij toch ruimte voor de dieren overblijft om als het ware ‘te gaan en staan’ waar ze willen. Tevens een open ruimte. Wel zou ik de dieren, al is het maar 1 keer per week, buiten willen zien’.
- ‘Een omgeving waar boer, dier en consument met elkaar samenleven waarbij het welzijn van de dieren voorop staat en hierbij de kwaliteit van het product wordt gewaarborgd. Zolang de leefomgeving van het dier groot genoeg is om een prettig bestaan te hebben is de omvang van de onderneming (aantal dieren) minder van belang’.

2. Wat betekent dat dan voor de ondernemers en de Nederlandse economie?

- ‘Innovaties zijn goed voor de economie; ‘megastallen’-ondernemers lopen meestal voorop dus innoverend’.
- ‘Agri & Food met evenwichtige megastallen wordt een sterke sector die de Nederlandse economie borgt’.
- ‘De economie wordt er met megastallen niet beter op’.
- ‘Ondernemers moeten via megastallen goed kunnen verdienen’.
- ‘Voor ondernemers in megastallen betekent dit diervriendelijk te werk gaan en technologische innovatie moet het dier, de mens en de omgeving ten goede komen.’
- ‘Megastallen betekent voor de veehouders dat ze de vrijheid krijgen hun ideale bedrijfsvoering te realiseren. Voor de Nederlandse economie betekent het dat je een eerlijke markt krijgt. Door eisen te stellen aan milieu en dierenwelzijn kunnen de producten ook mooier en beter vermarkt worden.’
- ‘Als de megastallen worden ingekrompen of afgeschaft zal dat ten nadele voor de economie uitpakken. Wel ten voordele voor de dieren, voor de burgers en voor het landschap met minder CO2 uitstoot’.
- ‘Megastallen waarbij wordt geïnvesteerd en geïnnoveerd in het welzijn van het dier maakt gezonde groei van het bedrijf mogelijk’.

Wat betekent dat dan voor het welzijn en de gezondheid van de dieren?

- 'Welzijn in megastallen kan verder worden verbeterd door extra eisen te stellen aan grotere stallen (>250 koeien en > 600 zeugen)'.
- 'Innovaties in megastallen gaan gezondheid en welzijn managen'.
- 'Als de dieren buiten komen verhoogt dat hun welzijn'.
- 'Buiten komen is belangrijk; dieren moeten dieren zijn'.
- 'Door de ruimte-eisen voor de dieren krijgen deze het beter of in ieder geval niet minder goed'.

Wat betekent dat dan voor de gezondheid van mensen?

- 'Gezondheid van mensen rondom megastallen kan d.m.v. technieken zoals luchtwassers verbeterd worden'.
- 'De weerstand van mensen is laag; zitten de mensen al niet in een 'megasysteem'?'
- 'De gezondheid gaat er bij minder megastallen op vooruit; vlees krijgt betere kwaliteit en er is minder stankoverlast'.
- 'De omwonenden moeten minimale last hebben van megastallen.'
- 'Door de diereisen binnen megastallen kan er minder antibiotica gebruikt worden dat de gezondheid voor mensen weer verbetert'.
- 'Het milieu van het platteland doet niet onder aan dat van de stad. Daarbij zijn de gevolgen voor de gezondheid van de mens vergelijkbaar. Grote kantoren mogen worden geplaatst waarom stallen niet?'

Wat betekent dat dan voor het milieu?

- 'Het milieu in en rondom megastallen is goed beschermd door het vergunningenstelsel'.
- 'Het milieu krijgt een tekort aan grondstoffen die Agro & Food met megastallen wel produceert zoals bijvoorbeeld 'fosfaat'.
- 'Minder megastallen met minder productie betekent minder mest'.
- 'Minimaliseer de stank rondom megastallen'.
- 'Door eisen aan broeikasgassen in en rondom megastallen wordt het beter voor het milieu. Verder wordt er efficiënter gewerkt dat ook milieu-ontlastend werkt'.

Wat betekent dat dan voor hoe het landschap er uit ziet?

- ‘Probeer megastallen zo aan te passen dat ze geïntegreerd kunnen worden in het landschap’.
- ‘We moeten bij het bouwen van megastallen sterk inzetten op ‘landschapsinpassing’.
- ‘Het landschap wordt groener zonder massale stallen’.
- ‘Zonder megastallen: groen met gras’.
- ‘Er zullen meer grote stallen zijn. Als deze op de juiste manier en in de juiste kleur worden geplaatst hoeft dit het beeld niet te vertoren.

3. Wat moet de overheid doen om te zorgen dat de veehouderij zich in de door het panel gewenste richting ontwikkelt

- ‘De overheid moet in de megastallen innovatie steunen en ruimte geven voor mestverwerking; biologische verwerking zonder subsidie.
- ‘Megastallen kan als ook de communicatie tussen burger en boeren verbeterd wordt’.
- ‘Met duidelijke kaders m.b.t. dierenwelzijn kunnen megastallen worden uitgebreid’.
- Tasty Green Lifestyle Experience moet ons vaker benaderen en betrekken zoals de afgelopen dagen. Het was voor ons interessant om zo direct met agrarische ondernemers in contact te komen en we voelden ons ook heel serieus genomen in de aanpak van de Megastallen dialoog; dit moet ook meer op school gebeuren”.
- ‘De overheid moet duidelijke eisen stellen aan megastallen en de kandidaat-bedrijven door een onafhankelijk bureau laten scoren op dierenwelzijn en milieuscore en daar de subsidie op afstemmen die dierenwelzijn en de belasting voor het milieu bevorderen’.
- ‘De overheid moet goede afwegingen maken bij het al dan niet uitbreiden van megastallen aan de hand van de informatie waar we nu over beschikken en luisteren naar de mening die gevormd is door de panels.’
- ‘Ondernemers moeten meer vrijheid krijgen en meer initiatief nemen waaronder ook het kunnen uitbreiden naar megastallen. De overheid moet wel onderzoek doen naar alternatieve middelen die het ondernemen vergemakkelijken. Er moet ook kritisch gekeken worden naar het verschil tussen goed en slecht lopende bedrijven en biologische boeren. Daarnaast moet er meer balans zijn (lees: eerlijke prijs) tussen de verkoopprijs van de boer en de consumentenprijs.’

Bijlage 4

Overwegingen op basis van 'pleidooi duurzame veeteelt'

Roos Vonk, 26 juni 2011

Opmerking vooraf: in de bijeenkomst op 28/29 juni zijn zogenoemde 'stakeholders' aanwezig: belanghebbenden. Wij, de hoogleraren die het pleidooi hebben opgesteld en ondertekend, zijn geen van allen belanghebbende. Wij hebben geen belangen in de veeindustrie noch in de vegetarische of biologische sector. We hebben geen belangen wat betreft ons onderzoek of onze aanstellingen. We zijn niet gelieerd aan een politieke partij of belangengroep. We zijn onafhankelijk en we hebben ons in de discussie gemengd omdat we rationaliteit, ethiek en besluitvorming op basis van alle relevante feiten willen bevorderen.

Inhoudelijk

1) Ons pleidooi eindigt met tien aanbevelingen/uitgangspunten voor beleid die zijn gericht op een vergaande hervorming van de veesector en een einde aan de intensieve veehouderij. In de 'dialog' wordt gesproken over drie scenario's voor de veehouderij. Een meer fundamentele vraag komt daarmee volgens sommigen niet voldoende expliciet aan de orde: of er überhaupt wel ruimte en draagvlak is voor deze vorm van industriële veehouderij.

2) Het is niet helemaal duidelijk hoe de vijf onderwerpen zijn gekozen: ondernemen - dier - mens - milieu - landschap. Met de keus van de onderwerpen kan ook de discussie worden beïnvloed. Veel van de thema's in ons pleidooi zijn hierin lastig in te passen. Met name wil ik de aandacht vestigen op:

- duurzaamheid, klimaatverandering (waar de veehouderij grootste bijdrage levert aan CO₂-uitstoot, meer dan alle verkeer/vervoer bij elkaar), probleem van fosfaten;
- derde wereld: probleem van (a) wereldvoedselverdeling en (b) overproductie in ons land, waardoor vlees en zuivel tegen dumprijzen in ontwikkelingslanden komt en aldaar lokale boeren wegconcurrert;
- kruissubsidiëring van de ene groep burgers aan de andere groep: op vegetarische en biologische producten zijn de marges hoger; supermarkten kunnen hiermee de lage marges op bijv. kiloknallers betalen. Dus: de ene burger subsidieert de andere. Diezelfde burger, die extra betaalt, extra moeite moet doen om in te kopen en minder keus heeft, betaalt wel mee aan het oplossen van de vervuiling door de veeindustrie (bijv. waterzuivering) en loopt net zoveel kans als iedereen om een infectie met een multiresistente bacterie op te lopen (bijv. via zwembadwater). Hierin schuilt een sterke onrechtvaardigheid die in strijd is met het principe 'de vervuiler betaalt' dat we in andere sectoren wel hanteren;
- kosten: Het Ministerie heeft een sterke identificatie met het economische belang van de primaire sector. Dit is impliciet en gedreven vanuit economische motieven en géén expliciete politieke opdracht. De spanning met de maatschappelijke opvattingen over waardige omgang met dieren is groot en er is een onvermogen in het ministerie om dat te overbruggen. Er kan in de veesector alleen verdiend worden door te groeien. Er is een ander verdienmodel nodig. De huidige focus ligt op bulk-volume en bijbehorende lage marges. Dat soort industrieën zijn goeddeels uit Nederland verdwenen; de focus in (de rest van) onze economie ligt op meerwaarde en productie op maat. Er is een eerlijke kosten-baten analyse nodig van de veesector;

- rol van zoönosen en multi-resistente bacteriën: inmiddels blijken 20 à 30 Nederlandse tranplantatie-patienten chronische leverinfectie met hepatitis E virus (HEV) te hebben. De betrokken stammen komen overeen met de HEV stammen in de Nederlandse varkensindustrie. Eerder bleek 55% van de varkensfokkerijen HEV-positief te zijn. Volgens microbioloog/viroloog Prof. Zaaijer is transmissie-route waarschijnlijk via voedsel en ligt de oorsprong van de besmetting in de veeindustrie;
- kennis bij de consument: volgens dit kabinet moeten we consumenten niet betuttelen en moeten ze zelf kiezen. Maar zijn consumenten voldoende bekend met alle aspecten om die keus te kunnen maken? Weten ze hoe varkens, kippen en koeien leven in de veeindustrie?* Kennen ze de gevolgen voor milieu en klimaat en voor de leefomgeving van hun kinderen en kleinkinderen? Kunnen consumenten de risico's meewegen wat betreft mogelijke uitbraak van dierziekten en verspreiding van resistente bacteriën?
- overproductie: de Nederlandse boeren maken overproductie en zouden er collectief belang bij hebben als het minder werd. Duurzaam en kwalitatief hoogwaardig is ook economisch beter. Maar de reflex is: boeren zijn tegen als er verandering komt. LTO zou de voorlopers moeten stimuleren, hen moeten zien als voorbeeld van dat iedereen uiteindelijk moet volgen. Maar LTO bedient juist de grootste groep leden, degenen die alles willen houden zoals het is. Ook de bewindvoerders (zoals Bleker) willen het primair de grootste groep naar de zin maken (kiezers) in plaats van voorlopers die zich richten op minder kwantiteit en meer kwaliteit. Met deze keuzes blijft de gehele sector klem zitten in een situatie die op termijn niet te handhaven is. Nu al moeten we Europese regelgeving oprekken of omzeilen om op de huidige wijze door te kunnen gaan;
- ons pleidooi is ook een ethisch reveil: mag je dieren reduceren tot productiemiddelen die geld opleveren? We trekken een parallel met slavernij en kinderarbeid die ook economisch lucratief waren. We bepleiten een veesector waarover we openlijk met onze kinderen kunnen praten, in plaats van hen en elkaar voor de gek te houden over wat er achter de staldeuren gebeurt. We willen ook de aandacht van de staatssecretaris vestigen op christelijke waarden zoals barmhartigheid en respect voor al Gods schepselen. De werkwijze in de huidige veeindustrie toont eerder minachting voor de eigenheid en de natuur van het dier.

Het primaire doel van ons pleidooi is: minder dieren in Nederland als geheel en uitsluitend duurzame veehouderij. Daarmee bedoelen wij:

- grondgebonden: een boer kan zoveel vee houden als het land dat direct om zijn stallen ligt, aan voer voor het vee kan opleveren;
- het maximum aantal dieren mag niet groter zijn dan wat de eigen grond in de onmiddellijke omgeving van de stal/boerderij aan voedsel kan opbrengen;
- het maximum aantal dieren mag niet groter zijn dan wat dat land aan mest kan opnemen, *volgens de Europese normen die daarvoor gelden*;
- regionale samenwerking tussen veeteelt en akkerbouw om te komen tot geïntegreerde landbouw: het 'overschot' aan mest uit de veeteelt wordt door de akkerbouw in de buurt (of op hetzelfde bedrijf) gebruikt.

---

* In deze context heeft de staatssecretaris aangegeven dat hij stadsboerderijen wil, om consumenten in de stad voor te lichten. Wij vrezen dat zo'n 'educatieve' boerderij wel kan tonen waar bijvoorbeeld melk en eieren vandaan komen, maar geen realistisch beeld geeft van hoe een (mega)stal anno 2011 eruit ziet. Als er stadsboerderijen komen om consumenten voor te lichten, bepleiten wij dat die een goede afspiegeling zijn van 95% van de bedrijven in werkelijkheid, omdat het anders een vertekend beeld geeft en zijn doel voorbijschiet.

Procedureel

Ik heb enkele kanttekeningen geplaatst bij de website 'dialoogmegastallen', zoals de vraag waarom 'vóór megastallen' groen is (associatie: positief en milieuvriendelijk) en 'tegen megastallen' rood (associatie: negatief en gevaar).

Tevens heb ik van verschillende mensen gehoord dat ze ofwel niet begrepen hoe ze hun mening moesten plaatsen, ofwel dat dit onverwacht en onaangekondigd niet meer kon toen ze de site bezochten.

Er is onder tegenstanders van megastallen veel onvrede over de werkwijze bij de discussie/dialoog. Ze vinden dat de dialoog onvoldoende gelijke ruimte biedt aan alle partijen en standpunten. Er is een verdenking dat de resultaten van het debat op deze manier gestuurd worden (al dan niet bewust en wellicht onder invloed van de sterke lobby van boeren en vleesverwerkende industrie).

Bleker zou geen opdracht hebben gegeven tot een maatschappelijke dialoog als hij het gevoel had dat er kamerbreed steun is voor deze "industriële sector". De tegenstanders hebben echter het idee dat zij in het debat ondervetegenwoordigd zijn. Voorbeelden:

- 1) Ze vinden dat verschillende belangengroepen onevenredig vertegenwoordigd zijn: van LTO is er voor elke regio een vertegenwoordiger (LTO Noord, ZLTO, LTO Nederland, LTO Melkveehouderij, Ned. Melkveehouderij Vakbond) maar van GGD, Natuur en Milieu en de provinciale burgerinitiatieven is er maar 1 vertegenwoordiger terwijl zij ook regionale afdelingen hebben.
- 2) De bewoners van het buitengebied voelen zich buiten spel gezet. Hun twee kruiwagens met dossiers was het uiterste middel van de direct betrokken burgers die de hele discussie aangezwengeld hebben om mee te beginnen, en nu aan sommige onderdelen niet mee mogen doen en bij andere ondervetegenwoordigd zijn.
- 3) De werkbezoeken aan boerderijen door burgerpanels vinden plaats onder begeleiding van gedeputeerden en LTO-leden die toelichting geven. Bij de introductiemiddag zijn wel dieren- en milieuorganisaties aanwezig, maar niet bij de werkbezoeken. Dat betekent:
  - a) dat er geen toelichting is door tegenstanders, hetgeen een compleet ander licht kan werpen op wat je ziet in een stal; als je als leek met een boer in de stal staat kijk je heel anders dan als er een dierenbeschermmer bij staat die uitlegt wat er mis is en hoe het beter zou kunnen; je ziet het voor het eerst en de boer vindt het heel normaal; die heeft een heel andere standaard en daar ga je dan in mee omdat hij de deskundige is. Wat onlangs bijvoorbeeld door actiegroep Ongehoord schokkend werd gevonden, is voor een boer aan de orde van de dag (bijv. 10% dode biggen).
  - b) dat er geen contact is met de burgers in het buitengebied die last hebben van de stallen (bv. fijnstof, dichtslibben van het buitengebied); men ziet alleen de boeren en de binnenkant van de stal; niet de andere kant van het verhaal, de omgeving (juist een van de redenen waarom er verzet is tegen megastallen).

Het is denkbaar dat de burgers hierdoor een gekleurd en eenzijdig beeld krijgen.

Bijlage 5

Aan dhr. Hans Alders
Voorzitter Maatschappelijke dialoog megastallen

Geachte hr. Alders, beste Hans,

Laat ik beginnen met waardering voor de wijze waarop je de discussie in Doorn hebt geleid. Ook waardering voor de tekst die in korte tijd bijeen is gesprokkeld. Deze waardering wil echter niet zeggen dat we het er mee eens zijn. Onderstaand onze kanttekeningen en opvattingen bij je conceptrapportage en de hele maatschappelijke dialoog over de toekomst van de intensieve veehouderij.

Allereerst vinden we de titel wat ongelukkig gekozen, maar we hebben begrepen dat die aangepast wordt. De titel zou wat ons betreft de mening van de maatschappij moeten weergeven, nl. zo kan het niet langer met de veehouderij!

Voorts:

Voorgeschiedenis

De oorsprong van deze maatschappelijke dialoog is gelegen bij de burgerinitiatieven, daar wordt niet op ingegaan. Een stukje voorgeschiedenis zou passend zijn.

Problemen veehouderij

Het rapport maakt de problemen van de intensieve veehouderij niet voldoende duidelijk.

Deze problemen zijn:

- de aan vee gerelateerde humane ziekten, nu en in de toekomst. Q-koorts, griepvirussen, longziekten etc. en de ontwikkeling daarvan. Het RIVM beveelt aan varkens en /kippen niet op één bedrijf te vermengen en doet ook aanbevelingen omtrent de gewenste afstand tussen dit soort bedrijven! In het rapport wordt daarover niet gesproken;
- de risico's van antibioticaresistentie (MRSA-ESBL etc). Zie de conclusies van de Gezondheidsraad hierover. Wie zegt dat een reductie met 50% voldoende is? Dan is het verbruik nog 2 ½ maal zoveel als in Denemarken!;
- de overdracht van dierziekten : de GGD wenst 1 tot 3 km afstand. Dat wordt nergens opgevolgd want dan kan er geen bedrijf meer bij in Nederland;
- de problemen welke na 2015 ontstaan als dierrechten en melkquota worden opgeheven. Zoals de LTO al aangaf, het risico is groot dat dan ook de melkveehouderij de zeer intensieve kant op gaat!;
- de fosfaat – en ammoniakproblematiek; naar verwachting zal de Nederlandse veehouderij in 2013 te maken krijgen met een fors fosfaatoverschot als gevolg van het aanscherpen van de gebruiksnormen voor de verschillende gewassen op landbouwgronden. LTO Nederland verwacht dat dit fosfaatoverschot zal oplopen tot 50 miljoen kilogram in 2015. De oplossing daarvoor is nog niet gevonden. Hetzelfde geldt voor ammoniak. Ammoniakrechten zullen opgekocht worden door zeer grote bedrijven waardoor gezinsbedrijven in de knel gaan komen;
- vernietiging biodiversiteit; de IV sector wordt in diverse rapporten aangewezen als de grote schuldige inzake verdwijnen biodiversiteit en aantasting bodem en waterkwaliteit. Europa stelt dat de doelstellingen niet gehaald worden en geeft aan dat onvoldoende tenuitvoerlegging en handhaving van milieuwetgeving door de lidstaten, de oorzaak is;
- de problemen met diervriendelijk produceren, dierenwelzijn etc.;
- de sociaal-maatschappelijke problemen: de samenhang uit buurten verdwijnt, burenruzies, boeren die “met de nek” worden aangekeken, veel buitenlandse gastarbeiders, etc. ;
- het verdwijnen van de echte landschap onderhouders, zijnde niet de veefabrikanten maar de kleinschalige familiebedrijven;
- de verloedering van het platteland door:
  - * verstening, ontgroening,
  - * onleefbaarheid door stank, stof, verkeer, uitstoot endotoxinen, vliegen etc.,
  - * toename van gezinnen/werknemers uit voormalige Oostbloklanden, die in slechte behuizing op boerenerven verblijven en uitgebuit worden. Toename van overlast door dronkenschap en criminaliteit,
  - * risico's van ziekteoverdracht (o.a. Q koorts),
  - *toename van sociaal-maatschappelijke problemen,
  - de groei van maatschappelijke kosten door :

- * veelvuldige grootschalige ruimingen en /of inenting, en
- * gezondheidszorgkosten MRSA/ESBL Longziekten Q koorts etc., Deze kosten blijven groeien.

Discussie burgerpanels:

De discussie met de burgerpanels is zonder enige diepgang gevoerd. Er is geen gelegenheid geweest om tot een fatsoenlijke kennisontsluiting te komen. Als deelnemers aan burgerinitiatieven en andere groeperingen tegen intensieve veehouderij, weten wij dat het je enigermate verdiepen in de materie bijzonder veel tijd kost. Dat kost jaren lang 1 of 2 dagen per week. Wij achten het dan ook onmogelijk dat de burgerpanels zich adequaat en afdoende een mening hebben kunnen vormen. Aan de opvattingen van deze panels kan, met alle respect voor hun inzet, dan ook niet al te veel waarde worden gehecht.

Dat de burgerinitiatieven als lokaal betrokken burger alle kans gekregen zouden hebben om met panelleden in discussie te gaan is onjuist! (zie tekst pag. 7) Wij maken ernstig bezwaar tegen deze bewering. Bij vier van de panels werd tien minuten gegeven. In de busen die naar diverse bedrijven gingen, mochten vertegenwoordigers van de sector en fervente politieke voorstanders (wethouders, gedeputeerden) mee, maar wij niet. Hoezo evenwichtige voorlichting?

Ook de wijze waarop in de desbetreffende passage burgers die bij de burgerinitiatieven en ander verzet betrokken zijn, getypeerd worden vinden wij onjuist. Het gaat zeker niet alleen maar om mensen die overlast ervaren.

Scenario's

Op de stakeholdersdagen werd gesteld dat de scenario's onbelangrijk waren en ze hebben ook niet als leidraad voor de discussie gediend. Waarom is de rapportage nu toch weer van deze versimplificeerde scenario's doordrenkt? De scenario's zijn veel te simpel en irreëel om als enig toekomst model te dienen. Het gebruik hiervan geeft keuzes die met de werkelijkheid niets te maken hebben en ook nooit werkelijk kunnen worden uitgevoerd.

Indeling argumenten dialoog op internet

Argumenten van tegenstanders van megastallen worden in het rapport geschaard onder moreel en emotioneel, terwijl voorstanders als rationeel worden gezien. Zo wordt de uitspraak: 'dieren moeten instaat gesteld natuurlijk gedrag te vertonen ...etc' onder emotioneel/moreel gerangschikt. Wij vinden dat, dat niets met emotie te maken heeft en verwijzen daarbij naar de vijf vrijheden m.b.t. dierenwelzijn, welke in 1979 al door de Europese Commissie zijn vastgesteld, kort samengevat:

- * vrij van dorst, honger en ondervoeding (recht op optimale voeding),
- * vrij van fysiek en fysiologisch ongerief (geschikte huisvesting),
- * vrij van pijn, verwonding en ziekte (gezonde omstandigheden, goede medische zorg),
- * **vrij om normaal gedrag te vertonen** (bewegingsvrijheid, sociaal contact),
- * vrij van angst en chronische stress (huisvesting, behandeling etc.).

Ook de commissie Wijffels (2000) verwijst hiernaar. Geen van beide commissies zijn daarbij ooit als emotioneel/moreel aangemerkt!

De indeling van de gebruikte argumenten is wat ons betreft op alle vlakken zeer discutabel. Wat te denken van het onder neutraal gerangschikte argument dat een dier niet zou merken of het met 500 of 5000 dieren in een stal zit!

Stakeholdersdiscussie

In de stakeholdersdiscussie is veel meer gezegd dan in het journalistieke verslag is weergegeven en deze wijze van verslaglegging doet geen recht aan de discussie en geeft zelfs een vertekend beeld. Ik adviseer om de persoonlijke uitspraken weg te laten en een gewone samenvatting van het besprokene te maken.

De roep om integraliteit was veel sterker aanwezig dan nu naar voren komt en de conclusie van de standsorganisaties zelf, dat het volstrekt anders moest ook! Evenals de conclusie dat de Rijksoverheid de regie moest nemen.

Gezondheidseffecten

Gezondheidseffecten komen te weinig aan de orde en het net verschenen rapport hierover wordt te veel afgezwakt. Het feit dat deze rapportage stelt dat nog meer onderzoek nodig is, doet niets af aan het feit dat omwonenden worden blootgesteld aan zeer veel schadelijke

stoffen/effecten en dat ook volgens de Europese commissie in diverse gebieden de normen voor fijnstof ver worden overschreden. Ook de GGD pleit, al is ze onduidelijk wat betreft afstanden en risico's, voor een meer cruciale rol van de publieke gezondheidsaspecten in de dialoog.

Daarbij is het gemeentelijk beleid- o.a. ruimtelijke ordening- veelal in overtreding met wetgeving betreffende volksgezondheid. Sinds de vogelgriepuitbarstingen is de wet publieke gezondheid aangepast. In deze wet staat onder meer dat het college van B&W gezondheidsaspecten in bestuurlijke beslissingen moet bewaken (zoals bouw van stallen!). Echter in geen enkele beslissing wordt met de gezondheidseffecten en risico's van megastallen rekening gehouden!:

Lokale verschillen

De rapportage gaat überhaupt niet voldoende in op lokale verschillen. De grootste concentraties zijn in Brabant/Limburg! Ook de wijze waarop in de diverse provincies en gemeentes met de reconstructie is omgegaan is zeer verschillend.

Reconstructiewet

De conclusie dat het doorgroeien van stallen op de meeste plattelandsplaatsen zijn grenzen heeft bereikt is juist. Vee-industrie is wat ons betreft ongewenst en als het toch moet, dan naar een Agro-industrieterrein. Wel betwijfelen we of er, gelet op alle daaraan te stellen voorwaarden, nog wel geschikte plaatsen in Nederland te vinden zijn.

Het primaire doel zou moeten zijn minder dieren in Nederland als geheel en een uitsluitend duurzame veehouderij. Dat wil zeggen grondgebonden.

De reconstructiewet beoogde onder meer dat het aantal bedrijven en dieren zou afnemen. Wat is daar van terecht gekomen? De Reconstructiewet beoogde reeds het creëren van agro-industrieterreinen. Gebleken is dat er nauwelijks geschikte terreinen te vinden zijn, dat boeren niet weg willen en dus in verwevinggebieden op ongecontroleerde wijze industrieterreinachtige situaties ontstaan.

Rol Provincies en Gemeentes

We verwerpen de gedachte dat Gemeente of Provincie goede belangenafwegingen op het gebied van de vestiging van intensieve veehouderij zouden maken. Het ontstaan van burgerinitiatieven is rechtstreeks gerelateerd aan hun broddelwerk en het negeren van burgerbelangen.

Autonoom proces

In de afgelopen jaren zijn als gevolg van de reconstructiewet middels het daaraan gekoppelde beleidsproces vrijwel alle plattelands bestemmingsplannen op z'n kop gezet. Daardoor kan de ontwikkeling van megastallen autonoom doorgaan als er geen landelijke stop wordt afgekondigd. Geen dialoog houdt dat tegen. In het rapport wordt daarover niets gezegd.

Handhaving

Het gebrek aan handhaving krijgt in het rapport te weinig aandacht. Dat gebrekkige toezicht zal als gevolg van gemeentelijke bezuinigingen alleen maar toenemen! Op de stakeholdersdiscussie is door mij ingebracht dat de sector ook een zelfreinigend vermogen zou moeten hebben. Daarmee werd door mij niet alleen geduid op toekomstbeleid en groei, maar vooral ook op sancties tegen overtreders. Wij, ervaringsdeskundigen op het platteland worden dagelijks geconfronteerd met houders van megastallen die elke milieu- of andere regel aan hun laars lappen, hun buurtgenoten bedreigen als ze protesteren en toch door hun standsorganisaties beschermd en verdedigd worden. Dat heb ik verteld, maar vind dat niet in de rapportage terug.

AID, gemeente, VROM-inspectie en arbeidsinspectie laten het bij controles afweten.

Bij ernstige overtredingen van de milieuwet vindt het OM het niet opportuun om te vervolgen, zo hebben wij ervaren.

Arbeidsinzet en arbeidsomstandigheden.

De indruk wordt gewekt dat de veehouderij voor veel werkgelegenheid zou zorgen. Echter de gehele agrarische sector en ook de verwerkende industrie moet het hebben van buitenlandse, met name Oost-Europese arbeiders!

De schande van de enorme uitbuiting van deze buitenlandse arbeidskrachten en de slechte arbeidsomstandigheden en woonomstandigheden waarover ik heb gesproken, vind ik niet in het rapport terug! Het geeft Nederland een slecht imago.

Definities megastallen

De definities van Megastallen (300 of 500 NGE) lopen door elkaar. Belangrijk is bij de GGD standpunten en het rapport over de gezondheidsrisico's te melden over welke definitie gesproken wordt. Ook veedichtheid moet veel meer belicht worden.

Geiten

Geiten ontbreken in het verhaal, terwijl zij de oorzaak van veel gezondheidseffecten zijn. De fijnstofuitstoot van enkele duizenden geiten is vergelijkbaar met die van honderdduizend kippen.

Planschades

De waardevermindering van in de nabijheid van megastallen gelegen woningen en bedrijven komt niet aan de orde. Taxatie in Leudal heeft geleerd dat, dat een daling van ongeveer 20- tot 25 % is. Hiervoor moet aandacht komen. De eerste proefprocessen zijn gestart. Het kan gemeentes flinke schadeposten opleveren, als ze zoals in Leudal vergeten zijn om bij de wijziging bestemmingsplan een clause op te nemen dat de schade op de veehouder wordt verhaald. In andere gevallen is het een forse schadepost voor de veehouderij.

Geloofwaardigheid

De geloofwaardigheid van de staatssecretaris staat onder grote druk, nu hij zich terugtrekt van de duurzaamheidsagenda (waarbij overigens de burgerinitiatieven niet betrokken zijn), van de dialoog alleen wil vernemen maar geen advies accepteert en zijn geheime commissie van Doorn intussen vraagt te adviseren. Het gesprek met de burger is daarmee nog ongelooftwaardiger dan het al was.

Conclusie:

De maatschappelijke dialoog is naar onze mening, met alle respect voor ieders inzet, als mislukt te beschouwen. Behalve een paar ingewijden, was vrijwel niemand in Nederland op de hoogte van de dialoog, (zoals wij alom in onze eigen omgeving gemerkt hebben), en daardoor heeft slechts een klein select deel van de burgers de kans gekregen om een mening te uiten.

De burgers uit het buitengebied die ervaringsdeskundig zijn als het gaat om de gevolgen van de intensieve veehouderij, hebben daarbij slechts een zeer summiere inbreng gehad, waartoe ze overigens pas na enige strijd zijn uitgenodigd. Wat dat betreft wordt in het rapport een andere en onjuiste indruk gewekt.

4-9-2001

Namens Burgerinitiatieven: megastallen Nee en aanverwante actiegroepen

Mevr. G.M.J. Cornelissen
Deelnemer stakeholdersdiscussie
Voorzitter Stichting gezonde Woonomgeving Leudal

Bijlage 6

Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie
De heer J.G.M. Alders
Postbus 20401
2500 EK 'S-GRAVENHAGE

doorkiesnummer
(070) 373 8641

uw kenmerk
193110

bijlage(n)

betreft
Bijdrage VNG aan
Maatschappelijke dialoog
megastallen

ons kenmerk
BAMM/U201101410

datum
2 augustus 2011

Geachte heer Alders,

Bij de start van de maatschappelijke dialoog megastallen heeft staatssecretaris Bleker ons gevraagd om medewerking aan de dialoog. De dialoog moet een helder beeld opleveren van alle visies op de gewenste ontwikkeling van grootschalige veehouderij in Nederland. Voor een gemeentelijke bijdrage aan de dialoog hebben wij gemeenten om hun reactie gevraagd. Met deze brief willen wij u informeren over de visies en overwegingen die wij van gemeenten hebben ontvangen. Deze worden in de volgende alinea's puntsgewijs beschreven. Tevens willen wij u bedanken dat u op hun verzoek bereid bent tot een gesprek met bestuurders van negen gemeenten. In dit gesprek, dat plaatsvindt op 12 augustus 2011, zullen zij hun visie toelichten.

Verbreding dialoog megastallen

De term megastallen roept bij velen een beeld op van fabrieken en industriële omgeving. In discussies over megastallen worden verschillende definities en beelden gehanteerd. Wanneer de grens net als in de Tweede Kamer-motie wordt gesteld op 300 NGE, vallen daar ook (familie)bedrijven onder die niet bij het industriële beeld passen en die goed ingepast kunnen worden in de omgeving. Volgens gemeenten doet het versmallen van de maatschappelijke dialoog tot schaalgrootte en absolute maatvoeringen geen recht aan de discussie. Volgens gemeenten gaat het in de dialoog om de toekomst van de veehouderij in bredere zin en welke doelen worden nagestreefd. Bijvoorbeeld wat dit betekent voor de ruimtelijke kwaliteit van de omgeving, duurzame bedrijfsvoering en hoe verspreiding van dierziekten kan worden voorkomen. Vanuit deze doelen wordt vervolgens het instrumentarium nader ingevuld.

Decentrale besluitvorming over ruimtelijke impact van veehouderij

Gemeenten vinden het belangrijk dat de schaal van veehouderijen en ontwikkelingsmogelijkheden voor agrarische activiteiten aansluiten bij de omgeving en de aard van het landschap. Als een bedrijf goed landschappelijk en ruimtelijk kan worden ingepast hoeft grootschalige veehouderij geen probleem te zijn. Dit laat onverlet dat er grote verschillen bestaan tussen regio's in Nederland en dat in bepaalde gebieden of landschappen grootschalige of intensieve veehouderij om diverse redenen niet wenselijk is.

Een landelijk regime met een absolute begrenzing van de schaalgrootte voor de veehouderij wordt door veel gemeenten als onwenselijk en onnodig gezien. De voorkeur gaat uit naar een kwalitatieve benadering waarbij een goede afweging van alle belangen mogelijk is. Keuzes over wat voor een veehouderij in een gebied mogelijk en passend is kunnen beter op lokaal of provinciaal niveau worden genomen en afgestemd op kwaliteiten van het gebied en ontwikkelingen in het gebied. Bij lokaal agrarisch beleid bepaalt een combinatie van factoren welke vorm en omvang van de veehouderij in een gebied past of wenselijk is. Zo maakt het verschil of er sprake is van klein- of grootschalig landschap, open of gesloten landschap, wel of geen intensieve veehouderij aanwezig in het gebied en of er sprake is van woonbebouwing of natuurgebieden in de nabijheid van de veehouderij. Hierbij geldt in toenemende mate dat de ruimtelijke impact niet alleen wordt bepaald door de grootte van het bedrijf en het aantal dieren, maar ook door de aard en het aantal nevenfuncties. De ruimtelijke impact is bijvoorbeeld groter bij mestvergistings als nevenfunctie dan bij een zorgboerderij.

Veel gemeenten (en provincies) stellen al vergaande beperkingen aan grootschalige intensieve veehouderij. Vaak sluiten zij nieuwvestiging van intensieve veehouderij uit vanwege de zorg over de ruimtelijke kwaliteit van gebieden of de maatschappelijke onrust over grootschalige intensieve veehouderij. Daarnaast zijn er gemeenten die het agrarische karakter van het buitengebied willen behouden en daarom landbouwbedrijven de ruimte willen geven om zich te kunnen ontwikkelen. Zij stellen daarbij voorwaarden aan landschappelijke inpasbaarheid, milieu en dierenwelzijn. Dit speelt vooral bij gemeenten met veel grootschalige melkveehouderij. Tot slot zijn er gemeenten die pleiten voor een kwalitatieve benadering, met evenwicht tussen ruimtevrage van veehouderij en de omgeving. Daarbij wordt per geval gekeken naar landschapstype, landschappelijke inpassing, bouwhoogte, toepassing best beschikbare technieken, afstand tot woningen en andere bedrijven.

Leefbaarheid van het platteland

Voor agrarische gemeenten is het behoud van de leefbaarheid van het platteland en vitale (kleine) dorpskernen belangrijk. Agrarische bedrijven spelen een belangrijke rol bij het behoud van de leefbaarheid van het buitengebied. Agrarische familiebedrijven zorgen van oudsher voor werkgelegenheid, voor draagvlak voor sociale voorzieningen en voor maatschappelijke activiteiten in dorpskernen en buurtschappen. De schaalvergroting zet het voortbestaan van familiebedrijven onder druk, waardoor het aantal bedrijven afneemt. De resterende bedrijven breiden uit of ontwikkelen nevenactiviteiten.

Voor de leefbaarheid van dorpen en buurtschappen is het belangrijk dat het schaalniveau van bedrijven past bij het schaalniveau van de omgeving en dat er draagvlak is bij lokale gemeenschap. In sommige regio's hebben grootschalige bedrijven minder binding met de lokale gemeenschap. Gemeenten merken daar dat door afname van het aantal bedrijven en de schaalvergroting in de veehouderij het draagvlak voor voorzieningen (zoals winkels en buurthuizen) in dorpskernen afneemt en de sociale cohesie in buurtschappen onder druk komt te staan. Ter illustratie: Een gemeente merkt op dat de goede verhouding tussen ondernemers en hun omgeving de laatste jaren is zoekgeraakt, waardoor de maatschappelijke verhoudingen ernstig verstoord zijn. Een ondernemer moet niet alleen zorgen voor het naleven van de regelgeving maar ook rekening houden met maatschappelijke acceptatie. Gemeenten wijzen schaalvergroting niet per definitie af maar pleiten ervoor dat er bij toekomstig veehouderijbeleid gekeken wordt naar voldoende draagvlak om de sociale cohesie in agrarische gemeenschappen te behouden. Het tegengaan van schaalvergroting kan leiden tot minder ontwikkelingsmogelijkheden voor de huidige agrarische bedrijven, waardoor deze bedrijven mogelijk naar het buitenland verdwijnen. Als steeds meer agrarische locaties een andere, niet-agrarische bestemming krijgen, verdwijnt het plattelandskarakter van de omgeving. Dit wordt gezien als een onwenselijke ontwikkeling.

Belang van een betrouwbare overheid

Gemeenten benadrukken het belang van duidelijke en consistente regelgeving en een zorgvuldige afweging van alle belangen. Alle partijen die bij lokaal beleid betrokken zijn, gemeenten, veehouders en omwonenden hebben behoefte aan consistente wetgeving die voor een langere periode duidelijkheid geeft welke ontwikkelingen wel en niet mogelijk zijn. Zo is in het verleden het zogenaamde Reconstructiebeleid ingezet in een vijftal provincies, met

landbouwwontwikkelingsgebieden voor grootschalige veehouderij en verplaatsing van veehouderij in de omgeving van natuurgebieden. Gemeenten willen dat bij ontwikkeling van nieuw beleid rekening wordt gehouden met de evaluatie van het Reconstructiebeleid en afspraken die in dat kader zijn gemaakt. Ook is het van belang dat gekeken wordt naar integraliteit van wet- en regelgeving. Zo treden bij de huidige regelgeving voor dierenwelzijn, milieu, RO en natuur regelmatig knelpunten op doordat alternatieve huisvestingssystemen meer ruimte vergen of hogere emissies opleveren.

Onderscheid intensieve veehouderij en grondgebonden veehouderij

Hoewel bij de start van de maatschappelijke dialoog megastallen werd gesteld dat het gaat om intensieve en grondgebonden veehouderij, lijkt de discussie zich toe te spitsen op intensieve veehouderij. Schaalvergroting speelt echter ook in de grondgebonden melkveehouderij. De vraag daarbij is of beide sectoren over één kam geschoren kunnen worden. Gemeenten vinden dat onderscheid gewenst is. Voor intensieve veehouderij geldt vaak een ander toetsingskader en er spelen andere maatschappelijke vraagstukken en problematiek dan bij grootschalige melkveehouderij. Dit blijkt ook uit de verschillen in de reacties van gemeenten. Gemeenten met veel intensieve veehouderijen maken bijvoorbeeld vaker melding van zorg over sociale cohesie en maatschappelijke onrust vanwege volksgezondheid dan gemeenten met veel grootschalige melkveehouderij. Veel gemeenten in de noordelijke provincies en Flevoland geven aan dat verdere ontwikkeling van grootschalige, grondgebonden (melk)veehouderij mogelijk is. Ter illustratie: Een gemeente stelt dat op haar grondgebied wel sprake is van grootschalige veehouderij maar niet van megabedrijven.

Duurzaamheid, milieu en dierenwelzijn

Bij maatschappelijke discussies over megastallen gaat het om meer dan alleen de grootte van stallen en bedrijven, het gaat ook over duurzaamheid, milieuaspecten en dierenwelzijn. Gemeenten zijn voorstander van het stimuleren van een transitie naar duurzame veehouderij. Dit roept echter de vraag op wat duurzame veehouderij inhoudt en of het samengaat met de huidige tendens van schaalvergroting. Veel gemeenten vinden dat duurzaamheid en milieu niet zozeer gerelateerd zijn aan de grootte van het bedrijf als wel aan de bedrijfsvoering. Duurzame veehouderij kan samengaan met schaalvergroting. De ervaring van die gemeenten is dat schaalvergroting gepaard gaat met verbeteringen op het gebied van milieu, dierenwelzijn en afname van veterinaire risico's. Zo zorgen milieueisen voor grenzen aan de ontwikkelingsruimte voor de veehouderij, bijvoorbeeld in de omgeving van Natura2000-gebieden en bij gebieden met overschrijding van grenswaarden voor fijn stof. De milieuwinst bij schaalvergroting ontstaat bijvoorbeeld doordat meerdere verouderde en/of kleinschalige intensieve veehouderijen met ieder hun eigen emissies worden vervangen door één moderne veehouderij met luchtwasser. Hierbij moet de kanttekening worden geplaatst dat gemeenten met veel maatschappelijke onrust rond intensieve veehouderij minder positief zijn over de relatie duurzaamheid en schaalvergroting. Dit wordt vooral ingegeven door andere zaken zoals gevolgen van schaalvergroting voor de lokale sociale cohesie en risico's voor de volksgezondheid.

Ten aanzien van dierenwelzijn stellen gemeenten dat voor het welzijn van het individuele dier vooral het eigen hok of de eigen groep bepalend is. De grootte van de stal en het bedrijf hebben geen directe relatie tot dierenwelzijn, het dierenwelzijn in megabedrijven hoeft niet slechter te zijn dan in kleinschaligere bedrijven. De toegenomen aandacht voor dierenwelzijn wordt gezien als een van de redenen voor de schaalvergroting. Gemeenten signaleren dat veel ontwikkelingen in dierenwelzijn zichtbaar zijn in de stallenbouw, zoals verandering in inrichting en ruimte per dier, in binnenklimaat en aandacht voor duurzaamheid. Sommige gemeenten hebben daarom het beleid dat vergroting van bouwblok voor stallen ten opzichte van het bestemmingsplan bespreekbaar is wanneer het bedoeld is voor verbetering van dierenwelzijn en biologische bedrijfsvoering.

Aandacht voor volksgezondheid

Gemeenten vinden het belangrijk dat er in de dialoog voldoende aandacht is voor de relatie tussen grootschalige (intensieve) veehouderij en de volksgezondheid. Zaken die daarbij aan bod moeten komen zijn risico's van zoönosen, vermindering van gebruik van antibiotica en hormonen in de veehouderij, voldoende afstand tussen stallen en burgerwoningen, inbreng van de GGD. Deze zaken worden genoemd door zowel gemeenten met maatschappelijke onrust door aanwezige of geplande intensieve veehouderij als door gemeenten met vooral grondgebonden veehouderij. Voor risico's van

zoönosen voor de volksgezondheid schatten gemeenten in dat bij een groot aantal kleinere veehouderijen er een grotere kans is op een relatief kleine ramp. Bij megabedrijven is juist een kleinere kans op een grotere ramp. In beide gevallen is voldoende afstand tot woonbebouwing belangrijk. Volksgezondheid is op dit moment echter geen juridisch houdbare weigeringsgrond voor vergunningverlening. Gemeenten kunnen dit bij uitbreiding van bestaande bedrijven dus niet als argument aanvoeren voor maatregelen of om een vergunning voor een (mega)stal te weigeren. Ook is er volgens gemeenten behoefte aan meer duidelijkheid over gezondheidsaspecten rond intensieve veehouderij, zodat bepaald kan worden wanneer sprake is van een (on)aanvaardbaar woon- en leefklimaat.

Conform de afspraak met uw secretariaat sturen wij met deze brief ook de individuele bijdragen van gemeenten mee. Wij vertrouwen erop u hiermee voldoende geïnformeerd te hebben.

Hoogachtend,

Vereniging van Nederlandse Gemeenten

mr. R.J.J.M. Pans,
voorzitter directieraad

Bijlage 7

Nederland

Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie
T.a.v.: de voorzitter van de maatschappelijke dialoog megastallen
De heer J.G.M. Alders
Postbus 20401
2500 EK Den Haag

Datum: 10 augustus 2011

Kenmerk: 078-RtH-000.11

Betreft: aanbevelingen GGD Nederland over megastallen en publieke gezondheid
Contactpersoon: René ten Have

Geachte heer Alders,

Gelijk de VNG stelde in haar standpunt van 2 augustus jongstleden, vinden wij ook dat de volksgezondheidsaspecten aandacht verdienen bij de besluitvorming over beleids- en planontwikkeling voor grootschalige veehouderij. De GGD'en worden steeds vaker geconfronteerd met gezondheids crises waarvan de oorzaak (deels) is te herleiden tot de veehouderij. Crisis die de publieke gezondheid in Nederland bedreigen en al levens kosten, zoals de uitbraak van q-koorts en de problemen door resistente bacteriën in ziekenhuizen en verpleeghuizen. GGD Nederland ziet in haar rol als bewaker van de publieke gezondheid behoorlijke gezondheidsrisico's in de huidige bedrijfsvoering in de veehouderij. De publieke gezondheid verdient het een cruciale rol te spelen in de door het ministerie van EL&I georganiseerde maatschappelijke dialoog over megastallen. Daarom zouden wij het ook op prijs stellen om op 24 augustus 2011 aan te schuiven bij uw finale overleg met diverse organisaties over megastallen.

In deze brief sturen wij u alvast onze aanbevelingen:

- *Begin nu met het afbouwen van de blootstelling van burgers aan risicovolle stoffen*
Burgers die binnen een straal van 250 - 1.000 meter van een veehouderij wonen worden blootgesteld aan verhoogde concentraties van micro-organismen en endotoxinen. Wij ondersteunen de aanbeveling van de VNG om te komen tot voldoende afstand tussen de veehouderij en woonbebouwing. Door aan de hand van een helder toetsingskader veehouderijen bij dorpskernen en kleine buurtgemeenschappen te sluiten of door het verplaatsen van veehouderijen.

Centraal postadres
Postbus 85300
3508 AH Utrecht
E postbus@ggd.nl
I www.ggd.nl

Bezoekadres
Adriaen van Ostadelaan 140
3583 AM Utrecht
T (030) 252 30 04
F (030) 251 18 69

- *Zorg voor wettelijke verankering van volksgezondheidsbelangen in relatie tot (intensieve) veehouderij*

Neem bij vergunningaanvragen voor megastallen altijd de volksgezondheidsaspecten verplicht mee en verplicht dierenartsen om bedreigende ziekten altijd te melden aan de GGD. Deze verplichtingen moet landelijk ingevoerd worden om lokale verschillen te voorkomen en provincies en gemeenten te ondersteunen bij de beleidsvorming.

Voor het meenemen van de volksgezondheidsrisico's van megastallen bij de vergunningaanvraag dient zo snel mogelijk een toetsings- en beoordelingskader te worden ontwikkeld. De basis voor het toetsingskader kan gevormd worden door de uitkomsten van het momenteel lopende onderzoek van de Gezondheidsraad. Hierin moet staan wat de minimale noodzakelijke afstand is tussen veebedrijven en woongebieden en welke maatregelen houders van megastallen moeten nemen om de uitstoot van schadelijke micro-organismen, resistente bacteriën, hormonen en endotoxinen te beperken.

De intensieve veehouderij moet gezien en beoordeeld worden als een industriële vestiging waarvoor stringente regels gelden ten aanzien van de vestigingsplaats, de uitstoot van risicovolle stoffen en de veiligheid van de leefomgeving.

- *Verbreed het gezondheidsonderzoek*

Kennis van complicaties die optreden bij mensen met onder andere astma of COPD die in de nabijheid wonen van veehouderijbedrijven (ongeacht de afmeting) is belangrijk om gericht preventieve maatregelen te kunnen nemen.

Daarnaast zou meer onderzoek moeten plaatsvinden naar leefbaarheid, risicodragers en de effecten op de gezondheid in complexe situaties, de zogenaamde 'hot spots'.

In alle gevallen is het van belang om de onderzoeksagenda voor dier- en volksgezondheid af te stemmen op de beleidsagenda.

- *Pak resistentieproblematiek in de veehouderij aan bij de bron*

De huidige reductiedoelstellingen van de overheid voor antibioticagebruik in de veehouderij is 20% in 2011 en 50% in 2013. GGD Nederland vindt een snellere reductie van belang voor de volksgezondheid. Antibioticagebruik dient uitsluitend curatief plaats te vinden. Dit vraagt vergaande maatregelen, in de bedrijfsvoering en in de gehele keten van veehouder, veearts en veevoerleverancier.

Nederland

De MRSA- en ESBL-problematiek leidt tot grote problemen bij de behandeling van ernstig zieke patiënten in Nederlandse ziekenhuizen. Daarnaast vormt grootschalige toepassing van antibiotica in de veehouderij een toenemende belasting en bedreiging voor het milieu. Resistente bacteriën en antibioticaresten worden inmiddels al aangetroffen in bodem en grondwater, mogelijk met risico's voor de volksgezondheid.

Diverse veehouders tonen nu al aan dat een versnelde reductie van antibioticagebruik mogelijk is door aanpassing van de bedrijfsvoering. Deze aanpassing is mogelijk bij alle veehouders met een snelle en effectieve aanpak door alle ketenpartners in de sector.

Deze aanbevelingen verdienen uitvoering op de korte en middellange termijn. Om een grotere crisis te voorkomen, om gebruik te maken van het ontstane momentum en om een –ook financieel- gezonde ontwikkeling van de veehouderijsector te kunnen borgen. Een nieuwe gezondheids crisis zou immers ook hen schaden.

GGD'en kunnen met hun kennis van publieke gezondheid en goede inbedding in lokale structuren een grote rol spelen in de lokale afstemming van veehouderij én publieke gezondheid.

Hoogachtend,

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Ed d'Hondt', is written over a faint, circular stamp or watermark.

Ed d'Hondt
Voorzitter

Dit is een rapport van:
Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie

Tekst:
Hans Alders, Hans Alders Procesregie & Advies B.V.

Eindredactie:
Martijn de Groot, martijndegroot.com communicatie
Victor Steultjens, Ministerie van EL&I

Procesassistentie:
Renée van Dijk, Renée van Dijk Support

Fotografie:
Marcel van den Bergh

Oplage: 500

© Rijksoverheid | September 2011 |